

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

№ 4(104)/2021

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 4(104)/2021

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2021 ж.

Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2021 г.

October–November–December
December, 30th, 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2021
Караганда, 2021
Karaganda, 2021

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры
Ж.Ж. Жарылғанов

Жауапты хатшы
PhD, ассист. проф
И.В. Григорьева

Редакция алқасы

- Ш.М. Мәжітаева,** филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
- В.Т. Абишева,** филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
- У.М. Бахтикиреева,** филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Москва (Ресей);
- С.А. Матяш,** филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
- М. Джусупов,** филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
- Н.И. Букетова,** филол. ғыл. д-ры, «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
- Н.Ж. Шаймерденова,** филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
- К.А. Төлеубаева,** филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
- И.С. Насипов,** филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
- З.К. Темиргазина,** филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті (Қазақстан);
- А. Бочковска,** ғылым д-ры, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
- Д.Д. Шайбакова,** филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
Тел.: +7 701 619 36 56 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерде беттеген

І.Д. Бекбосын

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.12.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 19,75 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 131.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2021

Главный редактор
д-р филол. наук
Ж.Ж. Жарылганов

Ответственный секретарь

PhD, ассоц. проф.

И.В. Григорьева

Редакционная коллегия

- Ш.М. Мажитаева,** д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Т. Абишева,** д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- У.М. Бахтикиреева,** д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
- С.А. Матяш,** д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
- М. Джусупов,** д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
- Н.И. Букетова,** д-р филол. наук, Центрально-Казахстанская академия «Лингва», Караганда (Казахстан);
- Н.Ж. Шаймерденова,** д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль Фараби, Алматы (Казахстан);
- К.А. Толеубаева,** канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- И.С. Насипов,** д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
- З.К. Темиргазина,** д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
- А. Бочковска,** хабил. д-р, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
- Д.Д. Шайбакова,** д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56, (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. *Сайт:* philology-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерная верстка

І.Д. Бекбосын

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на учет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.12.2021 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 19,75 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 131.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2021

Main Editor

Dr. of philol. sciences
Zh.Zh. Zharylgapov

Responsible secretary

PhD, Assistant Professor
I.V. Grigoryeva

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences Central Committee «Lingua», Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol. Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences PPU, Pavlodar (Kazakhstan);
A. Baczkowska,	Habilitated doctor Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, KazNPU named after Abay, Almaty (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, Z.E. Ramazanova

Computer layout

I.D. Bekbossyn

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» Series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.12.2021. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 19,75 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 131.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov». 28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov, 2021

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

- Рысберген Қ.Қ., Шахин И.* Шетгілдік географиялық атауларды қазақ тілінің латын графикасы негізінде жазу тілді реформалаудың маңызды міндеті 7

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

- Mamedova F.Z., Dulayeva E.Z., Ibraimova Zh.Zh.* Speech etiquette forms and communication culture 15
- Жалмаханов Ш.Ш., Рахымберлина С.Ә., Түркенова С.С.* Түркі жазба ескерткіштері мен тілдеріне ортақ лексиканың көп мағыналылығы 23
- Balabekova M.A., Vesselinov D., Khan N.K.* Language convergence: linguistic aspect of COVID-19 36
- Құсайынова Ж.А.* Антонимдердің контекстік-модальдік қызметі 44
- Алимхан А.А., Қайырбаева Ж.Қ., Касенов С.Т.* Шығыс Қазақстан топонимдерінің лексика-семантикалық сипаты 51
- Yergaliyeva S.Zh., Yergaliyev K.S., Sakhariyeva A.Zh.* The value potential of internet political commentaries 59
- Кенжеғалиев С.А.* Тілдік тұлғаның сөйлеу әрекеті және лексиконы 67
- Filimonova A.P., Mazhitaeva Sh.M., Kozlovskaya N.V., Rapisheva Zh.D.* Explication of the “Book” concept in lexicographic representation 77
- Адилов М.Е.* Қазақ тіліндегі «тиын» сөзінің төркіні 85
- Култанбаева Н.К., Исакова С.С., Әлімбаек Г.Р.* Ұлттық танымның ертегі дискурсындағы көрінісі (қазақ, орыс және араб материалдары негізінде) 91

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC AND FOREIGN LITERARY CRITICISM

- Оразбек М.С., Демесинова Л.М., Сайфуллина Ф.С.* Абай шығармаларындағы Эго, Өздік/Self/Самость архетипі (Абай өлеңдеріндегі «көңілдің» мифопоэтикалық сипаты) 98
- Aitbayeva B.M., Rakhimov B.S.* Poetics of historical and heroic epics 104
- Utebekova A.S., Salkhanova Zh.Kh., Valikova O.A.* Invariant art forms in the essays of Gerold Belger 110
- Глеубердина Г.Т., Аубакирова Б.К., Батыргалиева Г.Т.* Көкшенің айтыс өнерінің қалыптасу және даму тарихы 116

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

- Jubatova B.N., Baiseitova D.S.* Trends and issues of distance education of adults in Japan 126
- Grigoryeva I.V., Tumanova A.B., Zharylgapov Zh.Zh.* Conceptual analysis: principles and approaches in teaching 133
- Кошербаев Р.Н.* Кросс-культурная компетентность будущих педагогов-филологов: содержание и структура 139

**ҒАЛЫМНЫҢ МЕРЕЙТОЙЫ
ЮБИЛЕИ УЧЕНЫХ
ANNIVERSARY OF SCIENTISTS**

Рапишева Ж.Д., Түйте Е.Е. «Тілдік тұлға және қазіргі филология мәселелері» атты Республикалық ғылыми онлайн-конференция туралы хабар 149

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS 152

2021 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысы» журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші. «Филология» сериясы — Указатель статей, опубликованных в журнале «Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология» в 2021 году — Index of articles published in «Buletin of the Karaganda University. «Philology» Series» in 2021..... 155

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

DOI 10.31489/2021Ph4/7-14

ӨОЖ 811.512.122

Қ.Қ. Рысберген^{1*}, И. Шаһин²¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан²Ege университеті, Измир, Түркия

(e-mail: ms.rysbergen@mail.ru; idrahim.sahin@ege.edu.tr)

Шеттілдік географиялық атауларды қазақ тілінің латын графикасы негізінде жазу тілді реформалаудың маңызды міндеті

Мақала қазақ тілін жаңа латын графикалы әліпбиге көшіруге байланысты шеттілдік географиялық атауларды транслитерациялау мәселелеріне арналған. Жұмыстың басты мақсаты мемлекет, әлем қалалары, өзге де физика-географиялық нысан атауларын қазақ тілінде жазудың қағидаттарын, оңтайлы жолдарын айқындауға қатысты. Жұмыстың ғылыми-практикалық маңызы өзге тілдегі атауларды қазақ тілінің фонетикалық, орфографиялық нормаларына сай, өзге тіл мен өз тіліміздің табиғатын ескеру арқылы осы бағыттағы болашақ зерттеулерге, картографиялық өнімдер мен оқулықтар, сөздіктер мен анықтамалықтарды әзірлеуге, жалпы ауқымды ғаламдық ақпараттық кеңістікте экзонимдерді қазақ тілінде дұрыс қолдануға жол ашады. Туыс және туыс емес тілдердегі топонимдер құрамындағы маңызды деген орфограммаларына талдау жүргізілді. Осы талдау нәтижесінде шеттілдік жер-су атауларын транслитерациялауға қатысты тұжырымдар, ұсыныстар, пайымдаулар айтылды. Жүргізілген зерттеулер болашақ «Шеттілдік географиялық атауларды қазақ тілінің латын графикасында жазу ережелерін» құрастырудың негізгі қағидаттары мен тармақтарын анықтап алуға септігін тигізеді. Мақаладағы ғылыми-теориялық, практикалық ұсыныстар мен тұжырымдар ономастикалық атауларды латын графикасында жазу, қазақ тілінің нормативтік, ономаграфиялық базасын жетілдіруге және Қазақстандағы ономастикалық жұмыстарды реттеу үшін қажет.

Кілт сөздер: қазақ тілінің жаңа әліпбиі, латын графикасы, транслитерация, топоним, экзоним, шеттілдік географиялық атаулар.

Kipicne

Ұлттық әліпби — ұлттың лингвогенетикалық коды, қазіргі қоғамдағы рухани жаңғырудың басты компоненттерінің бірі, сондай-ақ ауқымды да күрделі әлемдегі өзінің этникалық бірегей болмысын анықтаудың, сақтап қалудың, тарих пен өркениет ағымынан қалмаудың бірден-бір жолы.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты 2017 жылдың 12 сәуірінде жарық көрген бағдарламалық мақаласында көрсетілген міндеттерге сай жазуымызды жаңғырту ісі қолға алынып, қазақ тілін латын графикасына көшіру туралы мемлекеттік жоспар, бағдарламалар қабылданып, нақты шаралар бекітілді.

Қазақстан Үкіметі қазақ тілінің латын графикасы негізіндегі жаңа жазуға көшудің мерзімін нақтылап, 2023 жылдан бастап, толық көшуді кезең-кезеңмен 2031 жылы аяқтауды белгілеп отыр.

Латын графикасын енгізуге байланысты ұлттық ономастиканың бір ауқымды саласы — шеттілдік географиялық атаулар, оларды өз әліпбиімізде, өз ережемізге сай жазу маңызды болып тұр. Бұлай дейтініміз, жүз мыңдаған **экзонимдер**, шеттілдік мемлекет, астана, теңіз, мұхит, өзен, тау, жота, арал т.б. атаулары мектеп, жоо оқулықтарынан бастап, картографиялық өнімдерде, анықтағыш, сөздіктерде, ресми құжаттарда, жалпы ауқымды ақпараттық кеңістікте айналымға түседі.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: ms.rysbergen@mail.ru

Жаңа әліпбиге көшу жай әріп ауыстыру емес екендігі үнемі айтылып келеді. Осы ретте 2019 жылдың 20 желтоқсанында өткен Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің 2-отырысында ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев кириллицаны латынға жай ғана ауыстыру төңірегінде сөз болып отырмағандығын айтты: «Қазақ тіліне реформа, тіпті қажет десеңіздер тілімізді жаңғырту қажет. Ғалымдарымыздың салмақты пікірлерін күтеміз. Тағы да қайталап айтамын, біз нақты қазақ тілін реформалаймыз. Мұндай ұлтымыз үшін тағдыр шешті мәселеде науқаншылдыққа және жеңілтектікке жол беруге болмайды».

Расында, ономастикалық атауларды айтар болсақ, әлі күнге бұрмаланып келе жатқан аты-жөндеріміз бен еліміздегі мыңдаған жер-су атауларын латын әріптеріне ауыстырып қана қоймай, тіліміздің фонетикалық, орфографиялық нормаларына сай жазуға, біріздендіруге қол жеткіземіз. Бұл ұлттық ономастика саласын реформалаудың нәтижесі болмақ, өйткені қазақ есімдері мен топонимдері тек қазақ тілінде жазылса қателіктерге жол берілмейді, ал аты-жөнімізді орыс тілінде жазсақ, қайта транслитерациялауға тура келеді.

Шет мемлекеттердің ономастикалық атаулары тек географиялық атаулармен шектелмесе керек. Бұл топқа кісі есімдері, әлем мәдениеті мен саясатының танымал тұлғалары мен қатар тарихи тұлғалардың, ақын-жазушы, философтардың, ғалымдардың т.б. есім-тектері жатады. Олардың барлығы дерлік қазіргі кезде қазақ тіліне дәнекер тіл орыс тілі арқылы еніп, жазуы қалыптасқандығы баршаға мәлім. Әр халық, әр тіл халықаралық атауларды өз тілінің заңдылығына игеріп, «сындырып», «көндіріп» жазғандығын да байқауға болады.

Зерттеуімізде осы жайтқа баса назар аударып, шеттілдік топонимдерді өзге елдер қалай транслитерациялаған, тілдеріне қалай икемдеген, басты ұстанымы қандай, қай принцип басым дегенге сауалға жауап іздеу. Осы ретте Түркияның тәжірибесі бізге құнды болып отыр. Олар Ресей, Қазақстан, Қытай т.б. жерлердегі географиялық атауларды тікелей түпнұсқадағыдай жаза ма, жоқ аударып, игеріп транслитерацияласа, қай жолына басымдық берілген?

Си Цзинь Пинь мен Гарри Поттерді алайық, Қытайдағы қандастарымыз Ши Жиң Пиң деп жазады екен, ал балалар әдебиетінің аудармашылары Гарри есімін Хэрри (Härrı) деп қазақтың дыбыстау табиғатына жақындатып транслитерациялапты. Сондықтан, біздің пайымдауымызша, кез келген шеттілдік ономастикалық атаулар өзге тілді бола тұра, қазақ тілінде жазылғандықтан қазақ ономастикасы аясына ілігеді, қазақ тілінің фонетикалық, орфографиялық нормаларына икемделуі керек, тіліміздің ортологиялық, ономографиялық заңдылықтары аясында қарастырылуы тиіс.

Кез келген ереже, нұсқаулықты әзірлегенде, оның тілдік деректер қоры, ортологиялық базасы болуы міндетті. Осыған орай, 2019 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 540 беттік «Шеттілдік географиялық атаулардың қазақ тілінің жаңа әліпбиінде жазу» атты анықтамалық әзірледі. Аталмыш анықтамалықты әзірлеу барысында көптеген ғылыми-практикалық мәселелер айқындалғанымен, қиындық тудыратын проблемалық нүктелерін де, ережеге қажет бірқатар өзекті міндеттерді де байқадық. Мақалада осы міндеттердің кейбіреуіне тоқталамыз. Әлбетте, шет мемлекет топонимдерін барлығын аударып, тілімізге қайткенде де икемдеу керек деген мақсат жоқ, ол мүмкін емес және қажеті де жоқ.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізіне осы саланың танымал отандық, шетелдік және ресейлік ғалымдарының ғылыми-теориялық идеялары тірек болды. Мәселен, Р. Сыздық, Н. Уәли, З. Базарбаева, А.С. Суперанская, Реформатский, Л.Р. Зиндер, Martha C. Pennington т.б. Экзонимдер құрамындағы қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сай келетін, қайшы келмейтін орфограммалар бөлініп алынып, топтастырылды. Бұл тәсіл арқылы бірқатар экзонимдердің адаптациялық, икемделу әлеуетінің біршама жоғары екендігі айқындалды. Түркітілдес мемлекеттердің картографиялық өнімдерін, топонимдік сөздіктерін, деректерін салыстыра отырып зерттеу, талдау әдістері шеттілдік топонимдерді қазақ тілінде жаңа латын әліпбиі негізінде жазу қағидаттарын айқындауға, әсіресе, аударма, калькалау, транслитерациялау әдістерінің қайсысы тиімді деген сұраққа жауап береді.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Қазақ тілінің латын графикасына көшу қажеттілігі жөнінде еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бастап академик Ә. Қайдардың көтерген бастамасымен, Елбасының қолдауымен қолға алынды. Жұмысымызда әліпбидің ұзақ-сонар тарихын баяндамай, өз зерттеу мәселеміздің төңірегінде сөз қозғаймыз.

Қазіргі кирилл негізді әліпби 42 әріпке негізделген, ал 2021 жылдың 22 сәуірінде жұртшылыққа талқылау үшін ұсынылған латын графикалы жаңа әліпбидің жетілдірілген нұсқасы 31 әріптен тұрады. Бұл әліпби қазақ тілінің 28 дыбысын түгел қамтыған латын әліпбиінің базалық жүйесіндегі 31 таңбасына негізделіп отыр.

Қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне жат, басы артық әріптер алынып тасталды: *ч, ц, я, щ, ъ, ъ, э, ю, я*. Қазақ тілінің төл дыбыстары халықаралық кең қолданыстағы, көптеген тілдер тәжірибесінде бар диакритикалық белгілерге ие болды: *ä (ä), ö (ö), ü (ü), ū (ū) и ǰ (ǰ), ш (š)*, олар: умляут (¨), макрон (¯), седиль (˘), бревис (˙). Яғни бұл жаңа әліпбидің жетілдірілген соңғы нұсқасы тіліміздің фонетикалық ерекшеліктері мен табиғи үнін толық жеткізе алады. Алайда әлі күнге әліпби айтысы жалғасып келеді, *и* мен *у* фонемалары төңірегіндегі пікірталас та толастар емес. Дегенмен, мамандар таяу арада бір тоқтамға келіп, жұмысты бастау керек. Өйткені бірден мінсіз әліпби жасау мүмкін емес. Бұл жөнінде белгілі орыс лингвисті А.А. Реформатский былай дейді: «Идеальный фонографический алфавит должен состоять из столько букв, сколько фонем имеется в данном языке. Но так как письменность складывалась исторически и многое в письме отражало изжитые традиции, то идеальных алфавитов нет, а есть более или менее рациональные» [1: 195].

Еліміздегі танымал тілші ғалым, профессор Нұргелді Уәли қазақ тілінің, Қазақстанның латын графикалы әліпбиге неге көшу керек деген сауалға жауап беретін, көшудің қажет екендігін негіздейтін басты 8 факторын атайды:

– *мәдени-әлеуметтік* (жазу тәжірибесінде кеткен кемшіліктерді жаңа әліпби арқылы қалпына келтіріп, ұлттық тілдің бет-бедерін сақтап қалу);

– *лингвистикалық* (басы артық әріптермен жасанды түрде күрделендірілген, екі тілдің орфографиясына қызмет ететін әліпбиге түбегейлі реформа жасау арқылы тіліміздің дыбыстық жүйесін нақты белгілейтін жаңа жазу-сызу жүйесін ұсыну);

– *экономикалық* (әлемдік ақпараттар жүйесінде қазақ тілінің үлесін арттыру үшін және алдыңғы қатарлы елдермен бәсекелесе алу үшін латын графикасына көшу арқылы көштен қалмау);

– *саяси* (70 жылдан астам үстемдік құрған тоталитарлық жүйенің құрсауынан жазу жүйесін құтқару, бодан болған елдің тоқырап қалған ұлттық санасын ояту);

– *психологиялық* («кирилл жазуында шет сөздер өзгертілмеу керек» деген стереотиптен арылу);

– *тарихи* (түркітілді елдермен бауырластық қатынастарды жаңғырту мақсатында ортақ таңбалар жүйесін қолдану);

– *педагогикалық* (мектеп табалдырығын жаңа аттаған бүлдіршіннің 42 әріптен тұратын әліпби жүйесін меңгеруге ауырлығын ескеру);

– *ақпараттық* (компьютерлік технологиялар талаптарынан шығатын, әлемдік деңгейде әмбебаптандырылған әліпбиге көшу) [2: 173–174].

Латын әліпбиін енгізуге қарсы пікір білдірген біршама қауымның да өз уәжі болғанымен, жаңа әліпбиге көшу қажеттілігінің позитивті жағының басым екенін байқаймыз.

Ономастика саласындағы реформаның еліміз тәуелсіздікке ие болған алғашқы жылдардан бастау алатындығын ескерсек, ол тегімізді ұлттық дәстүрге сай жазу, -ов,-ев сынды орыс тілінің қосымшаларынан арылу, бұрмаланған мыңдаған жер-су атауларымызды дұрыс жазып қана қоймай, ұмыт болып бара жатқан тарихи атауларын қалпына келтіру, халықтың тарихи жадын жаңғырту сынды қыруар іс-шаралар атқарылды.

Бұл зерттеу тақырыбымыздың аясында тек шеттілдік жер-су атауларын қалай жазамыз деген мәселе төңірегінде ой қозғап ортаға салуды мақсат еттік. Ономастикада шеттілдік атауларға қатысты экзоним термині қолданылады: «**Экзоним** — традиционная для данного языка форма топонима, относящегося к объекту вне территории этого языка, несовпадающая по фонемному составу, произношению и написанию с современной формой в языке-источнике. Пр.: *Баку (Бакы), Рим (Ром), Париж (Paris), Неаполь (Napoli), Вена (Wien)*» [3: 164].

Ономастика саласындағы тілдік реформа, пайымдауымызша, екі кезеңнен тұруы тиіс. Бірінші кезеңде өзгеріс тек жеке фонема, орфограммалар, кейбір сөзжасамдық проблемалары, кейбір мемлекет атауларын ішінара қазақ тіліне икемдеп жазу, аудару сынды ғылыми мәселелерді қамтиды. Екінші кезеңнің міндеті күрделірек, оны алдағы уақытта әлі зерделеп, айқындау қажет, өйткені келешекте ономастикалық материалдың қалың массиві қамтылады. Зерттеу мәселелерін топтастырып, қарастырамыз.

1. Қазақ тілінде дәстүрлі жазуы қалыптасқан экзонимдер. Бұл топтағы бұрыннан қазақ тілінде жазылып жүрген атаулардың саны едәуір, атап айтсақ: Ресей, Мәскеу, Петербор, Жапония,

Мажарстан, Әзербайжан, Өзбекстан, Тәжікстан, Қытай, Бейжің, Бішкек, Пәкістан, Тһһран, Үрімші/Үрімжі, Шолпан Ата, Шыршық, Ыстықкөл, Үндістан және т.б. Ресей аумағындағы қазақ қалың отыратын аймақтардың атаулары қазақ тілінде қолданылады, мәселен, Оренбург-Омбы, Тамбов-Томбы, Тюмень-Төмен, Орск-Ор, Казань-Қазан, Урал-Орал және т.б. Бұл тізім алдағы уақытта әлі толықтырылатын болады.

2. Экзонимдердегі -ия, -стан қосымшалары. Қазір әлемде 200 мемлекет және олардың сонша астаналары бар. Көптеген мемлекет атаулары, жалпы өзге де халықаралық ономастикалық атаулардың барлығы дерлік қазақ тіліне орыс тілі арқылы еніп, қалыптасқаны белгілі. Мәселен, **-ия** қосымшасымен келетін: Болгария, Швеция, Германия, Индия, Жапония, Түркия, Испания, Дания т.б. сынды елдердің атауларындағы **-ия** қосымшасы байырғы латын тіліндегі ежелгі Рим дипломатиясынан қалған мұра, сол кездегі еуропалық дипломатиялық қатынас үлгісі ретінде дәстүрге айналып, штамп болып қалыптасқан екен. Сонда көптеген мемлекет атаулары қазақ тілінде осы қалыптасқан күйде қала бермек пе? Туыс тілдер тәжірибесіне назар салсақ, кейбір мемлекет атауларындағы **-ия** қосымшасының орнына **-стан** топокомпонентін жалғайды екен. Мәселен, Армения армян тілінде Аястан деп жазылса, түрік, әзербайжан тілдерінде Ерменистан деп қолдану қалыптасқан екен. Сондай ақ Арабия, Болгария, Грузия, Якутия, Хорватия, Монғолия, Грекия сынды мемлекет атаулары **-стан** қосымшасымен жазылады: *Arabistan, Bulgaristan, Gürcistan, Yakutistan, Hrvatistan, Moğolistan, Yunanistan* [4]. Расында, **-стан** қосымшасы тілімізге, түркі тілдеріне ортақ парсы тілінен енген көне компонент, яғни тарихи-тілдік сабақтастық бар және сақталған. Сондықтан осы жайтты сарапшылар талқысына салу қажет және бұл қосымшаның тілімізге еш жаттығы жоқ, қиындықсыз сіңуі мүмкін.

3. Славян текті топонимдер. Қазақстаннан тыс жерлердегі славян текті географиялық атаулар қазақ тілінің орфографиялық ережелерінің ұстанымдары мен нормаларын басшылыққа ала отырып, латын графикалы қазақ әліпбиі негізінде жазылады. Ресей жеріндегі географиялық атаулар Қазақстандағы орыс тілді географиялық атаулардың жазу орфографиясына бағынады, мысалы, біздің елдегі орыс тіліндегі топонимдер қазақ тілінің латын графикасындағы әліпби бойынша транслитерацияланады: Antonovka, Eliseikino, Juravlövo, Karasövoe, İzmailovskoe, Chistoe, Şedruha, Bölşoe, Penkovo, Funtikovo, İlmen, İudino, Klüchi, İagodnoe.

Бірінші сыңары анықтауышпен келетін күрделі географиялық атаулардың анықтауышы аударылып беріледі, мысалы, Верхний Енисей — Жоғарғы Енисей/Joғarǵy Enisei, бірақ Нижний Новгород/Nijni Novgorod қаласының атындағы анықтауыш аударылмайды. Осы және осы сынды өзге мәселелер ережеде арнайы қарастырылады. Алыс және жақын шетелдегі күрделі географиялық атауларын аударғанда да осы принцип басшылыққа алынатын болады.

Келешекте бұл тізім толығын болады, яғни қазақ тілінің айтылу, жазылу нормаларына икемделіп тұрған атаулар бар, соларды анықтау міндеті тұр.

4. Туыс тілдердегі топонимдердің транслитерациясы. Бір қарағанда туыс тілдердегі атауларды қазақ тілінде жазу қиындық тудырмайтындай көрінеді, ал шындығына келсек, ең қиыны да осы болып тұр. Өйткені олар қазақ тілі үшін өзге тілдік бола тұра, қазақ тілінде бұрыннан сіңісті болып, қазақша жазылуы қалыптасып кеткен бірқатар атаулар бар, мәселен, Шолпан Ата, Шыршық, Нөкіс, Үргеніш т.б., яғни бұл атаулар тіліміздің дыбыстық заңдылығына сай игерілген атаулар. Ал орыс жазуында әбден танымал болған Ташкент, Баку, Кушкургон, Янгикургон сынды атауларды Тәшкен, Бақы, Қосқорған, Жаңақорған деп сындырып жазса қалай болар еді деген мәселені ортаға саламыз.

Сондай-ақ Түркиядағы Çanakkale (Шанаққала), Eskişehir (Ескішаһар), Ölüdeniz (Өлітеңіз), Akyurt (Ақжұрт), Uzunköprü (Ұзынкөпір), Yurtbaşı (Жұртбасы) т.б. көптеген топонимдерді атауға болады. Бұларды қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сай игеріп жазу ғылыми тұрғыдан қаншалықты тиімді, өз танымалдылығынан (идентичность) арылып қалмай ма деген сауал туындайды. Егер қазақ тілінің адаптациялық механизміне сай, игеріп жазсақ, бұл атаулардың семантикасындағы геолокалды (қай жерде орналасқан) ақпарат жоғалуы, денотаттан қол үзуі мүмкін, яғни ұлттық танымалдылығына нұқсан келеді. Өйткені Янгикургонды Жаңақорған деп жазар болсақ, мекенжайлық ақпарат бұзылуы мүмкін. Сол сияқты Черногория түрік тілінде Karadag деп аударылып жазылады екен, қазақ тілінде Қаратау мемлекеті деп жазса, бастапқы кезде ондағы ұлттық, географиялық-мекенжайлық ақпарат жойылып кету қаупі бар, сөйтіп Қазақстандағы Жамбыл облысындағы Қаратау қаласымен шатастырылуы әбден мүмкін. Алайда келешекте түркітекес

топонимдерді қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сай игеріп жазу міндеті күн тәртібінен түспейді. Өйткені туыс тілдердің атаулары қабылдаушы тілге оңай еніп, сіңісе береді екен.

Шет тілдерден енген ономастикалық атаулар жөнінде А.А. Реформатский өзінің мынадай түйінді ой айтқан: «Өзге тілдің ерекшелігін, ал туған тілдің нормасын сақтау керек» [5: 36].

5. Дж орфограммасының жазылуы. Кеңес дәуірі кезеңінде **ж** әрпінен басталатын, тіпті қазақ тіліндегі есім-атаулар да, көптеген атаулар **дж** қосарланған дифтонг әрпі арқылы жазылатын. **Дж** тіркесі — қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне мүлдем жат құбылыс. Сондықтан **дж** дифтонгымен кездесетін экзонимдер жалаң **ж** әрпімен таңбаланды. Мәселен, бірінші кестеде Джабалпур — Жабалпур, Джадо — Жадо, Джайпур — Жайпур, т.б., өйткені ағылшын тілінде де **Ж (ж)** әрпімен таңбаланғандығы көрсетілген.

1 - кесте

Дж дифтонгі бар экзонимдердің транслитерациясы

Кирил графикасында	Қазақ тілінің латын графикасында	Түпнұсқада жазылуы
Джаспер	Jasper	(ағылш. Jasper) — АҚШ-тағы қала атауы
Джафна	Jafna	(ағылш. Jaffna) – қала
Джаяпура	Jajarúpa	(индон. Jayapura) – Индонезиядағы қала атауы
Джеймстаун	Jeimstaún	Джеймстаун (ағылш. Jamestown)
Джидда	Jidda	
Лос-Анджелес	Los-Anjeles	Los-Angeles

Алайда қос **д** әрпі бар **джд** орфограммасы кездескен жағдайда бір **д** әрпімен **дж** әріп тіркесі жазылады: *Адждабия*, *Додж-Сити*, ал кейде мағынасына қарай **дж** сақталып жазылады, *Абиджан/Abidjan* (фр. *Abidjan*), *Байтбридж*, қ. (Зимбабве *Байтбридж* (ағылш. *Beitbridge*)).

6. Н және Г әріптіркесі бар атаулардың транслитерациясы. Орыс тілінде **г** әрпімен жазылған экзонимдер түгелдей дерлік түпнұсқа жазуы, ағылшын және қай тілден еңсе, сол тілдегі жазуы WIKIPEDIA деректеріне сүйеніп, анықталды. Орыс тілінде негізінен **г**-дан басталатын атаулардың басым бөлігі латын графикасындағы **h** әрпімен жазылатындығы екінші кестеде көрсетілді (<https://ru.wikipedia.org/wiki> бойынша).

2 - кесте

Н G (h және g) әріптерімен келетін атаулардың жазылуы

Кирил графикасында	Қазақ тілінің латын графикасында	Түпнұсқада жазылуы
Гаити (мемлекет)	Haiti	фр. <i>République d'Haïti</i> , оқылуы: [a.iti]
Гондурас (мемлекет)	Hondýras	исп. <i>República de Honduras</i>
Гаага (елді мекен)	Haaga	нидерл. <i>Den Haag</i>
Гавана (елді мекен)	Havana	исп. <i>La Habana</i> , оқылуы: [aβana] — <i>Авана</i>
Гавр (елді мекен)	Havr	фр. <i>Le Havre</i> , оқылуы: [a: vρ]
Галифакс (елді мекен)	Halifaks	ағылш. <i>Halifax</i>
Гамбург (елді мекен)	Hambýrg	нем. <i>Hamburg</i> ['hambʊɔk]

7. NG (ng) әріптіркесі бар атаулардың транслитерациясы. **НГ** әріптіркесі экзонимдердің басында, ортасында, аяғында кездеседі екен. Бұл әріптіркесі WIKIPEDIA (<https://ru.wikipedia.org/wiki>) деректері бойынша кейбір атауларда ағылшын тілінде **ng** жазылғанымен, үшінші кестеде көрсетілгендей қазақ тіліндегідей **ңг** болып айтылады екен.

3 - кесте

NG (ng) әріптіркестерінің ñg (ng) әрпімен таңбалануы, айтылуы

1	2	3
Биллингс	Billiñgs	англ. <i>Billings</i> амер. 'bɪlɪŋ

Бирмингем	Birmiņgem	Birmingham
-----------	-----------	------------

3-кестенің жалғасы

1	2	3
Бангалор	Baņgalor	англ. ['bæŋgəlo:r]
Бангладеш	Baņgladeş	брум. ,baŋglə'deʃ]
Вашингтон	Vashiņton	Washington, D.C., МФА: ['wəʃɪŋtən]
Веллингтон	Velliņton	англ. Wellington 'welɪŋtən
Вуллонгонг	Výllogņong	англ. Wollongong ['wʊləŋgɒŋ]
Гангток	Gaņgtok	англ. Gangtok
Гронинген	Groniņgen	нидерл. Groningen, МФА: ['ɣro:niŋə(n)]
Кингстон	Kiņston	ағылш. Kingston ['kiŋstən];
Тонга	Töņgä	Tonga 'tɒŋə]
Нерюнгри		якут. <i>Нүөрүҥгүрү</i>
Сингапур	Siņgapur	англ. Republic of Singapore /siŋə,pɔ:r/

Бірақ жазылуы мен айтылуында **нг** әріптіркесі сақталатын екі түбірдің бірігуінен жасалған атауларды ажырату керек: *Ранги́роа атоллы*; фр. *Rangiroa*, *Альмолонга*, исп. *Almolonga*; *Ангермюнде*, нем. *Angermünde*.

Қорытынды

Қазақ тілінің латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшу, қазақ тілін реформалау үдерісі бірнеше кезеңнен тұратындығына көз жеткізе түстік. Мақаламызда Қазақстаннан тыс шет елдердегі географиялық атауларды жаңа әліпбиде транслитерациялау, реформалау үдерісінің бірінші кезеңіндегі басты міндеттер мен түйткілді мәселелерді айқындауға тырыстық. Біздің ойымызша, шеттілдік географиялық атауларды қазақ тілінің жаңа әліпбиінде жаппай транслитерацияланғанымен, оның ішінде толық аудару, калькалау, жартылай калькалау т.б. жолдардан өзге тіліміздің табиғатына, фонетикалық заңдылығына сай игеріп, сындырып жазу мәселелері ауқымды да күрделі ғылыми-теориялық ізденісті қажет етеді. Сондықтан бұл жайт алдағы уақытта әзірленетін арнайы ереже қағидаттары мен емлелік баптарында ескерілуі тиіс.

Пайымдауымызша, экзонимдік атаулардың құрамында бірнеше немесе көптеген фонемаларды бірден өзгертпей, танымалдылығын сақтау үшін бірлі-жарым ғана дыбысты, әріпті, әріптіркесін өзгерткен жөн. Өйткені практикалық транскрипция мен транслитерацияның орфографиядан айырмашылығы екі тілдің арасындағы «уақытша көпір» іспеттес. Жоғарыда айтылған проблемалардан тыс шеттілдік атауларды жаңа қазақ әліпбиінде транслитерациялаудың басты қағидаттары, топонимдердегі дауысты, дауыссыз дыбыстардың, жеке даулы орфограммалардың қолданылуы, экзонимдердің негізгі үлгі-типтері, олардың жазылуының орфографиялық емле-ережелері келешекте арнайы ереже жасағанда жан-жақты сөз болады. Сондықтан, қабылдаушы тілдің орфографиясының қолдану шегі мен кірме тілдің ерекшелігін қай дәрежеге дейін ескеру керек дегенді анықтап алу қажет. Бұл пікірдің ғылыми-әдістемелік, емлелік тұрғыдан негізі бар деп есептейміз.

Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен жүзеге асып отырған «Мемлекеттік тілді латын графикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты (конкурстан тыс) іргелі ғылыми зерттеу бағдарламасы аясында орындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Реформатский А.А. Введение в языковедение / А.А. Реформатский; под ред. В.А. Виноградова. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — 536 с.
- 2 Уәлиұлы Н. Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру жайында / Н. Уәлиұлы, Қ. Күдерінова, А. Фазылжанова // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. — Алматы: Арыс, 2007. — 410 б.
- 3 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. — М.: Наука, 1978. — С. 164.

- 4 Түрік тіліндегі интернет-сайттар [Электрондық ресурстар]. — Қол жеткізу режимі: <https://www.dunyaatlasi.com/haritalar/>; <https://alonot.com/dunya-sular-cografyasi-haritalari>.
- 5 <https://www.ilmvemedeniyyet.com/dunya-haritasi-ulkeler.html>.
- 6 Реформатский А.А. Орфография собственных имен / А.А. Реформатский. — М.: Наука, 1965.

К.К. Рысберген, И. Шахин

Передача иноязычных географических названий на казахском языке на основе латинской графики — одна из важных задач языковой реформы

Статья посвящена проблеме передачи иноязычных географических названий на казахском языке в связи с его переходом на латинскую графику. Основной целью статьи являются обозначение основных принципов передачи экзонимов, поиск оптимальных путей решений в адекватной передаче названий государств, столиц мира, городов, зарубежных физико-географических названий. Научная и практическая значимость работы заключена в учете фонетических и орфографических норм казахского языка, в унификации написания иноязычных топонимов для последующих исследований в данном направлении, составлении картографической продукции, издании топонимических словарей, справочников, учебников, и, вообще, в использовании экзонимов в глобальном информационно-коммуникативном пространстве. Исследование проведено на основе анализа ключевых орфограмм близкородственных и неродственных языков. В результате анализа выработаны рекомендации по транслитерации топонимов, предложены гипотезы и выводы. Проведенное исследование содействует разработке основных положений и принципов составления «Правила передачи иноязычных географических названий на казахский язык на основе латинской графики». Предложенные в статье гипотезы, умозаключения способствуют выработке оптимальных путей решений задач, связанных с транслитерацией, переводом иноязычных топонимов, упорядочению ономастической деятельности в Республике Казахстан, расширяют теоретическую и нормативную базу казахской ономастики.

Ключевые слова: новый алфавит казахского языка, латинская графика, транслитерация, топоним, экзоним, иноязычные географические названия.

К.К. Rysbergen, İ. Şahin

Transferring geographical names from foreign language into Kazakh language based on Latin script is an important task of the language reform

The paper is dedicated to the problem of transferring foreign geographic names into the Kazakh language in accordance with the new Latin-script alphabet. The main purpose of the research work is to identify the basic principles of the transfer of exonyms, the search for the best possible solutions in transferring the names of states, capitals of the world, cities, foreign physical and geographical names. The scientific and practical significance of the work lies in considering the phonetic and spelling norms of the Kazakh language, in the unification of the spelling of foreign language toponyms for further research in this field. This approach would facilitate the compilation of cartographic products, the publication of toponymic dictionaries, reference books, textbooks, and, in general, the use of exonyms in the global information and communication space. The research was carried out on the basis of the analysis of key spelling principles of homogeneous and heterogeneous languages. As a result of the analysis, recommendations for transliteration of toponyms were developed, hypotheses and conclusions were proposed. The research contributes to the development of the main provisions and principles of drawing up “the rules for the transfer of foreign-language geographical names into the Kazakh language based on the Latin script”. The proposed hypotheses and conclusions in the paper contribute to the development of optimal ways of solving problems related to transliteration, translation of foreign language toponyms, streamlining of onomastic activity in the Republic of Kazakhstan, and will expand the theoretical and regulatory framework of Kazakh onomastics.

Keywords: the new alphabet of the Kazakh language, Latin script, transliteration, toponym, exonym, foreign-language geographical names.

References

- 1 Reformatskii, A.A. (1996). Vvedenie v yazykovedenie [Introduction to linguistics]. V.A. Vinogradov (Ed.). Moscow: Aspekt-Press [in Russian].

- 2 Ualiuly, N., Kuderinova, Q. & Fazylzhanova, A. (2007). Qazaq zhazuyn latyn grafikasy negizindegi zhana alipbigе koshiru zhaiynda [About the transfer of the Kazakh script to the new alphabet based on Latin script]. *Latyn grafikasy negizindegi qazaq alipbii: tarikhy, tagylymy zhane bolashagy — Kazakh alphabet based on Latin graphics: history, lessons and prospects.* — Almaty: Arys [in Kazakh].
- 3 Podolskaya, N.V. (1978). Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii [Dictionary of Russian onomastic terminology]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Turik tilindegi internet-saitlar [Turkish Internet resources]. Retrieved from <https://www.dunyaatlasi.com/haritalar/>; <https://alonot.com/dunya-sular-cografyasi-haritalari>; <https://www.ilimvedeniyet.com/dunya-haritasi-ulkeler.html>] [in Turkish].
- 5 Reformatskii, A.A. (1965). Orfografiia sobstvennykh imen [Spelling of proper names]. Moscow: Nauka [in Russian].

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

DOI 10.31489/2021Ph4/15-22

UDC 8.81–26

F.Z. Mamedova¹, E.Z. Dulayeva¹, Zh.Zh. Ibraimova^{2*}¹*Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan;*²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: baglan_5_3@mail.ru, yaftama@mail.ru, flowervictory85@gmail.com)*

Speech etiquette forms and communication culture

The article examines the forms of speech etiquette and communication culture in Turkish and Arabic languages. The speech component of etiquette is considered as a verbal form of expressing polite relations between people, which is used in the process of communication. This reflects the social relations that are essential for a given society, as well as the forms that exist within the tradition. If etiquette affects our behavior in social terms, then speech etiquette regulates our speech communication and this determines its distinctive feature. In certain life situations, there are appropriate rules and norms of behavior, they determine the speech reaction, speech activity of people due to specific aspects of language use related to the choice of necessary expressions and words, rules. Speech etiquette is typical for dialogic speech. Conditions that depend on the characteristics of culture and tradition are correlated with different types of communication, when a stereotypical situation occurs during communication. This environment forms the foundation of the national culture of the certain people. Greeting and farewell rituals and related speech cliches in Turkish and Arabic cultures have much in common.

Keywords: speech etiquette, speech situation, greeting formula, farewell formula, culture, tradition.

Introduction

In recent decades, an increased interest in etiquette has awakened around the world. Etiquette study was greatly influenced by the discovery in the field of linguistic and semiotic description procedures, research in the field of analysis of communication and human behavior in modern society. Speech etiquette refers to the field of verbal communication. It promotes the establishment of social bonds. Speech etiquette is situational and subject to change. If the rules of etiquette regulate our behavior socially, then the manner of communication corrects our speech behavior.

Speech etiquette constitutes a vast stock of language and speech units, which expresses the etiquette of behavior in verbal form, represents those linguistic means that have accumulated in every society, serve to express a non-conflict, “normal attitude towards people, which means a benevolent attitude” [1; 46].

The speech component of etiquette is presented in the form of verbal forms expressing the type of polite relations between people in the process of communication, which reflect social relations that are essential for a given society, as well as forms that function by virtue of tradition. It is the speech component which is the most significant component of etiquette, because “... Our speech plays the most important role in the etiquette expression of attitude towards people” [2; 140].

* Corresponding author's e-mail: flowervictory85@gmail.com

Research material

The formulas for greeting and farewell in Arabic and Turkish speech etiquette were taken as a research material. The article attempts to provide a comparative description of various forms of greetings that can be used as greetings and farewells in Arabic and Turkish speech etiquette depending on the time of the day.

Formulas of greeting and farewell act as a presupposition and postposition of a speech act, they have certain lexical-semantic and stylistic functions, which allows them to be combined into one discourse unit.

Main part

Each ethnic group has its own characteristics in the norms of behavior, speech, which is clearly expressed in the rituals of greetings, which are considered to be the beginning of human relations. Greeting is a complex phenomenon, it has an established system of functioning, its own strict rules of order and form, reflecting the specific characteristics of particular people. In specific life situations, representatives of society can act in accordance with the rules and norms of behavior adopted in it. This predetermines their speech reaction, speech activity, which are associated with specific aspects of the use of language, where it is necessary to correctly use expressions and words regulated by the rules of speech etiquette. It is important to take into account the number of participants in the communication. One thing is interpersonal communication, when it is considerable to pay attention to the individual traits of the addressee, another is group communication, when the speaker considers not personal traits, but primarily social factors: what is the contingent of participants in the act of communication.

Russian researcher N.I. Formanovskaya in her book “Speech etiquette and the culture of communication” writes: “If etiquette as a set of rules established in society regulates our behavior in accordance with social requirements, then speech etiquette can be defined as the governing rules of speech behavior”. According to her, speech etiquette “gives us the hands of those linguistic riches that have accumulated in every society to express a non-conflict”, normal “attitude towards people, which means — a friendly attitude” [3; 37]. So, etiquette determines the choice of language means — cliches, phrases — for each specific situation.

V.V. Karasik believes that “speech etiquette as a norm is a refraction of the cultural values of society in the rules of good taste” [4; 37]. The scientist focuses on the behavioral aspect of speech etiquette, noting “how the behavior of speech etiquette is a system of ways to maintain communication between people” [4; 89].

V.A. Shemarova conducted an experiment on the use of greetings-farewell formulas in Russian; the study was carried out in the systemic-structural and functional-cognitive aspects [5]. The researcher revealed that the situations “meeting, greeting, farewell, parting are ontologically interrelated fragments of a single polysituation; in their mental representations they are interpreted in the light of the provisions of cognitive linguistics as components of a single cognitive space — the concept sphere “meeting / greeting-goodbye / parting”, its continual-discrete essence is objectified at the language level” [5; 110].

N.P. Savoyskaya defined the linguocultural features of the concept of “politeness” using the materials of the Kazakh, Russian and English languages [6].

By using the material of the English language, N.P. Mesnyankina, investigated the formation of the types of greeting and farewell [7]. Lezhneva I.I. examines the sociolinguistic development of forms of address, greetings and farewells in English and Russian languages [8].

Psycholinguistics studies the reflection in the language of the peculiarities of the psyche and thinking of a person, focusing on those moments that help the transmission and perception of information. Psycholinguistics is trying to establish the reasons that impede the process of interpersonal and mass communication, which formed the basis of the speech behavior of communicants. From the point of view of psycholinguistics, the formulas of speech etiquette are a kind of “stroking” (the term of the American psychiatrist E. Berne), which people exchange to confirm their belonging to a certain community. “Strokes” turn into dialogues, salon conversations, they also influence the choice of topics and the duration of the conversation. There is an exchange of information: “I wish you well, I respect you”, it is of great importance for further communication. The task of linguistic pragmatics is to formulate the rules of successful, non-conflict speech behavior. The sphere of pragmatics also deals with the study of speech acts and the contexts of their implementation. The founders of the theory of speech acts J. Austin, J. Searle defined etiquette statements as a special type of speech acts, highlighting the frequency, stereotype, emotionality as their specific properties [9; 169]. N.I. Formanovskaya considers it important to talk about the specifics of the use of speech forms depending on the etiquette culture, which determines the “classes of speech acts” [10].

Greeting is not only a formally accepted rule of etiquette, but through it we also express our feelings (personal affection, good wishes). Greetings refer to those elements of speech etiquette, where they determine social relations established within the framework of a communicative act. The greeting “is directly related to the appeal” [10; 78].

When parting, final speech formulas are used; they express the speaker's communicative intention to have further contacts with the addressee. It is necessary that these formulas function simultaneously with appeals that confirm the signs of respect, cordiality, gratitude, etc.

The correct use of greeting-goodbye forms of speech plays an important role in the dialogue. Since this has an impact on the subsequent act of verbal communication. The further course of the conversation depends on a certain use of the greeting forms, this sets the tone of the conversation, and also affects the situation, which will select the interlocutors who take a part in the dialogue.

The study of language from a pragmatic point of view was started back in the 60s of the twentieth century. Nowadays, different schools are functioning in this direction. The accumulated experience provides an opportunity to understand the functional and communicative nature of language and the mechanism of its use in a particular act of speech. For example, N.D. Arutyunova and E.V. Paducheva, G. Klaus point to the form of manifestation of colloquial speech and recognize pragmatics as an act of speech [11, 12]. I.P. Susov, defining pragmatics as the triad “the person using the sign — the sign itself — the person who perceives the sign”, significantly expanded the range of research in pragmatics [13; 44].

Pragmatic linguistics is closely related to communication, stylistics, psycholinguistics, ethnolinguistics, sociolinguistics, and cultural studies. N.D. Arutyunova and E.V. Paduchev write: “pragmatics reveals a number of problems that are considered in close unity by such branches as the art of oratory and stylistics, speech and theory, typology, psychology of the act of speech, theory of language communication and functional styles, social linguistics, theory of discourse, psychology of communication, etc.” [11; 41].

Linguistic units of etiquette are one of the varieties of manifestation of a person's social activity, so they should be studied from a pragmatic standpoint.

J. Searle explores the acquisition of the powers of a speech act, which can act with the help of rules including such pragmatic indicators as the norms of etiquette [9; 169].

According to the theory of the speech act, language serves a person to achieve a specific goal, it is also a means for social influence. In linguistics, the speech act is considered as a three-level education:

- 1) locative act (locution) — to express a desire to the speakers, a speech act that happens when the necessary information is delivered;
- 2) illocutionary act (illocution) — a speech act that is performed when a certain goal is achieved (propositional and referential act);
- 3) perlocutionary act (perlocution) — to influence the addressee, to achieve a certain goal.

The very process of the communicative act is aimed at achieving a specific goal by the speaker: to establish an attitude, to draw attention to oneself, to show politeness.

Z.Sh. Yernazarova in her work “The pragmatic aspect of the syntax of colloquial speech” notes that in the “speech act, there is a necessary listener-addressee” [14; 98]. Without listener-addressee a speech act cannot be created. In a speech act, appeals are used to attract the listener to a conversation, and these appeals should also attract the attention of the addressee to this fact, tune the listener to their side.

Speech etiquette is characterized as “ritualized speech behavior of a person in society, reflecting essential social criteria”, which is characteristic of dialogical speech and contact communication. It does not always lend itself to “rational explanation from the point of view of synchronicity: it is reproduced by a native speaker intuitively, not always coinciding in different cultures, as a result of which the speech behavior of a foreigner who does not speak it can lead to misunderstanding” [15; 15]. The factors determined by the cultural tradition are determined in accordance with the types and varieties of communication permitted and prohibited in a given community within the framework of the national culture of a given ethnic group.

In Turkish, there is a clear opposition between the pronouns **siz** — **sen** [*siz* — *sen*] (*you* — *you*), reflecting a polite (official) / impolite (informal, friendly) form of address. The pronoun **siz** [*siz*] in Turkish corresponds to the polite verb forms: suffixes — **iniz** [*iniz*], **ınız** [*ınız*], **ünüz** [*ünüz*], **ünüz** [*ünüz*]. These pronouns and suffixes constitute the so-called polite form. For example, **oturunuz** [*oturunuz*] (*sit down*), which is opposed to the simple form **otur** [*otur*] including the pronoun **sen** [*sen*] (*you*) and affixes. In addition, a simple polite form is distinguished in nouns in the possessive declension, in this case, the possessive affixes are the indicator of the simple polite form.

The difference in the use of **siz** [siz] or **sen** [sen] (*you*) is based on the same principles as other forms of addressing: age, social status, degree of acquaintance, gender. So, **siz** [siz] (*you*) is addressed by the younger to the elders (quite rarely, on the contrary, and here, in our opinion, the age hierarchy in Turkish society affects), subordinate to the chiefs, again, the influence of the hierarchy, in this case — social, unfamiliar people or unfamiliar in communicative situations in public places (although in this case, much also depends on the external equality of the interlocutors: for example, ordinary people often turn to “sen”, more often women turn to men (men turn to women using “siz” mainly in cases where a woman occupies a higher social position).

In Arabic speech etiquette, the following forms of second person pronouns are used for naming subjects: انت [ant] (*you*) — singular masculine; انت [ant] (*you*) — singular feminine; انا [ana] (*you*) — used in relation to any object. The second person pronoun masculine singular is used in relation to male addressees, the second person pronoun feminine singular is used in relation to female addressees, and plural pronouns are used in relation to a group of addressees. Although in rare cases, the plural pronoun can be used in relation to one addressee. Such uses can occur in extreme formal situations when referring to the high status of persons, for example, a president or a king. Arabic personal pronouns are inflected. Personal pronouns in the form of an indirect case (in this form, the genitive and accusative cases coincide) are written together with the previous word and are continuous. When combined with verbs, fused pronouns correspond to Turkish personal pronouns in the accusative case and act as a direct object in a sentence. When attached to prepositions, fused pronouns correspond to Turkish personal pronouns in indirect cases with or without prepositions. The second person personal pronouns in indirect cases similar to the ending **ك** — (*you*). Accordingly, the use of these pronouns is the same as the use of the second person personal pronouns in the nominative case: there is no difference, as in Turkish, between *you* and the polite *You*.

In Turkish and Arabic etiquette, there is an extensive system of treatment associated with the social status of the addressee.

In Turkish speech etiquette, a wealthy and influential person can be called **Beyefendi** [*Bey efendi*] (*lord*), **hanımefendi** [*hanım efendi*] (*miss*). An educated or wealthy person is most often referred to as **beyefendi** [*bey efendi*], since historically the word **efendi** [*efendi*] (*literate person*).

– *Buyurunuz hanımefendi, bir emriniz mi var?*

The appeal **Bey** [*bey*] is used when referring to a doctor, lawyer, officer, middle-class official, or a poor entrepreneur. Here are some examples: **Doktor bey** [*Dr. bey*] (*mister doctor*), **avukat bey** [*avukat bey*] (*mister attorney*), **memur bey** [*memur bey*] (*mister employee*), **mühendis bey** [*mühendis bey*] (*mister engineer*), **müdür bey** [*müdür bey*] (*mister director*), **komisar bey** [*komisar bey*] (*mister kamisar*).

– *İyi günler doktor bey.*

– *İyi günler. Şikayetiniz nedir.*

The address **hanım** [*hanım*] (*mistress*) is used to express respectful politeness, as is often addressed to an enlightened and respectable woman. Also, the word **hanım** [*hanım*] is used when referring to a doctor, nurse, teacher. For example: **öğretmen hanım** [*öğretmen hanım*] (*madam teacher*), **hemşire hanım** [*hemşire hanım*] (*madam nurse*).

This component is often attached to a personal name to express respect and deference: **Mahmud bey**, **Osman bey**, **Ayşe hanım**, **Fatima hanım**, etc.

In the early years of the Republic of Turkey, etiquette statements containing foreign language appeals were widely used in Turkish speech etiquette. Some Turkish words began to be pronounced in the French manner. For example, **madam** is used in the service sector: in shops, restaurants, hairdressers in relation to customers. In larger cities, when addressing a foreign woman, a Turk or a Turkish woman usually uses the vocative **madam** [*madam*]. If the foreign addressee is not a lady, but a young girl, the Turks will call her **matmazel** [*matmazel*].

– *Matmazel, çok bahtiyarım, dedi. Bilir misiniz, biz hiç yabancı değiliz.*

A Turk can address a foreign man by means of the vocative **mösyö** [*muse*].

– *Mösyö Piyer For, kuvevetli bir ses ve ukala bir tavırla:*

Now such forms of borrowed addresses in Turkish etiquette are rare and they are used to emphasize the foreign (Western) origin of the addressee or in the form of a joke.

The workers or the person working in the workshop are called **usta** [*usta*] (*master*), and the musician, writer or artist is called **ustad** [*ustad*]. The military, the soldier, even if he no longer serves, is addressed **çavuş** [*cavuş*] (*sergeant*), a special place in the Turkish language is occupied by the form of addressing the soldiers **Mehmedçik** (*soldier*).

In business circles, Western vocatives such as **patron** [*patron*], **paşam** [*pasham*], or **şef** [*chief*] are also acceptable in colloquial etiquette. In a restaurant or cafe, one can refer to a young waiter or servant boy using the term **garson** (*waiter*).

In Arabic speech etiquette, this kind of address is also common, and without them it is impossible to imagine the relationship between the interlocutors. It should be noted that in Arabic speech etiquette **efendim** [*efendim*] (*master*) is also the most formal and general, not dividing the addressee even by gender. This appeal can replace any appeal related to the addressee's professional activities. It can replace the appeal **دک تـور** [*duktur*] (*doctor*), **مهندس** [*muhandis*] (*engineer*), perfect as an appeal to the boss, professor, teacher, clients in hairdressers, cafes, clubs, customers, police and army officers. This address is used without the vocative particle **يا** [*i*] (*o*), in contrast to many other calls before which this particle is used.

For adult women, in Arabic speech etiquette, there are two appeals: one is native Arabic — **سـتـي**, **ست** [*city*] (*madam, madam*), the second is borrowed **madam** [*madam*] (*madam*). Both are used in place of the personal pronoun of the third person, and are sociolinguistic variants of the address. Interestingly, the upper class uses the **ست** [*sith*] address to refer to women from workers or peasants. The working class avoids the foreign address **madam** [*madam*] and favors **ست** [*sit*] in relation to the addressee from all walks of life. The appeal **madam** [*madam*] is preferable for women who wear Western clothing and look educated. The appeal **ست** [*sieve*] is often used in conjunction with other appeals: **ست دک تـور** [*duktur*] (*madam doctor*). In the highest circles, children turn to their mother **ست ماما** [*situ mother*] (*madam mother*).

In Arabic speech etiquette, there is one more appeal to a woman — it is borrowed from the Turkish language **هانـم** [*hanym*] **hanım** [*hanym*] (*lady*). This address is used by a respectable husband in relation to his wife, emphasizing her role as the lady of the house, in the same way, all servants in the house will address her. The address can be used before a proper name, as well as in combination **ست — هانـم** [*situ hanym*]

In Arabic speech etiquette, a similar situation is observed with the address **سـيد** [*seyd*] (*lord*), the female version of **سـيدـة** [*seyid*] (*lady*), equated to Turkish: **bey** [*bey*] (*master*), **hanım** [*hanym*] (*lady*).

اسـتا — [*mouth*] is historically associated with the word that we have already mentioned as an address **اسـتاـذ** [*ustaz*] (*professor*), but in this form it is used in relation to specialists — professionals in any field, for example, folk crafts, carpentry, shoemaking. Also, this appeal is appropriate in relation to the drivers of any hired vehicle. In enterprises or factories, this address is usually used together with the surname.

Also, often, in Arabic speech etiquette, there is an address **رئـيس** [*rais*] (*boss, director*), which is similar in use to **اسـتا** [*usta*], but the difference is that **رئـيس** [*rais*] is somewhat less respectful than **اسـتا** [*usta*], it is used for poorly educated addressees in relation to those who seem to them worthy of this treatment, for example, bus drivers, conductors, etc. Translated from Arabic **رئـيس** [*rais*] means chief, chapter, it is applied to officials such as the President, the Prime Minister.

In Arab schools, the teacher is addressed by **اسـتاـذ** [*ustaz*] (*teacher, teacher, professor*), but in universities, **دک تـور** [*duktur*] (*doctor*) is preferred, since this appeal is considered the highest in rank. The address **اسـتاـذ** [*ustaz*] (*teacher*) is used in relation to anyone who has received education, except for doctors and engineers. There is a feminine version of this address **اسـتاـذة** [*ustaz*].

In Turkish speech etiquette, it is customary to address school teachers, teachers of secondary technical educational institutions and universities with **hocam** (*teacher, my teacher*), regardless of the gender of the teacher. It should also be noted that the address **hoca** [*khoja*] (*teacher*) can be used with proper names. For example: **Ocman hoca** [*Osman hoja*] (*teacher Osman*), **Mustafa hoca** [*Mustafa hoja*] (*teacher Mustafa*), **Fatma hoca** [*Fatma hoja*] (*teacher Fatima*).

– *Söylediği kelimelere göre âlim bir hocahanım olduğu anlaşılan mavi gözlü kadın gülümsedi:*

The question often arises — how to address a group of people? In Turkish and Arabic speech etiquette, it is sometimes difficult to choose the appropriate address to the group at a meeting, official meetings, party. For example, **Bayanlar ve baylar!** [*Bayanlar ve bailar!*] (*Ladies and gentlemen!*), **Arkadaşlar!** [*Arcadashlar!*] (*Comrades! Friends!*), **Değerli öğretmenler!** [*Dezerli ozretmenler!*] (*Dear teachers!*), **Sevgili öğrenciler!** [*Sevgili oerengiler!*] (*Dear students!*), **Saygı değer! Meslektaşlar!** [*Saigy dezer! Meslek tashlar!*] (*Dear colleagues!*), **Sayın yolcular!** [*Saiyn eljular!*] (*Dear passengers!*), **Değerli müşteriler!** [*Dezerli misafirler!*] (*Dear customers!*), **Değerli misafirler!** [*Dezerli misafirler!*] (*Dear guests!*), **Hanımefendiler!** [*Hanım efendiler!*] (*Dear ladies!*), **Değerli seyirciler!** [*Dezerli seirciler!*] (*Dear viewers!*), **Değerli arkadaşlar!** [*Dezerli arcadashlar!*] (*Dear friends!*), **Değerli radyo dinleyiciler!** [*Deuerly radium dinleigiler!*] (*Dear radio listeners!*).

– *Saygıdeğer konuklar;*

– *Şirketimizin son bir yıllık çalışmalarını değerlendirmek ve gelecek yılki hedeflerini belirlemek üzere bugün burada toplandık.*

After the establishment of the republic, the neologisms **vatandaşlar** came into use! [*vatandaşlar*] (*citizens, compatriots!*).

Adults can turn to a group of children or young people: **çocuklar** (*children*), **gençler** [*gençler*] (*young people!*), **Kızlar** [*kızlar!*] (*Girls!*), but young people and girls will try to do without treatment if a situation arises a conversation with a group of people who are not very young.

-**Çocuklar**, dedim. Siz şu kümeslerin arkasına saklanınız. Hiç sesinizi çıkarmayın. Ben, size talı çalıp getireceğim [15, p. 97].

In Arabic speech etiquette, the equivalent of these addressing formulas are **الكرام في ناضيو** [*duyufuna al-qiram*] (*Dear guests!*), **الكرام ساداتنا و سيداتنا الكرام** [*sadatuna wa saidatuna kiram*] (*Dear friends!*), **البنات** [*banyat*] (*Girls!*), **الشدباب** [*I am Shabab*] (*Young people!*). Another special layer of various forms of conversation relates to the clergy. In Turkish and Arabic speech etiquette, there is a special appeal **İmam** [*imam*] (*imam, the chief praying*), **امام** [*imam*] (*imam, the chief of praying*), to those who are associated with Islamic rites; **فصد يلدتك** [*fadilyatki*] — is used by the speaker when referring to Muslim sheikhs, especially high-ranking sheikhs (corresponds to Russian, *Your Excellency*).

When referring to an official (secular or spiritual) or when referring to him, a special title is used corresponding to his rank, title: **جلالة** [*jalalatun*] (*majesty*), (*His Majesty King Fahd bin Abd al-Aziz*), **جلالتكم** [*waaalyatukum*] (*Your Majesty*), **سمو** [*sumuvun*] (*highness*), **فخامة** [*fahamatun*] (*excellency*) — the title of the highest state person, for example, president: **مدمم الرئيس فخامة** [*Fahamat Rrais Muhammad Husni Mubarak*] (*His Excellency President Mohammed Husni Mubarak*).

The rituals of greeting and farewell in Turkish and Arab cultures are similar in many ways. This is primarily due to the belonging of these peoples to the Islamic culture. Islam attached great importance to the ethical standards of greeting, this is reflected in the Quran and Hadith. There is a certain Quranic prescription: the incoming (addressee) greet them clearly and loudly, and the addressee is also required to answer the greeting. However, one more prescribed condition should be taken into an account: the **Selâmaleykum** greeting! [*Salam aleikum*] and the dual answer **Aleykümselâm!** [*Aleikum salam*] is possible only when referring only to a Muslim. In a number of Muslim countries in relation to non-Muslims, a special form of greeting is adopted by a *hawag* or *hawaj* [15; 47].

Research results

In the modern world, the ethical standards of greetings in the Arab and Turkish society have been replenished. There are a wide variety of forms of greetings, some of which are borrowed from Western culture. However, traditional Muslim speech clichés are more popular.

If we consider by meaning, then greetings in Turkish speech etiquette are wider. They can be used as greetings and goodbyes, while Arabic expressions are used only as verbal greetings, and other formulas are used for goodbye.

The use of certain formulas for greeting and goodbye in Arabic and Turkish speech etiquette depends on the time of day.

In Turkish, there are cases of using the same formulas when greeting and saying goodbye: “*Selâmaleykum!*” [*Selamaleikum!*] (*Peace be upon you! Hello!*). In response, those who present must certainly answer: *Aleykümselâm!* [*Aleikyumselyam!*] (*And peace to you! Good health!*).

1. The greeting formula can be pronounced both at the meeting and party: *İyi akşamlar!* [*İli akşamlar!*] (*Good evening!*).

2. Formulas of greeting and farewell as a presupposition and postposition of a speech act have certain lexico-semantic and stylistic functions that allow them to be combined into one discourse unit.

3. Formulas of greeting and farewell form a dual communicative unit, requiring the obligatory expression of the corresponding formula by both sides of the communicative act.

Conclusions

Thus, the necessary hierarchy for speech etiquette is observed, and these forms serve to express respect to the interlocutor in a formal ceremonial setting. When conducting a statistical analysis of the frequency of use of the above forms, one can come to the following conclusion. These forms are more often used if:

- 1) the addressee occupies a higher social position;
- 2) the addressee is not familiar or not very familiar;

- 3) the addressee is older than the addressee;
- 4) the addressee is a man.

References

- 1 Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты / Н.И. Формановская. — М.: Рус. яз., 1987. — С.126–158.
- 2 Формановская Н.И. Русский речевой этикет и культура общения / Н.И. Формановская. — М.: Высш. шк., 1989. — 107 с.
- 3 Гольдин В.Е. Речь и этикет / В.Е. Гольдин. — Саратов: Изд-во СГУ, 1978. — 112 с.
- 4 Карасик В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методические проблемы когнитивной лингвистики: сб. науч. тр. / под ред. И.А. Стерина. — Воронеж: ВГУ, 2001. — С. 75–80.
- 5 Шемарова В.А. Концептосфера «встреча / приветствие-прощание / расставание» в русском языке (системно-структурный и функционально-когнитивный анализ): дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 – «Русский язык» / Ванда Антоновна Шемарова. — Уфа: БашГУ, 2004.
- 6 Савойская Н.П. Лингвокультурологические особенности концепта «вежливость» (на материале казахского, русского и английского языков): дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.20 – «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Наталья Павловна Савойская. — Челябинск, 2005.
- 7 Меснянкина Н.П. Формы приветствия-прощания в английском языке: дис. ...канд. филол. наук. Спец. 10.02.04 – «Германские языки (английский язык)» / Наталья Петровна Меснянкина. — М., 1993. — С. 195.
- 8 Лежнева И.И. Социолингвистическое развитие английского и русского речевого этикета (на материале форм обращения, формул приветствия и прощания): дис. ...канд. филол. наук. Спец. 10.02.20 – «Теория языка» / Инна Игоревна Лежнева. — Воронеж, 2001. — С. 29–40.
- 9 Серль Дж. Что такое речевой акт / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 17. — 1986. — С. 151–169.
- 10 Формановская Н.И. Вы сказали: «Здравствуйте!» / Н.И. Формановская. — М.: Знание, 1982. — 78 с.
- 11 Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 896 с.
- 12 Клаус Г. Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка / Г. Клаус. — М.: Прогресс, 1967. — 216 с.
- 13 Сусов И.П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая система. Языковое общение: процессы и единицы / И.П. Сусов. — Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1997.
- 14 Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагматикалық аспектісі / З. Ерназарова. — Алматы: Қазақ мемл. заң акад. ред. баспа орталығы, 2001. — 193 б.
- 15 Ларина Т.В. Категория вежливости в аспекте межкультурной коммуникации (на материале английской и русской коммуникативных культур): дис. ... д-ра филол. наук. Спец. 10.02.20 – «Теория языка» / Татьяна Викторовна Ларина. — М., 2003. — С. 495.

Ф.З. Мамедова, Э.З. Дулаева, Ж.Ж. Ибраимова

Сөйлеу этикетінің формалары мен қарым-қатынас мәдениеті

Мақалада сөйлеу этикеті мен түрік және араб тілдеріндегі қарым-қатынас мәдениеті қарастырылған. Этикеттің сөйлеу компоненті қарым-қатынас процесінде қолданылатын адамдар арасындағы сыпайы қарым-қатынасты білдірудің ауызша формасы ретінде берілген. Бұл арнайы қоғам үшін маңызды әлеуметтік қатынастарды, сондай-ақ дәстүр аясында бар формаларды көрсетеді. Егер этикет әлеуметтік мінез-құлқымызға әсер етсе, онда сөйлеу этикеті сөйлеу қарым-қатынасымызды реттейді және бұл оның ерекшелігін анықтайды. Белгілі бір өмірлік жағдайларда мінез-құлықтың тиісті ережелері мен нормалары қолданылады, олар сөйлеу реакциясын, қажетті өрнектер мен сөздерді, ережелерді таңдауға орай тілді қолданудың нақты аспектілеріне байланысты адамдардың сөйлеу әрекетін көрсетеді. Сөйлеу этикеті диалогтық сөйлеуге тән. Мәдениеттің, дәстүрдің ерекшеліктеріне байланысты жағдайлар қарым-қатынас кезінде стереотиптік жағдай туындаған кезде әр түрлі қарым-қатынас түрлерімен байланысты болады. Мұндай орта белгілі бір халықтың ұлттық мәдениетінің қорын құрайды. Түрік және араб мәдениеттерінде сәлемдесу және қоштасу рәсімдері және олармен байланысты сөйлеу клишелері көп ортақ.

Кілт сөздер: сөйлеу этикеті, сөйлеу жағдаяты, сәлемдесу формуласы, қоштасу формуласы, мәдениет, дәстүр.

Ф.З. Мамедова, Э.З. Дулаева, Ж.Ж. Ибраимова

Формы речевого этикета и культура общения

В статье исследованы формы речевого этикета и культура общения в турецком и арабском языках. Речевой компонент этикета рассмотрен как вербальная форма выражения вежливых отношений между людьми, которая используется в процессе общения. Это отражает существенные для данного общества социальные отношения, а также формы, существующие в рамках традиции. Если этикет влияет на наше поведение в социальном плане, то речевой этикет регулирует наше речевое общение, и это определяет его отличительную особенность. В определенных жизненных ситуациях действуют соответствующие правила и нормы поведения, они диктуют речевую реакцию, и деятельность людей, обусловленную конкретными аспектами употребления языка, связанными с выбором необходимых выражений и слов, правил. Речевой этикет свойственен для диалогической речи. Условия, которые зависят от особенностей культуры, традиции, соотносят с разными видами общения, когда при общении происходит стереотипная ситуация. Такая среда образует фонд национальной культуры определенного народа. Ритуалы приветствия, прощания и связанные с ними речевые клише в турецкой и арабской культурах имеют много общего.

Ключевые слова: речевой этикет, речевая ситуация, формула приветствия, формула прощания, культура, традиция.

References

- 1 Formanovskaya, N.I. (1987). *Russkii rechevoi etiket: lingvisticheskie i metodicheskie aspekty* [Russian speech etiquette: linguistic and methodological aspects]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 2 Formanovskaya, N.I. (1989). *Russkii rechevoi etiket i kultura obshcheniia* [Russian speech etiquette and culture of communication]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 3 Goldin, V.E. (1978). *Rech i etiket* [Speech and etiquette]. Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 4 Karasik, V.I. (2001). *Lingvokulturnyi kontsept kak edinita issledovaniia* [Linguocultural concept as a unit of research]. *Metodicheskie problemy kognitivnoi lingvistiki — Methodological problems of cognitive linguistics*. I.A. Sternin (Ed.). Voronezh: Voronezhskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 5 Shemarova, V.A. (2004). *Kontseptosfera «vstrecha / privetstvie–proshchaniie / rasstavanie» v russkom yazyke (sistemno-strukturnyi i funktsionalno-kognitivnyi analiz)* [The concept sphere "Meeting / greeting-farewell / parting" in Russian (system-structural and functional-cognitive analysis)]. Candidate's thesis. Ufa [in Russian].
- 6 Savojskaya, N.P. (2005). *Lingvokulturologicheskie osobennosti kontsepta «vezhlivost» (na materiale kazakhskogo, russkogo i angliiskogo yazykov)* [Linguoculturological features of the concept of "politeness" (based on the materials of Kazakh, Russian and English languages)]. Candidate's thesis. Chelyabinsk [in Russian].
- 7 Mesnyankina, N.P. (1993). *Formy privetstviia-proshchaniia v angliiskom yazyke* [Forms of greeting-farewell in English]. Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- 8 Lezhneva, I.I. (2001). *Sotsiolingvisticheskoe razvitie angliiskogo i russkogo rechevogo etiketa (na materiale form obrashcheniia, formul privetstviia i proshchaniia)* [Sociolinguistic development of English and Russian speech etiquette (based on the materials of forms of address, greeting and farewell formulas)]. Candidate's thesis. Voronezh [in Russian].
- 9 Searle, J. (1986). *Chto takoe rechevoi akt* [What is a speech act]. *Novoe v zarubezhnoi lingvistike – New in foreign linguistics*, 17, 151–169. Moscow [in Russian].
- 10 Formanovskaya, N.I. (1982). *Vy skazali: «Zdravstvuite!»* [You said: "Hello!"]. Moscow: Znanie [in Russian].
- 11 Arutyunova, N.D. (1998). *Yazyk i mir cheloveka* [Language and human world]. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 12 Klaus, G. (1967). *Sila slova. Gnoseologicheskii i pragmaticheskii analiz yazyka* [The power of the word. Epistemological and pragmatic analysis of language]. Moscow: Progress [in Russian].
- 13 Susov, I.P. (1997). *Deiatel'nost, soznanie, diskurs i yazykovaia sistema. Yazykovoe obshchenie: protsessy i edinitsy* [Activity, consciousness, discourse and language system. Language communication: processes and units]. Kalinin: Kalininskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 14 Ernazarova, Z. (2001). *Soileu tili sintaksinin pragmatikalyq aspektisi* [The pragmatic aspect of speech syntax]. Almaty: Qazaq memlekettik zan akademiiasynyn redaktsiialyq baspa ortalygy [in Kazakh].
- 15 Larina, T.V. (2003). *Kategoriia vezhlivosti v aspekte mezhkulturnoi kommunikatsii (na materiale angliiskoi i russkoi kommunikativnykh kultur)* [Category of politeness in the aspect of intercultural communication (based on the materials of English and Russian communicative cultures)]. Doctor's thesis. Moscow [in Russian].

Ш.Ш. Жалмаханов*, С.Ә. Рахымберлина, С.С. Түркенова

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(e-mail: szhalmakhanov@bk.ru, sagila_a@mail.ru, saltanat_turkeno@mail.ru)*

Түркі жазба ескерткіштері мен тілдеріне ортақ лексиканың көп мағыналылығы

Мақалада түркі жазба ескерткіштері мен тілдеріне ортақ лексикадағы көп мағыналылық құбылысы лексикалық-семантикалық, лексикалық-грамматикалық және лексикалық-тақырыптық топтарға жататын тілдік мәліметтер негізінде талданған. Көп мағыналылық семантикалық категория болғандықтан, оның зерттелу тарихының, әдіс-тәсілдерінің жиынтығы семантикалық деривация деп аталады. Түйіндей келгенде, көп мағыналы лексика барлық түркі тілдеріне, бірнеше түркі тіліне және бір тілге ғана тән болатынына көз жеткізілген. Көп мағыналылықтың басты себебі түркілердің бірнеше зат пен құбылысқа бір, ортақ атау беруімен байланысты.

Кілт сөздер: түркі тілдеріндегі көп мағыналылық, лексикалық-семантикалық жүйе, семантикалық деривация, ортақ нысанды өзінше тану.

Кіріспе

Көне, ерте және орта ғасырлардағы түркі ескерткіштерінің қазіргі түркі тілдерінің барлығына қатысты екендігі белгілі. Олардың барлығын ортақтастырып тұрған тектес, төркіндес, туыс екенін айғақтайтын басты тілдік факті — «түркі» деп аталатын тілдердің сөздік қоры, яғни тілдер туыстығының басты белгісі — сөздер ортақтығы.

«Тіл тарихын жете білу үшін фонетикалық сәйкестікпен бірге сөздердің семантикалық жақтан өзгеру, даму заңдылықтарын да есепке алу қажет. Лингвистикалық зерттеулерде фонетикалық заңдар мен семантикалық заңдарды ұштастыра білу — тіл тарихын, оның даму жолдарын танып-білудің кілті» [1: 332]. Немесе салыстырылатын сөздердің бір жағынан мағыналары ескерілсе, екінші жағынан дыбыстар заңы ескерілуі керек.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Тіліміздегі көптеген лексикалық бірліктер этимологиялық талдауды және мағыналарын түсіндіруді қажет етеді. Этимология теориялық негіздеуді, талдаудың әдістемелік жетілуін талап етеді. Лексикамыздың семантикалық деривациясын этимологиялық талдаудың *мақсат-міндеттеріне* сәйкес реконструкциялаудың барлық әдіс-тәсілдері мен элементтері қолданыла бермеуі мүмкін. Соған байланысты деэтимологизацияланған сөздердің бірінің бастапқы мағынасын, екінші бір сөздің басқа мағыналарын айқындау керек болады. Үшінші бір сөздердің лексикалық немесе фразеологиялық тіркес, мақал-мәтелдер құрамындағы қазір деэтимологизацияланған сөздерді анықтау қажет болады. Көне, орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің деректері: 1) сөздердің фонетикалық модификация, гомогенді морфологиялық синонимдер және грамматикалық коррелятивтер жиынтығын, 2) оның фоно-морфо-семантикалық өрісін тану арқылы ғана анықталады. Мұндағы лексикалық негіздің фоно-морфо-семантикалық өріс — фонетикалық, морфемалық модификациялардың, негізгі және көне мағыналардың этимологиясы — қарастырылып отырған лексикалық негізден туындаған сөздердің жиынтығы [2: 3]. Түркі тілдері лексикасының түбір сөздерінде бастапқы, негізгі мағыналардың, ал туынды сөздерде негізгі, бастапқы мағыналардың белгілері сақталады. Сондықтан түбірдің бастапқы мағыналарын айқындауда туынды негіздерді, түбір немесе оның бастапқы мағынасы қолданудан шығып қалған жағдайда түбір мен оның бастапқы мағынасын туынды негіздердегі кейінгі мағыналар арқылы да қайта қалпына келтіруге болады.

Лексикалық семантиканың деривациясын тарихи тұрғыда зерттемей тарихи процесс нәтижесі болып табылатын түркілік ортақ лексиканың семантикалық өзгерулерінің себеп-салдарларын,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: szhalmakhanov@bk.ru

зандылықтары мен ережелерін, жолдары, типтері мен түрлерін айқындап, құрамы, құрылымы және жүйесін белгілеу мүмкін емес. Лексиканың семантикалық деривациясы тілдік процесс ретінде тарихи дәуірлері (V–XIV ғғ.), тілдік фактілері (түркі жазба ескерткіштері және қазіргі түркі тілдері) салыстырмалы және тарихи-салыстырмалы аспектілерде зерттеуді қажет етеді. Сондықтан да ізденісіміздің материалдары — түркі жазба ескерткіштері, қазіргі түркі тілдері үшін семантикалық деривацияның теориялық негіз болуы түркология үшін өзектілігі арта түседі.

Түркі лексикасының семантикалық деривациясын орыс лексикологы Ф.П. Филин ескерткендей, толық зерттеу, зерттеп тастау мүмкін емес, себебі: а) ең қажетті, жиі қолданылды деген сөздің өзі жазба ескерткіштерге түспеуі мүмкін, ә) сөздіктер мен картотекаларда барлық сөздер жиналған жоқ, б) көптеген сөздер деэтимологизацияға ұшырап кеткен [3: 5]; в) тарихи фонетикада тіл дыбысы, тарихи грамматикада морфологиялық формалар мен синтаксистік конструкциялау санаулы да, тілдегі сөз көп. Оның үстіне сөздік құрамға бір-біріне қарама-қайшы көлемділік, өзгергіштік, сақталғыштық және тұрақтылық деген 4 қасиет тән [3: 3–4]. Сондықтан да А.М.Щербак «Совершенно особое и относительно самостоятельное направление этимологических исследований — *семантические реконструкции* (ерекшеленген біз — Ш.Ж.), не имеющие до сих пор солидной теоретической основы и производимые без тщательно разработанной методики» [4: 8] деген талап қояды. Үндіевропа лингвистикасының өзінде тілдердің материалдық-формалық бірліктері ғана модельденіп реконструкцияланғанмен, олардың идеялық-мазмұндық жағы модельденіп реконструкцияланбаған іс.

Жұмыс мақсаты теориялық, әдістемелік және практикалық мақсаттардан құралады.

а) Теориялық мақсаттары: 1) түркі тілдеріне ортақ лексиканың семантикалық деривациясына анықтама беру; 2) сөздің тарихи-семантикалық құрылымын реконструкциялау; 3) семантикалық деривация мен мазмұндық реконструкцияны компаративистика мен этимологияда қолданудың теориялық, практикалық маңызын ашу; 4) түркі жазба ескерткіштеріндегі лексиканың мағыналық өзгеру тенденцияларын айқындау; 5) тарихи полисемияның дәйектемелік сипатын, лексикалық-семантикалық, лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық топтарын, яғни лексикалық-семантикалық жүйесін және мағына түрлері мен олардың байланысу тәсілдерін анықтау; б) полисемия жүйе және құрылым болғандықтан, бөлшектен бүгінге қарай, яғни сөздің жеке түркі тілдеріндегі жеке мағыналарынан жалпы түркілік полисемияға; құрылым ретінде бүтіннен бөлшекке қарай, яғни жалпы түркілік полисемиядан жеке түркі тілдеріндегі жеке мағыналарға талдау. У. Вейнрейхтің: «Практика семантических исследований обнаруживает бесплодность рассуждений по поводу изолированных фактов; для прогресса в области теоретической семантики необходимо изучение систем взаимосвязанных единиц» [5: 165] дегеніндей түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің қазіргі қазақ тілімен ортақ лексикасының семантикасын жүйелі түрде зерттеу арқылы ғана өзара мағыналық байланыстағы сөздерге ортақ семантикалық теория жасауға болады. Сол арқылы қазақ лексикасының тарихи-семантикалық деривациясының, мағына этимологиясының негізгі теориялық ережелері негізделеді. Түркі жазба ескерткіштері мен олардың түркі тілдерімен байланысына арналған зерттеулерде тарихи лексиканың тағдырын қарастырса, біз сол түркі лексикасының тарихи семантикасының деривациясын зерттеуді нысана етеміз.

ә) Әдістемелік мақсаттары. Мағынасы өзгерген сөздердің бастапқы және кейінгі мағыналарының ара қатысын, айырмашылықтарын және байланыстарын айқындау қажет. Айқындау үшін дыбыстық өзгеріске түскен және түспеген сөздерді қазіргі түркі тілдеріндегі, түркі жазба ескерткіштеріндегі түбірлес (формалас) және мағыналас (мазмұндас) сөздермен салыстыру керек. Салыстырылатын сөздер сөздің семантикалық структурасы а) түбір мағынасының жалпылығы, ә) семантикалық элементтердің жалпылығы, б) ассоциативтік белгілерінің жалпылығы деген 3 типі [6: 233] арқылы анықталады. Салыстыру үшін бастапқы мағынадағы сөздердің денотаттық (заттық), сигнификаттық (мазмұндық) белгілерін, яғни архисемаларын (бастапқы, негізгі белгілерін) анықтап, осы архисемалардың қайсысы кейінгі мағынадағы сөздер үшін мазмұндық, формалық байланыстырушы белгі (интегралсема), қайсысы айырушы, саралаушы белгі (дифференсема) екендігін айқындап, бастапқы және кейінгі мағыналардағы сөздердің түбірлес (омоним) қана емес, төркіндес, тектес (гомогенді, генетикалық байланыста) екендігі дәлелденеді. Ол үшін интегралды, лингвостатистикалық, сипаттама, салғастырмалы, салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи және құрылымдық әдістер қолданылады.

б) Практикалық мақсаттары: а) түркі жазба ескерткіштерінде сақталған түркі лексикасының санын анықтау; ә) осы түрлі тарихи кезеңдер мен дәуірлердегі өзгерістердің сөздің лексикалық семантикасына әсер етуінің сапасын айқындау; б) оларды хронологиялық тәртіппен тізбелеп,

сөздерді «инвентаризация» жасау; в) нәтижесінде түркі лексикасының тарихи-салыстырмалы семантикалық сөздігінің үлгі-жобасын жасау.

Тілдік материалдарды талдау, жүйелеу–зерттеу кезінде анықталатын құбылыстар болады. Оның заңдылықтарын түсіндіруде қиындықтар кездеседі. Оның 3 себебі бар. Олар: 1) ізденіс фактілерінің жеткіліксіздігі; 2) ізденістің әдіс-тәсілдерінің жетілмегендігі; 3) тілдік фактінің құбылыс ретінде қалыптаспағандығы.

Тілдік материалдарды талдау барысында тілдік құбылысты теорияға бағындыру немесе тілдік құбылыстан теория жасау да қолданылады.

Көне және орта ғасырлардағы түркі тілдерінің фонетикалық, грамматикалық бастапқы күйін қалпына келтіре алмайтынымыз секілді, ол ескерткіштер тіліндегі түркі лексикасының семантикалық күйін де түгелдей реконструкциялау мүмкін емес. Дегенмен де олардың заңдылықтарын, жүйесін айқындау міндет. Онсыз лексиканың семантикалық тарихы болмайды. Ал тарихсыз құбылыс болмайды.

Түркі лексикасының семантикалық деривациясын зерттеу лексиканың семантикалық өзгеруінің негізгі тенденцияларын анықтау, түркі жазба ескерткіштерінің қазіргі қазақ және қазіргі түркі тілдерімен генетикалық байланыстарын белгілеу қажет. В.Г. Кондратьевтің сөзімен айтқанда: «При сопоставлении различных тюркских языков необходимо учитывать их наиболее существенные отличительные особенности в совокупности. При установлении генетических связей между тюркскими языками следует принимать во внимание только те общие черты, которые сближают сопоставляемые языки и в то же время отличают их от других тюркских языков» [7: 5]. Сөздердің... ішкі мағыналық жағын пайымдау үшін, сөздің семантикалық құрылымын толық зерттеу қажет.

Лексикалық қорды салыстырмалы-тарихи аспектіде зерттеу үшін: а) көне сөздік қордан белгілі бір сөздер тобын бөліп алып; ә) сөздердің даму, өзгеру заңдылықтарын айқындап; б) олардың семантикалық процесін жеке тіл немесе жеке тіл топтарының материалында зерттеу керек. Бұл салыстырмалы-тарихи лексикологияның негізін құрайды. Себебі тілдің сол кезеңдегі мәліметтері ғана емес, оның өткен кезеңдердегі жағдайының көрінісі. «... Надо привлекать любые источники, и чем больше их, тем шире удастся охватить лексический материал» [4: 8]. «Чем больше углубиться в прошлое, чем больше собрать исторического материала, тем больше шансов для удачного толкования исследуемого слова» [8: 56]. Бұл сөздер бұдан былай: «түркі жазба ескерткіштеріндегі қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика» деген шартты атаумен топтастырылады. «Түркі жазба ескерткіштеріндегі қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика» деген атаудың шартты болуының себебі — түркі жазба ескерткіштерінің лексикасы 1) барлық түркі тілдеріне ортақ, 2) бірнеше түркі тіліне ортақ, 3) кейбір түркі тілдеріне ортақ, 4) бір ғана тіліне тиесілі болып келетіндігі. Жалпы, Л. Блумфильдтің тілді, М.М. Покровскийдің сөз мағынасын зерттеуді фонология мен формадан және фонетикадан бастау керек деген түйіндері [9: 164] үнемі қолайлы, тиімді, дұрыс бола бермейді. Себебі, біріншіден, сөз дыбыстардан құралғанмен, сөз мағынасы дыбыстардан құралмайды, екіншіден, тіл білімі тіл дыбыстарын зерттеуден басталғанмен, тіл сөзден басталады, үшіншіден, лингвистиканың лексикология саласы мен оның семасиология тармағы сөзді зерттейді. Біз «түркі лексикасы» деп отырған сөздер жоғарыдағы 4 топтың құрамында да болуы мүмкін.

Тарихи лексикология мен тарихи семасиология бір-бірінен ажырамас бірліктегі, тығыз байланысты сала-тармақтар болғанымен, олардың өзіндік зерттеу нысандары бар. Бұл сала-тармақтардың бір-біріне бағынышты байланыста болуының басты себебі — сөздің (лексеманың) мағынасыз, мағынаның (семеманың) сөзден тыс болмайтындығында, сөзбен таңбаланатындығында. Демек сөзсіз мағына, мағынасыз сөз болмайды. Олар табиғи бірлікте. Ал тарихи семасиология мен тарихи лексикологияның бір-бірінен ара қатынасының ажырайтын тұсы тарихи дәуірлер мен кезеңдер, түрлі тарихи процестер нәтижесінде сөз мағынасынан, мағына сөзден ажырайды. Сөздің білдіретін мағынасы, мағынаны таңбалайтын сөз өзгереді. Мағынаны таңбалайтын сөздің тарихи процестер нәтижесінде өзгеруін тарихи лексикология, сөздің білдіретін мағынасының тарихи процестер нәтижесінде өзгеруін тарихи семасиология зерттейді. Сөз тарихы лексикологияға, мағына тарихы семасиологияға қатысты.

Сөздің білдіретін мағынасының өзгеруінің басты себебі — экстралингвистикалық факторлар. Сөздің көп мағыналы болуы, оның өзгеруі мен дамуы — ұзақ және қайшылықты процесс. Сөз мағыналарының өзгеруі және зат атаулары мен заттың қасиеттері, қызметтерінің өзгеруі тепе-тең құбылыстар емес, тепе-тең болуы мүмкін де емес. Себебі сөз өзгеруі мен зат өзгеруі бірдей емес. Бұл өзгерістер құрылым құрамындағы мағыналар арасындағы байланыстардың күшеюіне немесе

әлсіреуіне әкеп соғады. Сондықтан белгілі бір дәуірлерде қалыптасқан мағыналар арасындағы байланыстар қалпы бұзылады. Көп мағыналы сөз құрылымының логикалық-семантикалық негіздері өзгереді. Осыдан келіп сөз бен мағына бірлігінің гносеологиялық, семиотикалық және семантикалық аспектілерін қарастыру қажеттілігі туындайды.

Академик Ә.Т. Қайдаровтың «Тюркская этимология: проблемы и задачи» атты баяндамасында [10: 5–25] этимологиялық реконструкцияны зерттеудің барлық жағдайына арналған универсалды ғылыми-теориялық талдау әдістері мен критерийлерінің болмайтындығын ескерте келіп, этимологияның фонетикалық, морфологиялық критерийлерімен қатар, семантикалық критерийлерді де белгілейді. Олар: 1) лексикалық бірліктің бастапқы және кейінгі мағыналарының қайсысы бастапқы мағынасы екенін тап басып тану; 2) сөз мағынасы дамуының жалпыдан жекеге, бүтіннен бөлшекке немесе керісінше болатынын ескеру; 3) сөз тұлғасының дыбыстық өзгеріске түсуі, оның мағынасының өзгеретінін немесе сараланатынын естен шығармау; 4) гомогенді және гетерогенді омонимдерді шатастырмау; 5) сөз мағынасының өзгеруінде тілдік қана емес, тілдік емес факторлардың болатынын бағамдау; 6) кейбір сөздердің мағынасын салыстыруда қазіргі ғана емес, олардың тарихи түбірлес екенінде (сағак, сақал, сағанак, сағалдырық, саға, сағана, сағалау, сағлақ) ұмытпаудың қажеттілігі. Түркі тілдерін семантикалық критерийлермен этимологиялық реконструкциялаудың фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық реконструкциялаудан кенже қалып келе жатқандығын: 1) бұл объектінің табиғатынан, яғни элементтері мен бірліктері жүйесінің көптігі мен кеңдігінен; 2) семантикамен шұғылдану тіл білімінде марлық дәуірден кейін әуестенушілік болып саналуы; 3) тілдік таңбаның мазмұндық жағын жалпы жете бағаламаудан деп түсіндіреді.

Этимондардың этимологиясын зерттеу сөз семантикасы, семантикалық деривация, деривациялық процесс және реконструкция түрлері, семантикалық реконструкция және сөз этимологиясының негізі — компаративистика деген 5 тағаннан тұрады. Этимологиялық талдау жасалатын сөз фонемалық, морфемалық, лексемалық және синтагмалық деңгейлерде, яғни кешенді түрде талданады. Осы аспектілерде талдану барысында сөздер жоғарыда атап өткен 5 тағанның ретроспективалық конструкциясынан өтеді.

Сөз форма мен мағынаның бірлігі, сондықтан фонема, морфема форма ретінде реконструкцияланса, семема (мағына) лексеманың мазмұндық жағы да тілде реконструкциялануы керек. «...Исследования по исторической семантике играют в этом вопросе решающую диагностическую роль, ... и лишь история значения, реконструкция древнего значения слова учит нас считаться с эволюцией значения как единого целого, а не как суммы сем или дифференциальных признаков» [11: 7]

Этимологиялық зерттеудің материалы — алыс және жақын туыстықтағы тілдердің көне және қазіргі тілдік деректер, себебі тарихи немесе қазіргі тұрғыда салыстыруға болатын құбылыстар ғана салыстырылады. О. Сүлейменовтің толық этимологиясының схемасы: «а) воссоздание точной системы лексических соответствий; б) определение морфологического типа слова, которому бы соответствовала восстановленная праформа; в) реконструкция первоиероглифа — графического образного знака, название которого и стало словом» деп көрсетуі [12: 23] түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексиканың семантикалық деривациясын тексеруге де қатысты.

Этимология негізінен тарихи лексикологияның тармағы, өйткені сөздің төркіні мен тарихынсыз этимология немесе этимологиясыз сөздің тарихы мен төркінін айқындау мүмкін емес. Сөз мағынасының тарихының өзгеруі, яғни түркі лексикасының семантикалық деривациясы — тарихи семасиологияның негізгі нысаны, демек этимология сөз мағынасының өзгеруінің де тарихымен, төркінімен ажырағысыз байланыста.

Орыс лингвисті О.Н. Трубачев: «Этимологическое значение слова представляет не только исторический интерес, ... но и ключ к пониманию современной семантики слова» [11: 9], одан әрі «...Объяснит изменения значения равносильно установлению этимологии нового слова, которое формально идентично старому, т.е. мы должны восстановить весь процесс, в результате которого новое слово было первоначально создано» деген пікірі этимологиялық зерттеулерде семантикалық принципті қолданудың маңызын дәлелдесе, О.Н. Трубачевтің «Этимология, связанная с ней реконструкция древнего значения важно не только сама по себе и для себя, но и для полного адекватного анализа современного значения слова» [11: 11] деген пікірі сөз этимологиясын танудағы реконструкцияның маңызын белгілейді.

Мағыналық байланыстағы сөздердің тектестігі мен төркіндестігінің тарихын айқындау үшін, салыстырылатын сөздерді қазіргі тілдер мен туыс тілдердің түрлі тарихи кезеңдердегі мәліметтердің тектестігі мен төркіндестігінің ықтималдылығын анықтау үшін бастапқы мағына, оның қандай өзгерістерге ұшырағанын, қандай зат-құбылыстардың атауы болғандығын білу, болмаса болжай білу, анық аналогияларға сүйене отырып, ескерткіштердің мәліметтерін, оның фонетикалық заңдарын пайдаланып, көне түрін реконструкциялау қажет. Фонетикалық заңдар, біріншіден, сөздің көне тұлғасын қалпына келтірумен қатар оның мағыналық ассоциясын анықтаудың құралы, екіншіден мағыналарды бір-біріне кездейсоқ жақындастыруға, қисынсыз байланыстыруға жол бермейді. Поляк лингвисті Ф. Славский: «Огромную ценность для этимологических исследований представляет детальное знание и ареала распространения по возможности в наиболее отдаленное прошлое нередко позволяет произвести реконструкцию первичной морфологической или семантической мотивации» [8: 56] дейді.

Реконструкция мен этимология — бір-бірімен тығыз байланысты құбылыстар. Реконструкция этимология жасау үшін қажет, этимология реконструкция арқылы іске асады. Зерттеуші Б.И. Татаринцевтің пайымдауынша, сөз этимологиясын айқындау үшін: 1) лексикалық-семантикалық сипаты, 2) сөздің тіл ішіндегі, туыс тілдер аралығындағы мән-мағыналық байланыстары (ұқсастықтары мен ерекшеліктері), 3) семантикалық реконструкциясы жасалуы, 4) белгілі бір объектінің белгілі бір сөзбен таңбалануының диахрониялық тұрғыда негізгі немесе дәйектеуші екені (ономасиологиялық экскурс жасау) қатаң есепке алынуы керек [13: 35]. Семантикалық реконструкция дегеніміз — дәйектеуші семантикалық белгі. Семантикалық белгі сема деп те, мағына компоненті деп те, немесе мағына деп те аталуы мүмкін. Семантикалық реконструкцияны дәйектеуші семантикалық белгілер негізінде жүргізбегендіктен, этимологиялық талдаулар мен зерттеулерде орын алып жүрген 4 кемшілік бар. Бірінші кемшілік — семантикалық реконструкция жасау үшін дәйектеуші семантикалық белгілерді айқындамастан, яғни мазмұндық жағына көңіл аударылмастан, фонетикалық заңдылықтар негізінде ғана архетиптер, праформаларды анықтауды этимологиялау деп есептеу. Екінші кемшілік — бірнеше туыс және туыс емес тілдерден мысалдар келтіріп салыстырады, зерттеушілердің бұл сөздердің этимологиясы жөніндегі пікірлерін келтіріп, автордың өзі кейбір келіспейтін тұстарын баяндайды, яғни этимолог тағы да этимологиялық шешімге және дәйектеуші семантикалық белгіні реконструкциялауға жетпей «жығылады» деген сөз, үшінші, төртінші кемшіліктерге ортақ осалдық — дәйектеуші семантикалық белгілерді табуға талпыныс жасалып, оларды дұрыс таппау, этимологтың ойын тұйыққа тіреуі. Үшінші кемшілікті, нақтылай айтқанда, дәйектеуші семантикалық белгі ретінде жанама, көмекші немесе туынды белгілердің алынуы. Төртінші кемшілік — бірнеше дәйектеуші семантикалық белгі санамаланып, олардың қайсысының негізге алынатындығының айқындалмайтындығы.

Демек семантикалық деривация процесін реконструкциялау түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері және қазақ тіліне ортақ жалпы түркілік немесе түркі тілдері аралық лексиканың толық тізбесін, лексикографиялық түзілімін жасап, гомогенді, генетикалық тектес түбір, негіз морфемаларды семантикалық аспектіде салыстыру және тарихи-салыстыру жүргізіліп, этимологизациялануға тиіс сөздердің тарихы мен төркінін дәуірлік, ескерткіштік және тілдік ерекшеліктерін ескере отырып табамыз.

Талқылаулар мен нәтижелер

Түркі тілдеріне ортақ сөздердің әр түрлі мағынада болуы әрбір ұлттың заттар мен құбылыстарды өзіндік ұлттық таным, көзқараспен тануымен байланысты. Қазіргі түркі тілдерінде бір сөздің әр түрлі құбылысты немесе керісінше бір құбылысты әр түрлі сөзбен атауының басты себебі халықтардың әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенім, кәсіп-шаруашылық, табиғаттық-климаттық құбылыстар мен жағдайларға қатысы бар. Дегенмен сөз мағыналарында туыстық деңгейдің жүйесі бола ма деген болжамды эксперименттік деңгейде тексеру қажет. Белгілі бір объективті шындықты түркі халықтарының әр түрлі тануының басты себебі әрбір ұлттың, тіпті оның өкілдерінің дүниетанымдық ерекшеліктерімен байланысты, бір ұлт өкілдерінің дүниені тануы әр қалай. Дүниетаным адамның көзқарасын, психикасын, логикасын, талғамын, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдерін және т.б. қамтиды. Сондықтан да әрбір ұлт, халық, адам бір формаға бірнеше мазмұн, бір мазмұнға бірнеше форма сыйғызуы мүмкін.

Заттар мен құбылыстар, сын-сипат, қимыл-қозғалыстар неғұрлым көп танылған сайын, күнделікті өмірде жиі қолданылған сайын көп мағыналы бола береді. Сөз семантикасының бір

халықта аз мағыналы, бір халықта көп мағыналы болуы әрбір халықтың белгілі бір сөз белгілейтін объектіні аз немесе көп тануымен, қолданылуымен байланысты. Мәселен, Сібір халықтарының мұздың 11 түсін, қазақ халқы малдың отыз шақты түсін айырады. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің мағыналары аз болған сайын қазіргі түркі тілдеріндегі мағыналары көп бола түседі, ал қазіргі түркі тілдеріндегі мағыналары аз болған сайын қазіргі қазақ тіліндегі мағыналары азая береді. Демек белгілі бір объектіні әрбір халықтың тануының өзінде сандық және сапалық өзгешелік болады.

Сөздегі көп мағыналықтың жалпы түркі тілдерінде 3 түрлі көрінісі бар. Олар: 1) бір тілде бірнеше затты бір сөзбен атау — бір тілдік немесе *тіл ішілік полисемия*, 2) бір сөзбен бірнеше тілде, бірнеше затты атау — бірнеше тілдік немесе *түркілік полисемия*, 3) бір затты бір тілде жергілікті ерекшеліктеріне қарай бірнеше сөзбен атау, немесе бір затты бірнеше тілдің диалектісінде бір сөзбен атау — *диалектілер аралық полисемия*.

Қазіргі түркі тілдері мен қазақ тіліне ортақ гомогенді омонимдер өзара полисемиялық тармақ, синонимдік қатар, антонимдік жұптарды жасайды.

Көп мағыналы *найзағай* сөзі хақас, телеуіт, қарайым, алтай, тува тілдерінде *жалын*, қойбағар тілінде *жел* мағыналарында; *кісен* сөзі татар тілінде *білезік*, тува тілінде *берік* мағыналарында; *асқазан* сөзі түркімен, әзірбайжан, қырым татарлары, қарағас, қарақалпақ, татар, якут, чуваш тілдерінде *жүрек* деген мағыналарда, *табан* сөзі түркімен тілінде *ая*, құмық, қарашай, балқар, қырғыз, әзірбайжан, түркімен, гагауыз, ноғай, татар, хақас, якут тілдерінде *аяқ* деген мағыналарда; *үлес* сөзі түркімен, түрік, алтай, башқұрт, қарайым тілдерінде *тиесі*; түркімен, түрік, алтай, башқұрт тілдерінде *бөлік*; түрік, ноғай, қырғыз тілдерінде *сыбаға*; түрік тілінде *қайыр*, *садақа*, түрік диалектісінде *балаларға сыйлық*; түрік диалектісінде күйеу жігіттің той күні қалыңдықтың үйіне жіберетін сыйлығы, түркімен, алтай тілдерінде *бөлініс*; қарайым тілінде *сыйлық* деген мағыналарда; *үшкіру* сөзі ноғай, якут, қырғыз, алтай тілдерінде *ысқыру*; қарайым, алтай тілдерінде *ысылдау*; татар, башқұрт, хақас тілдерінде *дем салу*, *үшкіру*; қырғыз, алтай тілдерінде *ауыр демалу*; хақас тілінде *пысылдау*; қарайым тілінде *түшкіру* деген мағыналарда; *үсу* сөзі түркімен, татар, башқұрт, алтай, хақас, чуваш тілдерінде *тоңу*; қарайым тілінде *суықтан дірілдеу*; ноғай, қарақалпақ, хақас, тува, телеуіт, шор тілдерінде *үсу*; түркімен тілінде *суу*; тува, чуваш тілдерінде *мелишо*; түрік тілінде *салқындау* деген ауыспалы мағыналарда; қарайым, қарағас тілдерінде *суық тию*; чуваш тілінде *қорқыныштан үндемей қалу* деген мағыналарда қолданылады.

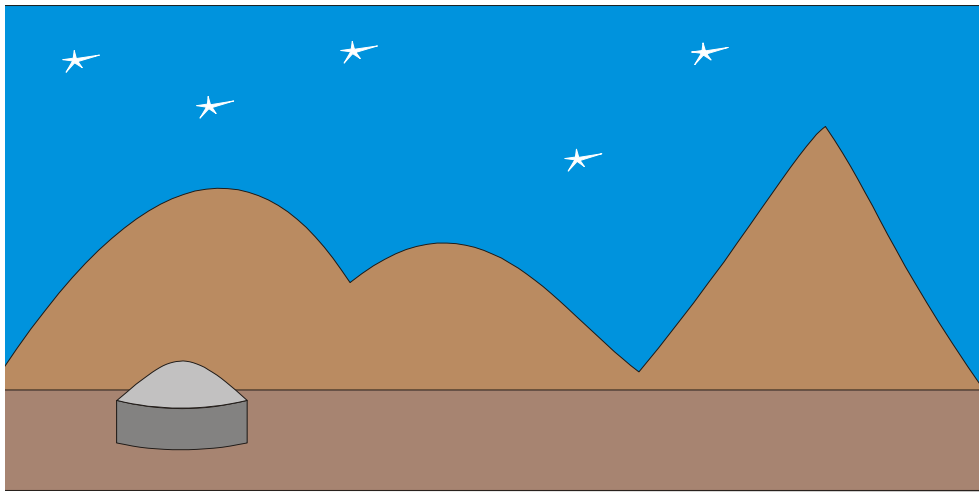
Кейбір түркі тілдерінде, оның ішінде түрік тіліндегі *үсті* сөзі, қарақалпақ тіліндегі *арқа* сөзі, ұйғыр диалектісіндегі *жоғары* сөзі *солтүстік* деген синонимдік қатар, ал хақас тіліндегі *жоғары* сөзі, якут тіліндегі *арқа* сөзі *батыс* деген синонимдік қатарларды құрайды.

Түркі тілдеріне ортақ лексикаға тән тағы бір семантикалық құбылыс — ол олардың антонимдік жұпта болуы. Мәселен, *іні* деген сөздің көптеген түркі тілдерінде «жасы кіші туысқан ұл» деген мағынасымен қатар түрік диалектісінде «жасы кіші туысқан қыз» деген де мағынасы бар.

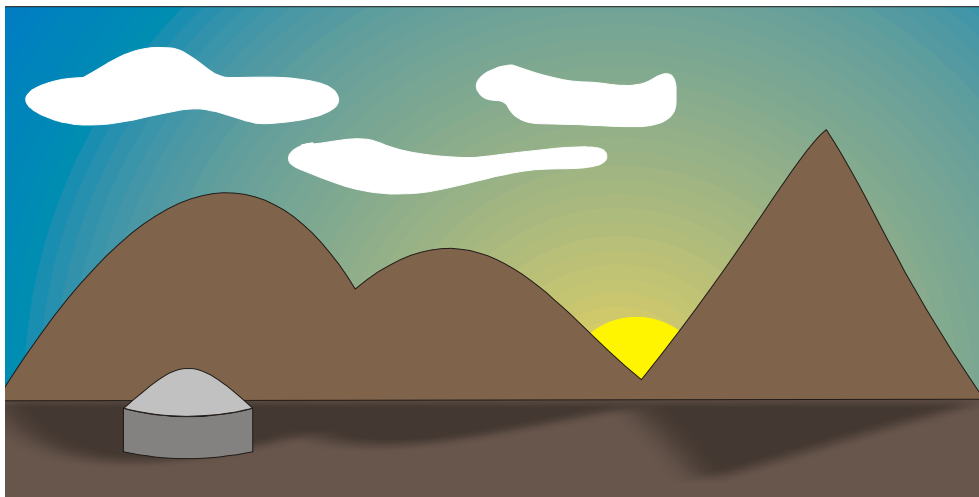
Ақа сөзі антонимдік мағынада әйел адамды (әпке — сұйғ.) және ер адамды (*әке* — түр., түрк., қырғ., ққал., өзб., яқ.; аға — түр., қарай., тат., өзб., ұйғ., лоб., алт., тув., түрк., яқ., қаз. Батыс Қазақстан диалектісі; ата — түр., қ.-б., яқ., шор) атайды. *Ұрық* сөзі қарағас, тува тілдерінде *ұл* деген, тува тілінде *қыз* деген мағыналарда; *ес* сөзі түрік, гагауыз тілдерінде *күйеуі* деген, түрік, гагауыз, алтай тілдерінде *әйелі* деген мағыналарда; *үсті* сөзі түрік тілінде *солтүстік*, якут тілінде *оңтүстік* деген мағыналарда, якут тілінде *шың* және *шыңырау* деген қарама-қарсы мәнде қолданылады. *Ерте* сөзі қазақ тілінде *бұрын*, гагауыз, түркімен, өзбек, қарағас, ұйғыр, түрік, лобнор тілдерінде *ертең* мағыналарында; *жұпар* сөзі түрік, қырғыз, қарақалпақ тілдерінде *хош иіс*; якут тілінде *сасық иіс* деген мағыналарда; *ие* сөзі якут тілінде *сақтаушы*, *кие*; чуваш тілінде *зұлым рух* деген мағыналарда; *жоғары* деген сөз хақас тілінде *батыс*; түркімен тілінде *шығыс*; якут тілінде, түркімен, ұйғыр диалектісінде *солтүстік* деген мағыналарда қолданылады. Түркімендердің шығыс пен оңтүстікті, ұйғырлардың оңтүстік пен солтүстікті, якуттардың оңтүстікті *жоғары* деп атауының себебі ол халықтардың жер бедерінің сол аталған бағытқа қарай жоғары, өр, биік болуымен байланысты.

Ұғым — жалпы және жеке заттар мен құбылыстардың ұқсас және ерекше белгілерін айқындайтын, ойлаудың басты элементі. Ұғым жалпы ұғым, жалқы ұғым болып жіктеледі. Осыған байланысты тілдегі сөз мағыналары да жалпы мағына, жалқы, жеке мағынаға бөлінеді. Мәселен, «*апа*» десек, жалпы жасы үлкен әйел адам, «*аға*» — «жалпы жасы үлкен ер адам», «*іні*» — «жалпы жасы кіші ұл бала», «*қайын жұрт*» деген жалпы мағынаның қайын ата, қайын ене, қайын апа, қайын аға, қайын іні, қайын сіңілі, балдыз деген жеке, нақты мағыналары бар. Мысалы, *іңір* сөзінің жалпы ұғымы қаракөлеңке. Осы қаракөлеңкелік ұғымды әрбір түркі тілі өздерінше саралап әкетеді:

Ымырт (түрк., қарай., қырғ., ққал., тат., башқ., сұйғ., қарағ., тув., чув., қ.-б.); кешкі кез (түр., қарай., қ.-б., қырғ., ққал., тат., сұйғ., алт.); түн (қарағ.); таңсәрі (түр., қарағ.); сағым (шор.) (1-сурет).

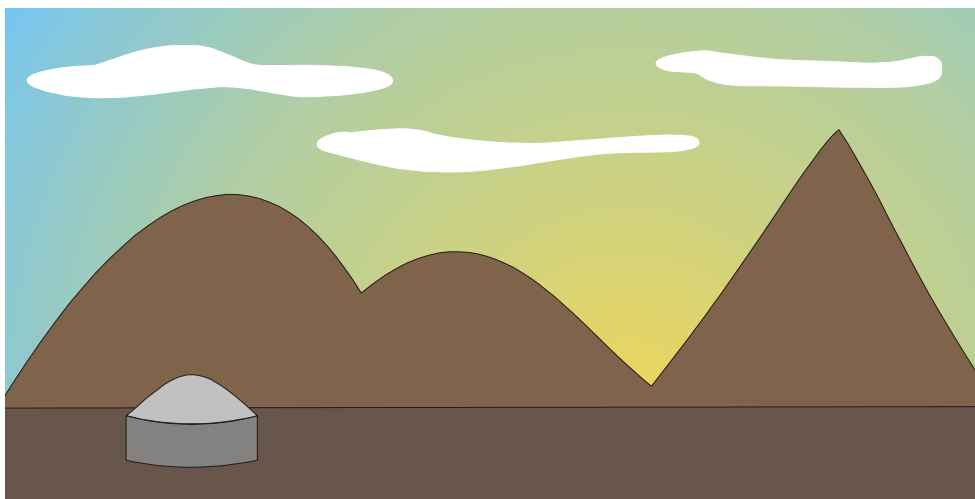
а) Ымырт

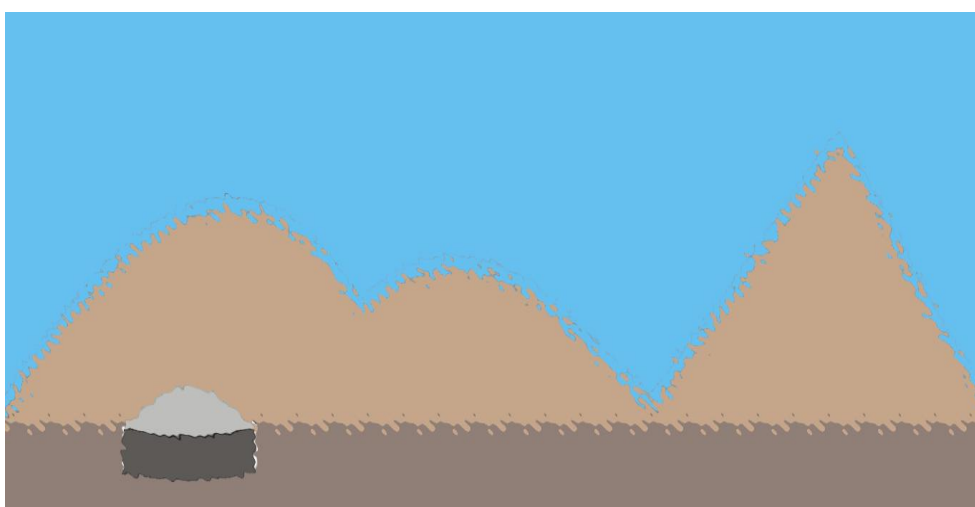
ә) Кешкі кез

б) Түн

в) Таңсәрі

г) Сағым

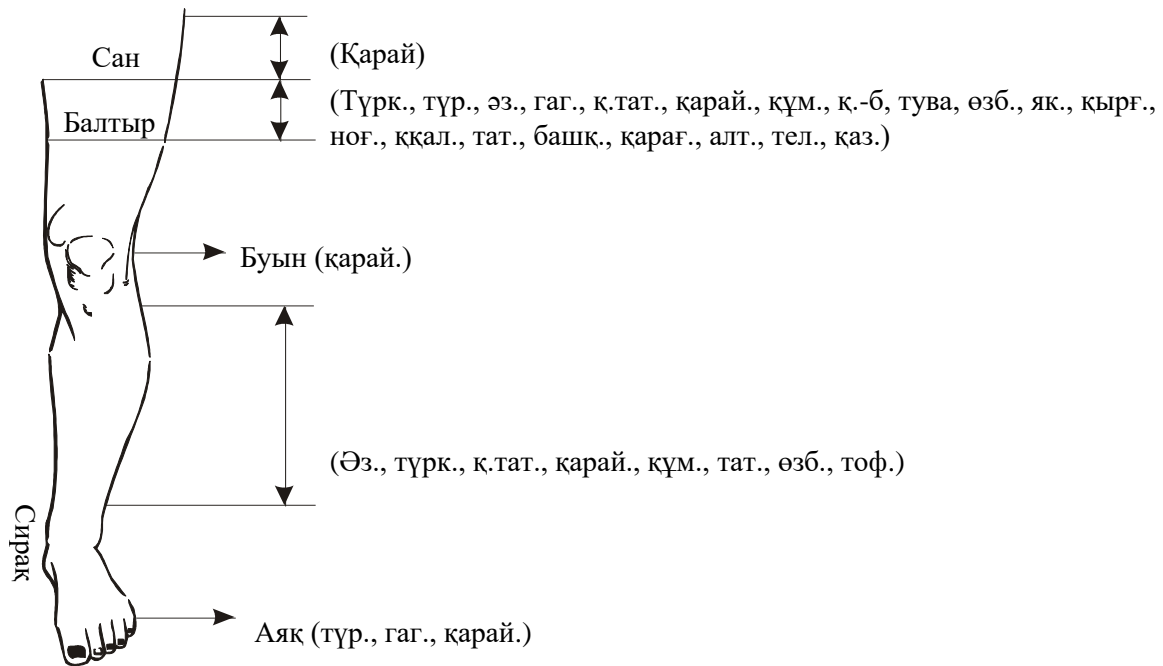
1-сурет. «Іңір» сөзінің жалпы ұғымы

Немесе, *жаға* сөзінің жалпы ұғымы — бедерлі қырат. Осы жалпы түркілік ұғымды түркі тілдері жеке түркі тілдік мағыналарға жіктейді: жиек (түрк., түр., қарағ., құм., ққал., тат., өзб., ұйғ., лоб., алт., хак., як., қырғ.); шекара (як., алт., шор., қойб., қырғ.); жақ (түрк., түр., құм., тат., алт.); кемер (түрк., түр., құм., балк., қырғ., ққал., өзб., ұйғ., лоб., алт., тув.); киім жағасы (түрк., қарай., тат., өзб., ұйғ., лоб., алт., түр., гаг., қарағ., эз., сал., құм., ноғ., башқ., қырғ., балқ., тел., тув., хақ., шор., қойб., тоф., як., чув.); таулы, шоқылы жер (түр., қырғ.); көйлек тігісі (лоб., башқ., чув., алт.); шалбардың белі (хақ.).

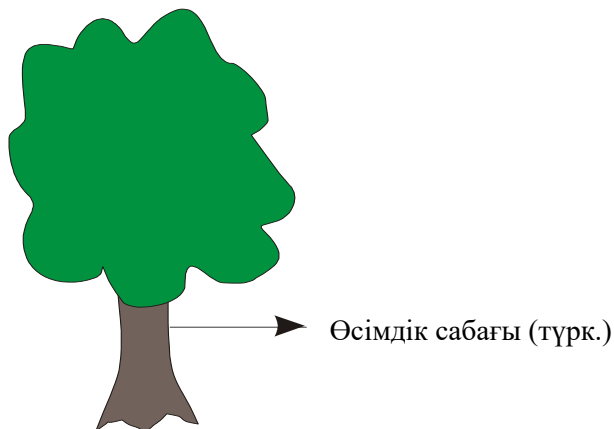
«Аң аулау» мағынасындағы *аб* сөзі көне, ескі және орта ғасырлардағы барлық ескерткіштерде кездеседі. Ал «андарды қоршау» мағынасында Количор ескерткішінде *аб абла* тіркесінде қолданылады. Қазақ тілінде *ау* сөзі «балық ұстайтын құрал», *аула* сөзі «құс, балық, аң ұстау әрекеті» мағыналарын беретіні мәлім. Қазіргі түркі тілдерінде *ау* (*аб*) сөзі 12 мағынада қолданылады. 6 мағынасы қимыл атауы немесе етістік (*аулау* — эз., тат., өзб.; *қаумалау, қоршау* — тат., ққал.; *андарды тормен аулау* — тел.; *құстарды тормен аулау* — қырғ.; *балық аулау* — өзб.; *куу* — түр.), 6 мағынасы зат-құрал атауы немесе зат есім (*жабайы құс* — ұйғ.; *аң аулау құралы* — өзб.; *олжа* — түрк., эз., тат., құм., қ.-б., ұйғ.; *ауланған, ұсталған балық* — өзб., *куу* — ұйғ.; *спорт* — ұйғ.). Демек тілдің алғашқы қалыптасу кезеңінде заттың аты мен оның қимылының аты бір сөзбен берілді деген болжам дәлелдене түседі. 12 мағынаның ешқайсысы да қазақ тіліндегі «балық ұстау құралы» ретіндегі мағынасында қолданылмайды. Бұл 12 мағынаның барлық түркі тілдеріне ортақ, жалпы мазмұны – ол ұстау әрекеті және ұсталған зат. Аңды, құсты, балықты ұстау әрекетінің құралдары тор, қармақ, садақ, тұзақ секілді әр түрлі болуы мүмкін, ал ұсталған заттар да әр түрлі бола беруі

мүмкін. Түркі тілдеріне ортақ *аб* (ау), *абла* (аула) константының негізгі мазмұны: ұстайтын құрал, ұсталған зат, ұстау әрекеті – *ұстау*. Количордан сақталып келе жатқан «андарды қоршау» деген мағынадағы *авла* сөзі осы мағынада орыс тіліне дендеп еніп, өз сөзіндей сіңісіп кетті. Мәселен, *овлава* сөзінің: 1. (при охоте) қаумалау, қоршау; 2. перен. (с целью поимки). Айнала қоршау, қамап алу. *Аб* сөзінен -ла жұрнағы арқылы етістік жасалғандағы мағыналары «аула», «ұстау», «балық ұстау», яғни етістік тудыратын -ла жұрнағы етістік қызметіндегі *ау* сөзінің семантикалық өрісін нақтылайды, оған дәлел б мағынадағы *ау* етістігінің мазмұны аулау, ұстау, балық ұстау деген неғұрлым жалпы мағынадағы сөздермен беріліп тұр.

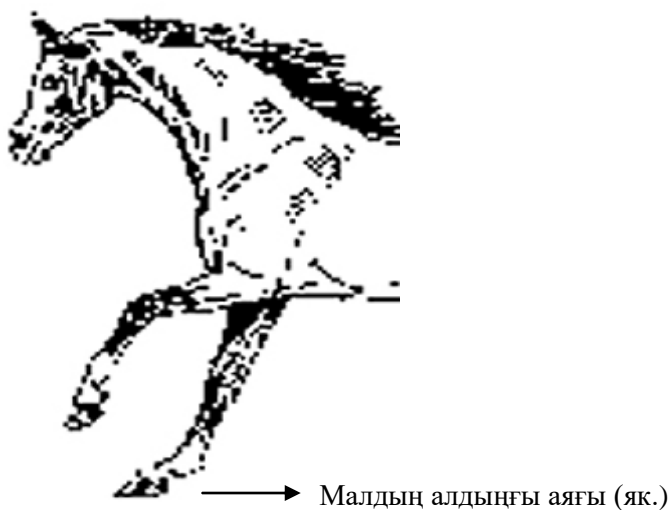
Жалпы ұғым, тілге қатысты алғанда жалпы мағына, кейде константтар деп те аталады. Константтар дегеніміз — тілдің немесе тілдердің, дамуының барлық кезеңдерінде, яғни синхрониясында да, диахрониясында да өзгеріссіз қалатын элементтер. Ал семантикалық константтар дегеніміз — тілдің даму тарихында тұрақтылығын сақтайтын семемалар. Белгілі бір сөздерді белгілі бір тіл немесе тілдер ішінде жалпы мағынасы мен мазмұнын тектес етіп байланыстырып тұратын семемалар — сөздердің лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық топтары өзгеріске түссе де айнығысыз қалатын бірліктер. Оған төмендегі бірнеше мысалдар арқылы көз жеткізуге болады. Жалпы түркі тілі кезеңінде, яғни түркі ескерткіштері ортақ, қазіргі түркі тілдері тұтас тіл болғанда, сөздер заттарды бөліктерге, қимыл-қозғалыстарды бағыттарға, сын-сипатты рендерге бөлшектемей атаған. Мәселен, *балтыр* деп түркімен, түрік, әзірбайжан, гагауыз, қырым татарлары, қарайым, құмық, қарашай, балқар, тува, өзбек, якут, қырғыз, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, қарағас, алтай, телеуіт және қазақ тілдерінде «адам жіліншігіндегі бұлшық етті» атаса, әзірбайжан, түркімен, қырым татарлары, қарайым, құмық, татар, өзбек, тофалар тілінде «сирақ, жіліншік», түрік, гагауыз, қарайым тілдерінде «аяқ», якут тілінде «малдың алдыңғы аяғы», қарайым тілінде «сан», түркімен тілінде «өсімдік сабағы», якут тілінде «қол», қарайым тілінде «буын» аталады. «Манихей мәтіндері» ескерткішінде алғашқы мағынада қолданылады (2-сурет).

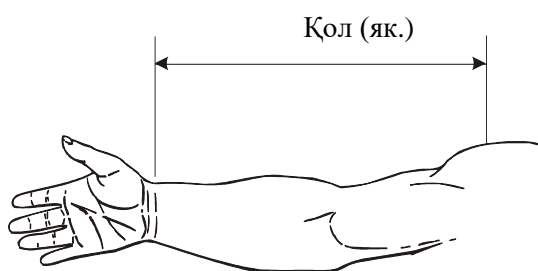
а) аяқ

ә) ағаш

б) ат

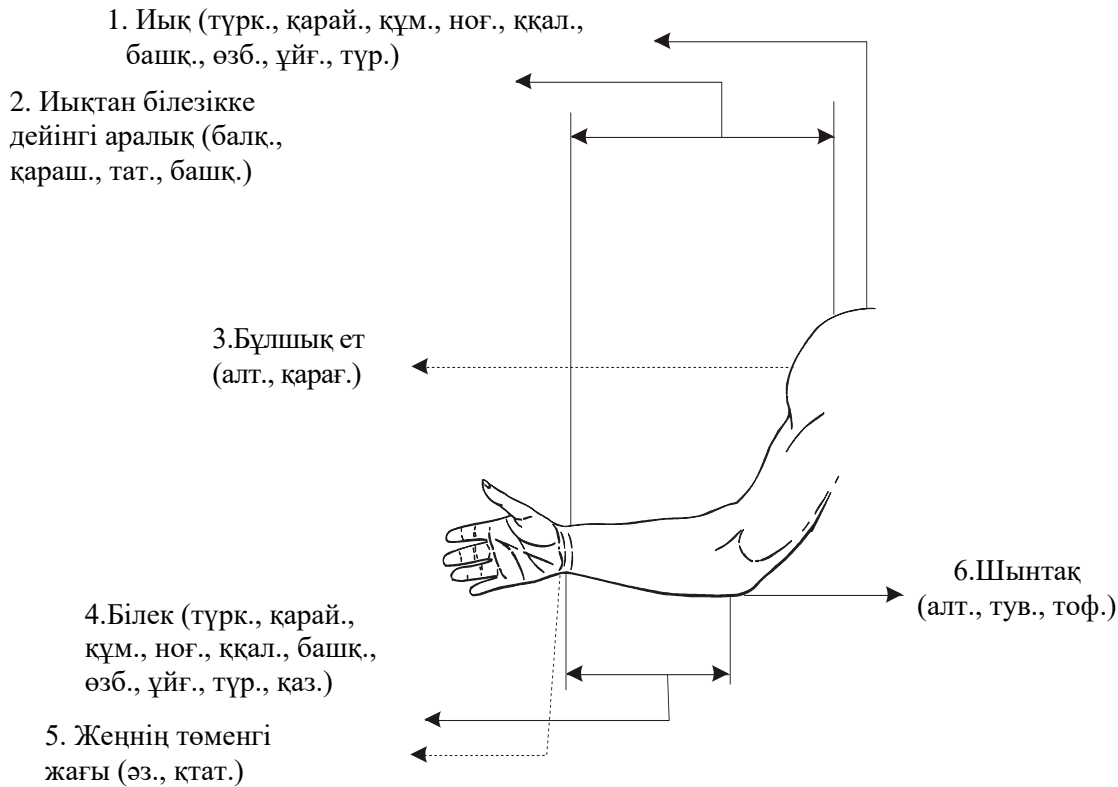
в) қол

2-сурет. «Балтыр» сөзінің ұғымы

Барым [та] сөзі Енисей ескерткішінде «мал», Орхон ескерткіштерінде «мүлік»; *жарлы* сөзі құмық, башқұрт тілдерінде «кедей, тапшы», татар, қарайым, құмық тілдерінде «сорлы», қарайым тілінде «аянышты»; *жүген* сөзі қарағас, әзірбайжан, құмық тілдерінде «ауыздық», түрік тілінде «жүген ноктасы», қарашай, құмық тілдерінде «ат әбзелдері» деген заттарды таңбалайды.

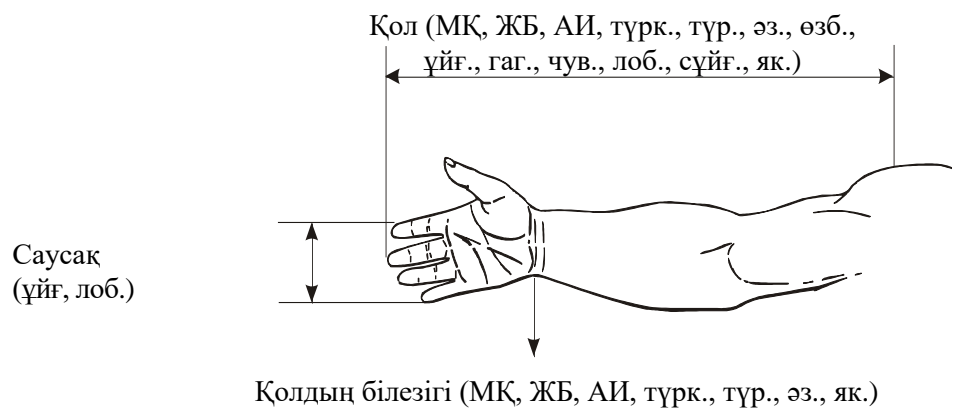
Түркі тілдеріндегі көп мағыналы *білек* сөзі адамның дене мүшесі қолының тырнақ ұшынан денеге ұштасу аралығына дейінгі 6 бөлігін атайды. «*Білек*» деп қарағас, алтай тілдерінде бұлшық етті;

карағас, қырғыз, ұйғыр, алтай, хақас, тофа, лобнорлар *шынтақ пен білезікке* дейінгі аралықты; құмықтар мен ұйғырлар *қолды*; алтай, тува, тофалар *шынтақты*; балқар, қарашай, татар, башқұрттар *иықтан білезікке* дейінгі аралықты, түркімен, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, өзбек, ұйғыр, түрік *иықты* атайды (3-сурет). Бұл — жалпы түркілік «қол» атауының жеке түркілік ұғым, мазмұн, мағына беру арқылы заттың, зат бөліктерінің саралануының дәлелі. Жеке этникалық топтың, яғни ру, тайпа, халық өкілдерінің тіліндегі жеке сананың қоғамдық санаға айналуы адамдардың қоғамдық қатынаста түсінуінің алғы шарты болды.

3-сурет. Қолдың бөліктері

«Ел» сөзінің ТЖЕ-інде 1) қол (МҚ, ЖБ, АИ); 2) қол білезігі (МҚ, ЖБ, АИ); ҚТТ-інде: 1) қол (түрк., түр., эз., өзб., ұйғ., гаг., чув., лоб., сүйғ., як.); 2) қол білезігі (түрк., түр., эз., як.); 3) саусақ (ұйғ., лоб.); 4) өлшем бірлік (қаз., ұйғ. диал.); 5) басшылық, өкімет (эз.); 6) билік (эз.); 7) А. Себеп (түр.); 8) А. Қатысу, қатыстылық (эз.); 9) А. Қызығушылық (түр.); 10) карта ойынының жүрісі, кезек (эз.); 11) рет (эз.); 12) шалғымен бір орылып өткен жер бөлігі (түр.); 13) күш өлшейтін темір зат (түр. диал.) деген мағыналары бар. Ал қол бөлшектерінің түрлі түркі тілдерінде атауы 4-суретте көрсетілген.

4-сурет. Қол

Қорытындылар мен тұжырымдар

Бұдан: 1) түркі ру-тайпалары бірге болған кезде танылған зат-құбылыстар, оларға таңылған атаулар мен олардың мағыналары сол күйінде қалған, немесе алшақтай қоймаған;

2) сөздің мағынасының бірдей, немесе жуық болуы олардың уақыт, мерзім жағынан көнелігін білдіреді. Мағына алшақтығының ұлғаюы — жеке халық, дербес ұлт болып бөлінуінің нәтижесі;

3) түркі тілдерінің туыстығының басты семантикалық белгісі — жалпы ұғым, жалпы мазмұнының ортақтығы, ал олардың жеке тілдік басты семантикалық белгісі — жеке ұғым, жеке мағыналарының өзгешелігі бар деген түйіндер жасауға болады.

Зат атауының, сөз мағынасының өзгеруінің жалпыдан жалқыға, дерекіден дерексізге немесе керісінше болуы өзгеріс процесінің логикалық типтері. Адамның абстрактылы ойлауының дамуында белгілі бір белгілер негізінде абстракциялану арқылы танылушы зат танылған құбылыстың, немесе абстракциялаушы заттың атымен аталуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері / К.Аханов. — Алматы: Мектеп, 1973. — 623 б.
- 2 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» / Э.В. Севортян. — М.: Наука, 1978. — 349 с.
- 3 Филин Ф.П. О лексике древнерусского языка / Ф.П. Филин // Вопросы языкознания. — 1982. — № 2. — С. 3–17.
- 4 Щербак А.М. Состояние работы и задачи составления этимологических словарей тюркских языков / А.М. Щербак // Советская тюркология. — 1975. — № 4. — С. 3–10.
- 5 Вейнрейх У. Опыт семантической теории / У. Вейнрейх // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. X. — 1981. — С. 50–177.
- 6 Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н.Шмелев. — М.: Высш. шк., 1973. — 232 с.
- 7 Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII–XI вв. / В.Г. Кондратьев. — Л.: Ленинград. ун-т, 1981. — 191 с.
- 8 Славский Ф. Из опыта работы над этимологическим словарем польского языка / Ф. Славский // Вопросы языкознания. — 1976. — № 4. — С. 55–59.
- 9 Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А.Т. Кайдаров. — Алматы: Ғылым, 1986. — 323 с.
- 10 Кайдаров А.Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи / А.Т. Кайдаров // Проблемы этимологии тюркских языков. — Алматы: Ғылым, 1990. — С. 5–25.
- 11 Трубачев О.Н. Реконструкция слов и их значений / О.Н. Трубачев // Вопросы языкознания. — 1980. — № 3. — С. 3–14.
- 12 Сулейменов О. Тюрки в доистории / О.Сулейменов. — Алматы: Атамұра, 2002. — 320 с.
- 13 Татаринцев Б.И. О реконструкции мотивирующего семантического признака в процессе этимологизации (на материале тюркских языков) / Б.И. Татаринцев // Теория и практика этимологических исследований. — М.: Наука, 1985. — С. 35–42.

Ш.Ш. Жалмаханов, С.А. Рахымберлина, С.С. Түркенова

Полисемантность общей лексики тюркских письменных памятников и языков

В статье проанализирована полисемантная общая лексика тюркских письменных памятников и тюркских языков, которые относятся к разным лексико-семантическим, лексико-грамматическим и лексико-тематическим группам лексической системы. Совокупность истории исследования, методов и способов называется семантической деривацией, так как полисемантность лексики принадлежит к семантическим категориям. Авторы приходят к выводу, что полисемантность лексики присуща всем тюркским памятникам и языкам, нескольким памятникам и языкам и одному памятнику и языку. При этом главной причиной явления полисемантности выступает обозначение одним звуковым комплексом нескольких предметов.

Ключевые слова: полисемантность в тюркских языках, лексико-семантическая система, семантическая деривация, своеобразное познание мира.

Sh.Sh. Zhalmakhanov, S.A. Rachymberlina, S.S. Turkenova

Polysemantic phenomenon of the general lexicon of Turkic written monuments and languages

The article analyzes the polysemantic general vocabulary of the Turkic written monuments and Turkic languages, which belong to different lexical-semantic, lexical-grammatical and lexical-thematic groups of the lexical system. The totality of the research history and methods is called semantic derivation, since the polysemanticity of the vocabulary belongs to semantic categories. Overall, the polysemantic vocabulary has such types as: 1) all Turkic monuments and languages; 2) several monuments and languages; 3) one monument and language. The most important reason for the phenomenon of polysemanticism is the designation of several objects by one sound complex.

Keywords: polysemantics in the Turkic languages, lexico-semantic system, semantic derivation, peculiar cognition of the world.

References

- 1 Akhanov, K. (1973). Til biliminin negizderi [Introduction to linguistics]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 2 Sevortian, E.V. (1978). Etimologicheskii slovar tiurkskikh yazykov: Obshchetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na bukvu «B» [Etymological dictionary of Turkic languages. Nuclei and interturk foundations for the letter “B”]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Filin, F.P. (1982). O leksike drevnerusskogo yazyka [About the vocabulary of the ancient Russian language]. *Voprosy yazykoznaniiia — Questions of linguistics*, 2, 3–17 [in Russian].
- 4 Shcherbak, A.M. (1975). Sostoianie raboty i zadachi sostavleniia etimologicheskikh slovarei tiurkskikh yazykov [The state of work and the task of compiling etymological dictionaries of Turkic languages]. *Sovetskaia tiurkologiia — Soviet Turkology*, 4, 3–10 [in Russian].
- 5 Weinreich, U. (1981). Opyt semanticheskoi teorii [The experience of semantic theory]. *Novoe v zarubezhnoi lingvistike — New in overseas linguistics*, X, 50–177 [in Russian].
- 6 Shmelev, D.N. (1973). Problemy semanticheskogo analiza leksiki [Problems of semantic analysis of vocabulary]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 7 Kondratev, V.G. (1981). Grammaticheskii stroi yazyka pamiatnikov drevnetiurkskoi pismennosti VIII–XI vv. [Grammatical system of the language of monuments of the ancient Turkic writing of the VIII–XI centuries]. Leningrad: Leningradskii universitet [in Russian].
- 8 Slavskii, F. (1976). Iz opyta raboty nad etimologicheskim slovarom polskogo yazyka [From the experience of working on the etymological dictionary of the Polish language]. *Voprosy yazykoznaniiia — Questions of linguistics*, 4, 55–59 [in Russian].
- 9 Kaidarov, A.T. (1986). Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom yazyke [Structure of single roots and bases in the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 10 Kaidarov, A.T. (1990). Tiurkskaia etimologiia: problemy i zadachi [Turkic etymology: problems and tasks]. *Problemy etimologii tiurkskikh yazykov — Problems of Etymology of Turkic language*. Almaty: Gylym [in Russian].
- 11 Trubathev, O.N. (1980). Rekonstruktsiia slov i ikh znachenii [Reconstruction of words and their values]. *Voprosy yazykoznaniiia — Questions of linguistics*. 3, 3–14 [in Russian].
- 12 Suleimenov, O. (2002). Tiurki v doistorii [Turks in prehistory]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 13 Tatarintsev, B.I. (1985). O rekonstruktsii motiviruiushchego semanticheskogo priznaka v protsesse etimologizatsii (na materiale tiurkskikh yazykov) [On the reconstruction of a motivating semantic sign in the process of etymology (on the material of the Turkic languages)]. *Teoriia i praktika yetimologicheskikh issledovaniia — Theory and practice of etymological research*. Moscow: Nauka [in Russian].

M.A. Balabekova^{1*}, D. Vesselinov², N.K. Khan¹

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;

²Sofia University named after St. Kliment Ohridski, Bulgaria
(E-mail: merei_balabekova@mail.ru, hnadejda@yandex.ru)

Language convergence: linguistic aspect of COVID-19

Events on a global scale always leave their mark on the language of society, and today, the coronavirus (COVID-19) is one of those. The article is devoted to the study of new language trends in Kazakhstan. The authors of the article consider the peculiarities of language development in a pandemic. The purpose of this work is to carry out a comprehensive linguistic study of the mechanisms of language convergence and to analyze the new words associated with the pandemic functioning in the mass media of Kazakhstan. The characteristic features of the media platform, which is used as a government tool to strengthen the morale of citizens raising the spirit of heroism and support during a pandemic, are analyzed. In addition to it, the authors revealed the importance of the military metaphor in articles related to the coronavirus pandemic. COVID-19 gave rise to a number of neologisms describing a new reality that people faced during a pandemic: *коронареальность, корона-глобализация, коронаштурм, коронаблокировка, коронакризис, коронашейминг*, etc. Most common words and phrases turned out to be previously existed in the language, and undergone a semantic shift in 2020: *маска, контактер, корона, зумер*, etc.

Keywords: COVID-19, coronavirus, neologisms, word-formation, covid, borrowings, language convergence.

Introduction

The year 2020 was characterized by an unprecedented number of neologism and coinages that appeared in the English language under the influence of the pandemic of COVID-19. In common with other global problems, COVID-19 has a huge impact on every aspect of our lives: economy, health, education, politics, including language. The most intense shifts in vocabulary are observed during periods of cardinal changes in the life of society. The time of the COVID-19 pandemic, which has become a global phenomenon, can also be called a turning point. The restrictive measures during pandemic, entailed a transformation of public life in all its manifestations and gave an incredible impetus to linguistic productivity. Since the spread of the COVID-19 epidemic, the language has been actively responding to the transformation of reality, which is manifested in the creation of a large number of borrowings using the derivational resources of the Russian language [1].

COVID-19 was declared a global pandemic by the World Health Organization on 11th March, 2020. The COVID-19 pandemic has implications for various areas of life, thus, creating interests among researchers from various disciplines, including medicine, psychology and linguistics. The “COVID-19” topic, which is relevant for the past few years, takes on new facets as a global research problem in socio-communicative and linguistic aspects. In linguistics, several studies have revealed COVID-19 as a linguistic phenomenon from various perspectives. Researchers are addressing the problem of language response to the socio-psychological situation that has developed in different countries in the era of coronavirus.

Many linguistic researchers have analyzed the peculiarities of the functioning of languages during the pandemic, and a plenty of works have been collected in a collection of studies of lexical-semantic and word-formation innovations associated with the COVID-19 pandemic in 2020, and discussed controversial issues of modern neology and neography [2]. Some researchers have attempted to analyze the lexemes *коронавирус, корона, коронавирусный*, compound words with the beginning of the *корона* from the point of view of semantics, derivational productivity, activity in the structure of the Russian language, and origin [1]. A number of works are devoted to the study of the derivation and semantics of words in the lexico-semantic field of «*коронавирус*». It has become relevant to study the issues of word borrowings, to analyze the features of the formation and trends in the functioning of lexemes used to denote the COVID-19 in different languages. Karachina O.E. conducted a comparative analysis of the vocabulary used during the COVID-19 pandemic in the Russian and English languages. She claims that the differences in the vocabulary of COVID-19 in the

* Corresponding author's e-mail: merei_balabekova@mail.ru

Russian and English languages are explained by factors such as: 1) linguistic reasons, 2) political factors, 3) differences in the course of the pandemic in the compared countries [3; 47]. Researchers analyze the linguistic manifestation of cultural change in different countries. Also, a number of works are devoted to the study of the discourse of COVID–19 in social media posts and argues that the mediated COVID–19 discourse in different countries enacted a variety of voices and thematic discourses that cannot be fully evaluated without reference to the locality of the sociolinguistic semiotics of the speech community [4]. British linguist Tony Thorne compiled a list of COVID–19 related vocabulary. According to him, over 1,000 new coinages appeared in the English language since the outbreak of the pandemic [5].

The emergence of lexical neologisms in modern society has prompted many linguists to study changes in their language, because the pandemic has fundamentally changed the way people perceive life. People were forced to reorganize the foundations of everyday life — learning, social gathering, work, leisure, or even travelling. The majority faced limitations in their routine, suffered damage and inconvenience. Pupils and students studied only online and felt limited belonging to a larger group. Meeting was only possible online, people were physically isolated, and many lost their sources of income and livelihoods. To this day, the pandemic continues to create economic hardship, causing deep concern for consumers, businesses and communities around the world.

The COVID–19 pandemic that is sweeping across the globe has caused increased anxiety. Studies in linguistics have found a variety of language expressions that convey people's anxiety and fear. Researchers studied the use of language used in communication by the government, to enhance the citizens' morale and help them recover from psychological distress caused by the COVID–19 pandemic.

COVID–19 demonstrated many peculiarities of a global disaster of the new millennium. Besides fast spread across the world and sophisticated methods of prevention and treatment, it is characterized by the controversial role of media. On the one hand, they help quickly inform and organize huge masses of people; on the other hand, unsubstantiated information abundant in the internet leads to a confusion in heads and unreasonable behaviour. The phenomenon was termed infodemic (blending of information + pandemic) [3; 47]. An analysis of modern neology makes it possible to identify the features of the evolution of public consciousness during the pandemic. Consideration of the features of lexemes, dedicated to the consequences of the pandemic, leads to the determination of the individual's attitude to the disease itself, to the governing power, to other members of society and the work of public institutions during a crisis situation.

Experimental

The data for this study were collected from the press of newspaper “Kazakhstanskaya Pravda” (<https://www.kazpravda.kz>). This is the main source of information about the official authorities. “Kazakhstanskaya Pravda” publishes decrees and orders of the President of Kazakhstan, Parliament, government decisions, new laws of the republic, announcements of the transfer of power. State documents come into force after publication in the “Kazakhstanskaya Pravda” newspaper. The newspaper covers the most important events in the country and abroad. The new COVID–19 vocabulary was also published in the newspaper, making it one of the newspapers providing accurate information about the pandemic.

An average of 30 news reports are published every day. It is a fact that one cannot possibly collect all texts, hence, for this reason, the corpus-driven approach is chosen based on sampling. In addition, the researcher needs to ensure that, the corpora are maximally representative of that variety, in order to provide a picture as accurate as possible and avoid being skewed. The research was directed to collect data based on news report from March 2020, when there were first 2 cases of the disease identified and registered on 13 March of that year in Kazakhstan. This time is also considered significant because COVID–19 was spreading exponentially in countries around the world.

Results and Discussion

Language is one of the main means of communication in continuous movement. Language contacts (language convergence) are inextricably linked with the development of society. Changes and development are characteristic for all levels of the language. The most rapid and noticeable character of the changes for society are at the level of vocabulary. It is the lexical system of the language that responds most quickly to changes in a society. As a result of linguistic convergence, the lexical system of the language is rapidly growing today.

The English language is a donor not only for the absolute neologism of 2020 *COVID–19*, but also directly for the term *coronavirus*. This noun is often mistaken for an artificial formation based on the addition

of Latin words, however, it was created by using the word-formation means of the English language. The etymological reference of explanatory dictionaries [6] indicates that this medical term was first recorded in the scientific journal *Nature* (No. 650/2 dated November 16, 1968) as a designation for a new group of viruses, and the authors of the term — *virologists* — in their article explain the semantic principle of word formation: *corona* + English noun *virus*.

The lexeme *корона* is characterized by a high level of cultural adaptation in the Russian language, which makes it difficult to fully assimilate the new word *корона* and its systemic derivatives *коронованный*, *коронный* etc. The nomination, along with the nouns *коронавирус* and *корона*, claiming the status of the key name for *коронавирус covid-19* in Russian, it is the neologism *ковид*. At the initial stage of entering the language, the word is recorded in the Latin spelling and in the form of an alphanumeric abbreviation (*COVID-19*), but it quickly passes the stage of spelling and grammatical assimilation, becomes a changeable noun, acquires a Cyrillic spelling and a variant of stress that differs from the stress in the donor word, and loses the digital part of the abbreviation, having come to the Cyrillic spelling of *ковид*, it begins to bend according to the laws of Russian grammar. The Russian language is in a “dynamic of continuous growth”. Some words appear, others are pronounced in a completely different way, still others have new meanings, familiar words acquire a new meaning, more relevant. The development of vocabulary, the emergence of lexical innovations is directly related to the peculiarities of the historical period in which we live. When using the word *корона*, it does not mean the virus itself, but the situation caused by it.

The basis/root *ковид* acts as a derivational base for numerous derivatives, among which there are adjectives as *ковидовый*, *ковидозный*, and *ковидный* — neologisms, which are characterized by a significant frequency use both in professional jargon and in the language of the media, and in colloquial speech.

Modern media speech is the main “conductor” of new words into the literary language. Modern media text is a popularizer of borrowings, thus realizing the function of speech intellectualization. There are directly opposite opinions on this issue in society: from a categorical rejection of the use of such words and the search for Russian equivalents to aggressive promotion of the latest borrowings in advertising and the media.

The main channel for promoting the latest borrowings is the media, advertising, and PR sphere. In contrast to the segment of scientific and journalistic publications, those borrowings that make the transition into the active dictionary of the Russian language penetrate into the high-quality press. In the theory of journalism, high-quality press is understood as a type of periodicals covering issues of political, economic, social and cultural life of society at a high professional level, i.e. using an analytical approach to events, balanced assessments, neutral tone of publications, reliability of facts and opinions. Getting into the high-quality press, terms and professionalisms are determined, in connection with the pandemic in 2020, the field of medicine came out on top in terms of terminology: *COVID-19*; *SARS-CoV-2*; *COV-ID* / *COVID статус*; *контагиозность*, *вирулентность*, *обсервация*, *сатурация*, *альфа (бета)-коронавирус*, *нулевой пациент*, and etc. (Kazakstanskaya pravda, 25 April, 2020). ... *отныне попасть в центр Караганды можно лишь подтвердив свой статус вакцинации в программе «Ашык»* (Kazakstanskaya pravda, 1 October, 2021). *Майкл Райан заявил, что нулевой пациент может находиться за пределами Китая* (Kazakstanskaya pravda, 12 August, 2020).

COVID is widely represented in the mass media in various ways, such as conceptualizing the virus as war through the use of the mentioned lexemes and warlike realities [7] in the same context: “*a frontline*”, “*a campaign*”, “*a weapon*”, “*battlefield conditions*”, “*wartime-like emergency measures*” and negative connotations like “*the blow from the virus on the public services*”, “*the costs of covid*” and “*the scars of COVID-19*”.

Governments of many countries frame the COVID-19 pandemic as a battlefield. War is repeatedly used by government and reporters\journalists as a metaphor to describe the situation. The word frequently appears in every media text, newspaper articles on the coronavirus topic. Framing through the metaphor of ‘war’, it, transmits a psychological message to the citizens to consolidate their strength in facing critical/crucial situations and increase their awareness of threatening situations. The metaphor of ‘war’ is used to uplift the nation's morale in facing a crisis.

The use of the leadership metaphors implies that the COVID-19 problem must be solved with military strategies such as those that are used in a battlefield. «*Вирус бьет по самому дорогому для нас*» — Президент вновь обратился к казахстанцам (Kazakstanskaya pravda, 19 July, 2021). *Иммунитет — залог побед!* (Kazakstanskaya pravda, 21 June, 2021).

Government utilized discursive strategies to foster the ‘citizens’ inspiration and motivation during the coronavirus outbreak. The positive psychological atmospheres containing encouragement messages are de-

livered on every occasion. The government attempts to boost the level of the citizens' confidence by giving them appreciation. These atmospheres are reflected through the use of metaphors “*become a hero*”, “*the winner*”, “*warrior*”, and “*spearhead*”. The review has highlighted the importance of the military metaphor in articles related to the coronavirus pandemic. *К будущему лету можно ждать полной победы над пандемией* (Kazakhstanskaya Pravda, 29 September, 2021). In addition, studies on the COVID–19 discourse emphasized the individual and institutional efforts to build spirit through communication during the COVID–19 pandemic. The study also revealed that linguistic strategies such as speech acts and figurative language contribute to creating public's positive reactions. *МизВас для настоящих героев* (Kazakhstanskaya Pravda, 21 June 2021). «*Массовая вакцинация препаратами, разработанными крупнейшими компаниями, однозначно даст положительный эффект...*» (Kazakhstanskaya pravda, 9 April 2021). A contrastive study of American Washington Post newspaper and the Chinese People's Daily newspaper on COVID–19 by Mohamad Awad demonstrated that media bias is practiced through gatekeeping, coverage and statement made by the authors. Their articles showed that COVID–19 is labelled as the *Chinese virus*, *Wuhan Virus*, and *Kong Flu*. This labelling was to create a negative hollow among Asian Americans [7; 204].

The coronavirus appeared to Kazakhstan in March 2020. The first extreme measures against its spread were taken in the spring: schools were closed, restaurants were restricted, visits to hospitals and nursing homes, holding large events were banned, etc. The government introduced a state of emergency. The new living conditions that have become a consequence of the COVID–19 pandemic have affected every individual. The people were divided, someone supported the tough policy of the authorities, and many advocated even greater tightening of measures to combat the coronavirus. So, a new word for this concept appeared in the language — «*коронанационализм*» and «*коронапатриотизм*». Supporters of the chosen line of struggle against the pandemic began to call themselves «*коронапатриоты*», and opponents of the chosen path of struggle began to refer to the «*коронаоппозиция*». The people were also divided into other categories, such as:

- infected vs healthy: *коронашейминг, коронастыд, коронапозор, коронатравля, коронахейтинг.*
- Those, who disacknowledge the existence of the pandemic and do not comply with the measures to combat the pandemic vs those, who admit the existence of the pandemic, and are extremely concerned about it: *коронаидиот, корона-атеист, коронанигилист, коронаотрицальщик, коронаотрицатель, коронаскептик, коронапофигист, корона-диссидент, коронаверующий, коронаидиот, корона-активист, корона-алармист, короназависимый.*
- Those, who disacknowledge a positive finish of the pandemic vs those, who believe in a positive outcome of the pandemic: *коронапессимист, коронафаталист vs коронаоптимист* [1; 59].

In 2020, there appeared international protologisms, which quickly became widespread in other languages. A number of these words were introduced by WHO. *Инфодемия* (Eng. *Infodemic*: “*information*” and “*pandemic*”, “*epidemic*”) means “*disseminating misinformation to create a stressful situation through rumors, fakes, exaggeration of the situation or its denial*”. WHO coined the term “*infodemic*” and for the first time created a dedicated platform to combat such manifestations on the Internet. *Инфодемия стала достаточно серьезным барьером не только для нашей страны, но и для других государств.* (Kazakhstanskaya pravda, 12 August, 2021) *Локдаун* (Eng. *lockdown*). *Впрочем, локдаун уже действует в двух районных центрах Алматинской области.* (Kazakhstanskaya pravda, 7 December, 2020). The word is borrowed from the English language, spread to other languages in connection with the coronavirus pandemic. According to the Collins English Dictionary, the English word “*lockdown*” originally belonged to prison jargon. The Collins Dictionary named “*lockdown*” as the word of 2020.

According to the Professor at the University of Granada (Spain), Rafael Guzman Tiradoa, social networks in Spain have become the cradle of neologisms. Some emerged as memes, others lack of a term that could describe a situation or feeling appropriately. As a result, words such as *коронакризис* appeared — *Мировой коронакризис усилил давление на доходы населения* (Kazakhstanskaya pravda, 1 September, 2021), *coronials* (*корониалы* — the generation that is born in quarantine time), *coronaburro* (*корона-ослик*) and ironic call for *al confinamiento* (*конфиттинг* — weight gaining in the absence of exercises and excess calories), *balconazis* (*балконнация* — people who insult and say something rude to those, who walk down the street). There are a lot of word combinations that have arisen in connection with the coronavirus and denote new, previously non-existent realities. Moreover, for combinations in this subgroup, the meaning of the bigram components is direct (*вывозные рейсы, социальная дистанция / социальное дистанцирование, шведский сценарий, бесконтактная доставка, коллективный иммунитет, каникулы*). In particular, the phrase *бесконтактная доставка* is built from words that previously existed separately in the language.

However, now this phrase began to denote a phenomenon that arose only in 2020 in connection with the pandemic, before this period there was no need for courier contactless deliveries. The word *каникулы* has become popular. The holidays have come for both those who studied and those who worked. Banks confirmed loan deferral, mortgage holidays, tax holidays were also adopted. Psychologists through the media gave advice to temporarily exclude from their speech such concepts as *самоизоляция, карантин, ограничения, вирус*, etc., and replace them with more pleasant words: *каникулы, длинные выходные, отпуск*. There is an increase in the compatibility of the lexeme *каникулы*: *Предприятия уходят на вынужденные каникулы; в вузе введены технические каникулы. Как проводить появившееся свободное время? Наводит порядок вокруг себя и одновременно в своих мыслях. Когда очень лень, можно смотреть фильмы, общаться с близкими. Набираться сил, раз такие каникулы выпали* (Kazakhstanskaya pravda, 16 April, 2020).

An important role in the emergence of various types of neologisms was played by the fact that the role of the Internet as a medium for communication between people has increased. Since mid-March 2020, with the introduction of the self-isolation regime, people were forced to resolve work issues by e-mail and video communication, and meet with friends only online. The need to adapt to new living conditions, the prospects for the uncertainty of the future have led to the emergence of new words with evaluative connotations, or the addition of emotionally colored suffixes to existing words. The lexemes most in tune with the mood of people quickly spread in the field of online communication, and then moving into offline usage. Here are examples of such neologisms: “online meeting using *Zoom, Skype, Google classrom* and others”. One of the obvious changes is the culture of distance communication. The dynamics of generally accepted rules in culture is reflected in speech communication between communicants within the same linguistic culture, as well as between representatives of different cultures. So, as new stable forms of farewell, the frequent use of phrases is noted: *береги себя, не болей, будь осторожен*.

Also, the vocabulary about the pandemic of the coronavirus infection COVID-19 has become especially relevant. They can be divided into the following categories:

- natural phenomena: *коронаайсберг, коронаураган, коронашторм*: Ситуация с КВИ в Казахстане — это корабль, который плывет к айсбергу. В своем выступлении доктор Шон Брукс также говорил о цитокиновом шторме: явлении, которое якобы развивается после вакцинации от КВИ и приводит к смерти (Kazakhstanskaya pravda, 23 August, 2021).

- isolation: *блокпост, корона-блокировка*: В пяти городах региона введен карантин, по периметру установлено 7 блокпостов, — высказался первый заместитель руководителя (Kazakhstanskaya pravda, 7 April, 2020). Будет произведена блокировка мест заражения с мойкой и дезинфекцией улиц и тротуаров (Kazakhstanskaya pravda, 18 March, 2020).

- troubles, disasters: *напасть, чума*: Вся шумиха вокруг коронавируса — весьма опасная вещь, потому что огромное количество людей умирает просто из страха (Kazakhstanskaya pravda, 19 August, 2021).

- space: *коронаглобализация, коронацарство*: Казалось бы, незыблемая глобализация под воздействием пандемии сдала свои позиции в пользу самоизоляции и самовывживания государств (Kazakhstanskaya Pravda, 25 June, 2020).

- reality: *коронареальность*: Как показывает реальность, коронавирус будет с нами еще довольно долгое время (Kazakhstanskaya pravda, 29 July, 2020).

By frequency and immediate impact on every individual's well-being, *stay-at-home* concept is definitely the champion in the pandemic language. It is represented by a number of terms which, having the same denotation, are distinguished by connotations. Imposing a *stay-at-home regime*, authorities in English-speaking countries apply such terms as *self-isolation, quarantine, self-quarantine, shelter-in-place (variant shelter-at-home), cocooning*. In Russian, this concept is less broadly verbalized: two terms *самоизоляция (self-isolation) and карантин (quarantine)* serve all sorts of contexts.

Also, there are a significant number of neologisms, such as *covidiot, twindemic*, which are blends of two separate stems.

- *blursday* (blur + Thursday): any day of the week during the lockdown because they all blur together;
- *covidpreneur* (covid + entrepreneur): a person or organization that exploits panic related to the COVID-19 pandemic by purchasing and reselling consumer goods;
- *homeference* (home + conference): an online conference taken from home;
- *infits* (in + outfit): an outfit one wears while staying in;

- *morona* (corona + moron): an unwise person who ignores or does not understand the safety guidelines for preventing the spread of COVID–19;
- *workation* (work + vacation:) a holiday where one stays in a hotel or other accommodation and work from there [8].

Coronavirus pandemic has updated the language of less frequent words and phrases that were previously used mostly in a scientific style: ... *результаты исследований позволяют сделать вывод о том, что иммунитет к вирусу сохраняется достаточно продолжительное время* (Kazakhstanskaya pravda, 22 September, 2020). *Считается, что заболевание легче всего передается воздушно-капельным путем, при кашле или чихании зараженного человека* (Kazakhstanskaya pravda, 3 February, 2020). *Если мы будем нарушать все требования и ходить везде открыто, без масок, не соблюдая социальную дистанцию, если у нас будет ежедневный рост более 100–150 случаев, то, естественно, мы потихоньку будем ужесточать меры* (Kazakhstanskaya pravda, 7 December, 2020) [9].

A.A. Ivanenko in his work, having analyzed the words that functioned earlier in the language, but became more relevant only in 2020, he divided them into two groups: 1) lexemes reflecting a semantic shift (*маска, пик, короноанный / короноанная особа, корона, короноваться, зумер, контактные, контактер*), 2) lexemes that have retained their primary meaning (*удаленка, карантин, самоизоляция*). It can be noticed the semantic shift in some lexemes. In the explanatory dictionary of D.V. Dmitrieva, the first meaning of the word mask is “patch made of cardboard or plastic with holes for eyes and a picture of a person's face or an animal's muzzle, which is worn on the face during a holiday, masquerade, or theatrical performance” [10], while the meaning of “a special object, which is worn on the face or part of the face in order to protect a person from the harmful effects of something” is only the tenth in a row. However, it is obvious that in 2020 the latest meaning became dominant. The word *контактер* is also of interest, the meaning of which is defined as follows: a *контактер* is “a person who claims to have entered or entered into any connection with hypothetical representatives of other planets or galaxies that visited the Earth”. At the same time, in 2020, the word has a new meaning — a person who has been in contact with an infected by the coronavirus is called a *контактер*. Along with neutral words, terms, special vocabulary and examples of lexemes from professional (*тепловизор, итамм, санитайзер, сатурация, изолятор, патогенность, контагиозность, вирулентность, обсерватор / обсервация, пандемия, пульсоксиметр, ковид, анти-тела, коронавирус, зум, фомит, изобар, ИВЛ, ПЦР-тест*) [11] jargons have become more common in 2020. Lexical changes also occur in the use of well-known, sometimes forgotten or extremely rarely used lexical units.

Conclusions

To sum up, the present study is timely in view of the contribution to linguistics about COVID–19. COVID–19 has caused changes in the Russian language. As far as word formation is concerned, we can say the Russian language has more flexibility in creating and transforming words. During COVID–19, English words and concepts began to appear in Kazakhstani newspapers and on various information portals. Media platforms are used as a government tool that makes the use of a variety of discursive strategies to strengthen the citizens' morale, raise the spirit of heroism, and provide encouragement. We can claim that the media during the COVID–19 pandemic presented information to the audience. The information, depending on the content, covered such areas as the epidemic itself (regions of its distribution, statistics, signs, methods of prevention); what measures have been taken against the epidemic and what are going to be taken, what support has been provided by the state or will be provided; prevent panic from taking over the people in the days of the height of the epidemic, coordinate actions in the fight against it and call for calm.

COVID–19 gave rise to a vast number of neologisms describing the new reality of people faced during the pandemic: *коронареальность, коронаглобализация, коронаштурм, коронаблокировка, коронакризис, коронашейминг* и др. The most common were words and phrases that previously existed in the language, which undergone a semantic shift in 2020: *маска, контактер, корона, зумер* и т. д.

References

- 1 Громенко Е.С. «Коронный» потенциал русского языка начала 2020-х годов / Е.С. Громенко // Новые слова и словари новых слов: сб. науч. ст. — СПб.: Ин-т лингв. исслед. РАН, 2020. — С. 45–62.
- 2 Новые слова и словари новых слов. 2020 / под ред. Н.В. Козловской. — СПб.: ИЛИ РАН, 2020. — 220 с.

- 3 Karachina O.E. Language of pandemic: linguistic and cultural aspects / O.E. Karachina // Russian Linguistic Bulletin. — 2020. — № 2. — p. 45–48. DOI 10.18454/RULB.2020.22.2.17.
- 4 Naimah Ahmad Al-Ghamdia. Multivocality of Saudi COVID–19 Discourse in Social Media Posts: A Socio-Semiotic Multimodal Perspective / Naimah Ahmad Al-Ghamdia, Areej Hammad Albawardi // GEMA Journal of Language Studies. — 2020. — Vol. 20 (4), — p. 228–250. DOI 10.17576/gema-2020–2004–13.
- 5 Site of journal Thorne T. Coronaspeak — the language of Covid-19 goes viral. [Electronic Resource]. Retrieved from: <https://language-and-innovation.com/2020/04/15/coronaspeak-part-2-the-language-of-covid-19-goes-viral/>.
- 6 Online dictionary “Merriam-Webster”. Retrieved from: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/coronavirus> from 10 October 2021.
- 7 Nor Fariza Mohd Nor. Corpus driven analysis of news reports about COVID-19 in a Malaysian online newspaper / Nor Fariza Mohd Nor & Adlyn Syahirah Zulcafli // GEMA Journal of Language Studies. — 2020. — Vol. 20(3), — p. 199–220. DOI 10.17576/gema-2020–2003–12.
- 8 Samigoullina A.D. A study of English blends related to COVID-19 / A.D. Samigoullina // Russian Linguistic Bulletin. — 2021. — № 1. — p. 30–34. DOI 10.18454/RULB.2021.25.1.15 2;31.
- 9 Қазақстанская Правда. 7 декабря 2020. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/pri-kakih-usloviyah-uzhestochat-karantin-v-almati-otvetil-sagintaev>
- 10 Толковый словарь русского языка / под ред. Д.В. Дмитриева. — М.: Астрель; АСТ, 2003. — 1578 с.
- 11 Иваненко А.А. Что заразнее: оценка употребительности лексем коронавирусной эпохи / А.А. Иваненко, К.А. Журавлёва // Новые слова и словари новых слов: сб. науч. ст. — СПб.: Ин-т лингв. исслед. РАН, 2020. — С. 63–70.

М.А. Балабекова, Д. Веселинов, Н.К. Хан

Тіл конвергенциясы: COVID-19 кезеңінің тілдік аспектісі

Әлемдік деңгейдегі оқиғалар әрқашан қоғамдағы тілде өз ізін қалдырады, ал бүгінгі күні сондай оқиғаның бірі — коронавирус (COVID-19). Мақала Қазақстандағы жаңа тілдік тенденцияларды зерттеуге, ағылшын тілінің әсерін анықтауға арналған. Авторлар пандемия кезіндегі тілдің даму жүйесін қарастырған. Бұл жұмыстың мақсаты — тілдер конвергенциясы мен тіл механизмдеріне кешенді лингвистикалық зерттеу жүргізу және Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарында пандемияға байланысты пайда болған жаңа сөздерді талдау. Пандемия кезінде азаматтардың рухын көтеру, ерлік пен қолдау беру үшін мемлекеттік құрал ретінде қолданылған медиа-платформаның сипаттамалық ерекшеліктері талданған. Сонымен қатар, мақалада коронавирустық пандемияға қатысты мақалаларда берілген әскери метафоралардың маңыздылығы ашылды. Зерттеуге сүйене отырып, авторлар COVID–19 пандемиясы кезінде адамдар тап болған жаңа шындықты сипаттайтын көптеген неологизмдердің пайда болғанын анықтады: атап айтсақ, *коронашындық*, *корона-жаһандық*, *коронадауыл*, *коронақишаулау*, *коронадағдарыс*, *коронашейминг* және т.б. Алайда, ең көп тараған және қолданыста жүрген сөздердің қатарында бұрын тілде болған, тек 2019–2020 жылдары семантикалық өзгеріске ұшыраған сөз және сөз тіркестері бар екенін айқындалды, соның ішінде: *маска*, *контактер*, *корона*, *зумер* және т.б.

Кілт сөздер: COVID–19, коронавирус, неологизм, сөз жасам, ковид, кірме сөз, тілдік конвергенция.

М.А. Балабекова, Д. Веселинов, Н.К. Хан

Конвергенция языков: лингвистический аспект COVID–19

События мирового масштаба всегда оставляют свой след в языке общества, и на сегодняшний день к таковому относится коронавирус (COVID–19). Статья посвящена изучению новых языковых тенденций и влиянию английского языка в Казахстане. Авторами рассмотрена система развития языка в условиях пандемии. Цель данной работы — осуществление комплексного лингвистического исследования механизмов конвергенции языков и анализ функционирующих в средствах массовой информации Казахстана новых слов, связанных с пандемией. Проанализированы характерные особенности медиаплощадки, что используется как правительственный инструмент для укрепления морального духа граждан, поднятия духа героизма и поддержки в период пандемии. Выявлена значимость военной метафоры в статьях, связанных с пандемией коронавируса. На основе проведенного исследования автором определено, что COVID–19 породил огромное количество неологизмов, описывающих новую реальность, с которой столкнулись люди во время пандемии: *коронареальность*, *коронаглобализация*, *коронашторм*, *коронаблокировка*, *коронакризис*, *коронашейминг* и др. Также наиболее употребительными оказались слова и словосочетания, ранее существовавшие в языке, в том числе претерпевшие семантический сдвиг в 2020 году: *маска*, *контактер*, *корона*, *зумер* и т. д.

Ключевые слова: COVID–19, коронавирус, неологизмы, словообразование, ковид, заимствования, языковая конвергенция.

References

- 1 Gromenko, E.S. (2020). «Koronnyi» potentsial russkogo yazyka nachala 2020-kh godov [“Corona” potential of the Russian language in the early 2020s]. *Novye slova i slovari novykh slov: sbornik nauchnykh statei — New words and dictionaries of new words. Collection of scientific articles*. Saint Petersburg: Institut lingvisticheskikh issledovaniï RAN, 45–62 [in Russian].
- 2 Kozlovskaya, N.V. (Ed.). (2020). *Novye slova i slovari novykh slov [New words and dictionaries of new words]*. Saint Petersburg: ILI RAN [in Russian].
- 3 Karachina, O.E. (2020). Language of pandemic: linguistic and cultural aspects. *Russian Linguistic Bulletin*, 2, 45–48. DOI 10.18454/RULB.2020.22.2.17.
- 4 Naimah, Ahmad Al-Ghamdia, & Areej, Hammad Albawardi (2020). Multivocality of Saudi COVID-19 Discourse in Social Media Posts: A Socio-Semiotic Multimodal Perspective. *GEMA Journal of Language Studies*, 20 (4), 228–250. DOI 10.17576/gema-2020–2004–13.
- 5 Site of journal “Thorne T. Coronaspeak — the language of Covid-19 goes viral”. *language-and-innovation.com/*. Retrieved from: <https://language-and-innovation.com/2020/04/15/coronaspeak-part-2-the-language-of-covid-19-goes-viral/>.
- 6 Online dictionary “Merriam-Webster”. *www.merriam-webster.com/* Retrieved from: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/coronavirus>. Accessed on 10 October 2021.
- 7 Nor Fariza Mohd Nor & Adlyn Syahirah Zulcafli (2020). Corpus driven analysis of news reports about COVID-19 in a Malaysian online newspaper. *GEMA Journal of Language Studies*, 20 (3), 199–220. DOI 10.17576/gema-2020–2003–12.
- 8 Samigoullina, A.D. (2021). A study of english blends related to COVID-19. *Russian Linguistic Bulletin*, 1, 30–34. DOI 10.18454/RULB.2021.25.1.15 2;31.
- 9 Kazakhstanskaia Pravda [Kazakhstan Truth]. (2020). *www.kazpravda.kz/* Retrieved from: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/pri-kakih-usloviyah-uzhestochat-karantin-v-almati-otvetil-sagintaev> [in Russian].
- 10 Dmitriev, D.V. (Ed). (2003). *Tolkovyi slovar russkogo yazyka [Defining dictionary of the Russian language]*. Moscow: Astrel; AST [in Russian].
- 11 Ivanenko, A.A., & Zhuravlyova, K.A. (2020). Chto zaraznee: otsenka upotrebitelnosti leksem koronavirusnoi epokhi [What is more infectious: assessment of the usability of lexemes of the coronavirus era]. *Novye slova i slovari novykh slov — New words and dictionaries of new words*, 63–70 [in Russian].

Ж.А. Құсайынова*

*С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: zhaina-1972@mail.ru)*

Антонимдердің контекстік-модальдік қызметі

Мақалада субъективтік модальділіктің жасалу жолдарын кеңейтуге үлес қосатын антонимдердің мәтін аясындағы қызметі талданған. Тілдік ортада антонимдік бірліктердің тура мағынасында бір сөйлем аясында тұрып, субъективтік модальді реңктерді сипаттай алатыны, бірақ бұл жағдайда аталған бірліктердің семантикалық астары, стилистикалық қызметінің мүмкіндігі шектеліп қалатыны салыстырыла айқындалып, тек мәтін, мәнмәтін деңгейінде антонимдердің модальді мағынаны ажыратудағы көп функциялы қызметін кешенді түрде талдауға болатыны дәлелденген. Лексикалық, грамматикалық бірліктердің қызметі, мағынасы мәтін аясында ғана толыққанды, дәл айқындалатыны сараланған. Лингвистикалық талдау нәтижесінде, мәтін құрылымында антонимдік бірліктерге басқа заңдылықтармен интеграциялануға, семантикалық дамуға, түрленуге мүмкіндік берілетіні дәйектелген. Модальді реңктерді түрлендіруде, антонимдердің контекст аясындағы мүмкіндіктеріне сүйене отырып, құрылымдық-грамматикалық, контекстегі семантикалық ұйысым және когнитивтік уәждер негізінде түрлене қолданылатыны айқындалған. Нәтижелер мен салыстырулар қазақ тіл біліміндегі модальділік категориясы туралы маңызды қорытындылар жасауға мүмкіндік беретіні анықталған.

Кілт сөздер: модальділік санаты, мәтін, мәнмәтін, антоним, құрылымдық грамматика, семантикалық ұйысым, когнитивтік аспекті.

Kipicne

Модальділік санатын басқа грамматикалық заңдылықтармен салыстыра отырып, өзіндік құрылымы, дербес жасалу жолы бар, мәнмәтіндегі семантикалық шенбер аясында жүйеленетін күрделі, ауқымды заңдылық екенін дәлелдеу өзекті мәселелер қатарында. Әрине, модальділік санатының ішкі мәндерінің жасалу жолдары алуан түрлі. Қолданыстағы тілдік бірліктерге назар аударсақ, лексика-грамматикалық антонимдер де аталмыш санаттың қалыптасуына негіз болар ішкі амал-тәсілдері ретінде үлес қоса алады. Мақалада модальді мәнді түрлендіруге қатысатын антонимдердің құрылымдық грамматика аясындағы мүмкіндіктері мен функционалды грамматикадағы, яғни мәтін аясындағы, семантика-құрылымдық ерекшелігін салыстыра талдау, мәтіннің, мәнмәтіннің антонимдердің мағынасын айқындауға, нақтылауға, әсерін дәйектеу мақсат етілді.

Әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында жинақтау, салыстыру, талдау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты. Теориялық тұжырымдарды саралау үшін, көркем әдебиеттен алынған материалдар негіз болды.

Нәтижелері мен талдамасы

Көркем әдебиет авторлары лексикалық бірліктерді мақсатты түрде сұрыптай отырып, ең алдымен, субъективтік көзқарасын жеткізудің құралы ретінде қолданады. Сондай-ақ, олардың функциясын қажетіне қарай дамытып, тура немесе ауыспалы мағынада түрлендіре жұмсай алады. Бұған қатысты Ж.Манкеева: «Көркем тілдің сөз құдыретін танудың тетігі мен табиғатын жекелеген көріктеу құралдары негізінде емес, қаламгердің шығарма мазмұнына арқау еткен тұлғалық мұратына сай құрайтын өрмегінде, яғни тұтас мәтіндік жүйеде анықталатыны дәлелді. Соның нәтижесінде шығармалардың тілі арқылы жазушының көркемдік әлемінде, иә көркемдік санасында қалыптасқан өзін қоршаған шындыққа, уақытқа деген қатынасы, түсінігі анықталады» деп, шығарма авторларының сөз саптауы оның субъективтік көзқарасына бағына қалыптасатынын сипаттап өткен [1: 479].

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: zhaina-1972@mail.ru

Бір қарағанда тек құптамау, наразы болу модальді мәндерін жеткізуге тірек болатын антонимдер бірнеше модальді реңктің жасалуына ықпалды. Олардың қатары кейде құрылымдық грамматиканың ішкі заңдылығына, кейде контекстегі семантикалық ұйысым әсерінен функционалды грамматика заңдылықтарына бағына қозғалып, енді бірде когнитивтік аспектіде түрленіп, толығып отырады. Мәселен, төмендегі мәтіндегі контекстік антонимдер субъектінің өкінішін жеткізуге тірек болған. «Иман-Иван» контекстік антонимдік жұптың қалыптасу жолы да назар аудартады. Яғни, алғашқы жұбы тура мағынада болса, екінші жұбы синекдохалық тәсілмен өңделіп, ауыспалы мағынадағы сөздің астарынан сөйлеушінің бүгінгі қоғамда көрініс беріп отырған ұлттық мәдени құндылықтарды, дәстүрді бұрмалау әрекеттеріне деген наразылық көзқарасын қабылдаймыз.

Ислам қап дінінің сорабы екен,
Болмайды қазақ үшін ол да бөтен,
Иман менен Иванды шатастырған,
Дін-апиын деп келген қоғам екен [2; 57].

Субъектінің бұрынғы күйі мен кейінгі әлеуметтік жағдайы салыстырылып, грамматикалық антонимдердің жасалуы — дәстүрлі тәсіл. Бірақ осындай тәсілмен жасалған қарама-қарсы сөздердің контекстік-модальдік қызметі, жұмсалыу мақсаты көп жағдайда мәтіндегі семантикалық өрісті салыстыра қарағанда нақтыланады. Мәселен, төмендегі үзіндіні контекстен бөліп қарасак, әр түрлі модальді мәнде қабылдауға болады. Мәтіндегі сөйлемдермен бірлікте алсақ, субъектінің оң бағалауын, онымен астарласқан құптау реңкін ажыратамыз (аталған сөйлем мәтіндегі келесі сөйлемдермен семантикалық байланысын сақтаған: Айналайын Таразым, Иісі қазаққа мақтан жер...). Демек, мәтін аясында модальді мағынаны ашатын тілдік амалдар қызметінің қозғалмалы, көп функциялы және ішкі семантикалық байланыста екенін байқауға болады. Соның нәтижесінде бір амалдың бірнеше модальділік мағынаны жеткізуге тірек болатыны көзге түсті. Мәтін аясындағы грамматикалық амалдардың осындай мағыналық-құрылымдық байланысын саралаған ғалым С. Исаев олардың сөйлеушінің мақсатына сай субъективтік көзқарасты айқындауға жұмсалатынына назар аудартып: «Текст өзара байланысты бірнеше сөйлемнен тұрады да, автордың белгілі бір пікірін, көзқарасын білдіреді», – дейді [3; 183]. Мысалы:

Азаматтары ақтангер,
Қазанаттары қақпан бел.
Таяқ ұстап келгендер,
Тұлпар мініп шапқан жер [2; 69].

Келесі үзіндіде күдіктену модальді реңкі «ұланғайыр-ұлтарақтай» антонимдік жұптары арқылы берілген. Бұл антонимдер автордың субъективті көзқарасын имплицитті түрде жеткізуге тірек болған. Бір қарағанда тек салыстыра айтылған ой сияқты көрінеді. Бірақ ұлттың болашағына қатысты әлеуметтік мәселелердің астарымен қабылдасақ, терең саяси мәні бар ақпаратты қабылдаймыз. Демек, контексте қолданылған антонимдердің семантикасы, қатысымдық функциясы когнитивтік аспекті негізінде кеңейтілген.

Еншісінде қазақтың
Ұланғайыр дала бар...
Халқымыздың көлемі,
Ұлтарақтай ғана бар [2; 93].

Қазіргі зерттеулерде грамматикалық амалдар, синтаксистік тұлғалар белгілі бір сөйлем аясындағы ойды қалыптастырушы құрылымдар ретінде дербес сипатталмай, мәтін аясында басқа заңдылықтармен ішкі байланыста қаралуда. Грамматикалық бірліктердің тілдік амалдар ретіндегі сипаты мен сөйлеу тілінің бірліктері тұрғысындағы белгілерінің аражігі де дараланып талдануда. Сөйлеу тілін қалыптастыратын синтаксистік амалдардың ішкі, сыртқы ықпалдар, олармен әрекеттесуінен пайда болатын қызметі ұлттық таным-түсінікпен астарласқан жағдаят деңгейінде салыстырыла сипатталуда. Осындай зерттеулер нәтижесінде сөйлеу әрекетіндегі тілдік бірліктердің мағынасының, жұмсалыу аясының үнемі дамып, толығып, қозғалмалы сипатта болатынын аңғарамыз. Өйткені сөйлеу — адамның тілдік амалдар арқылы пікір, ой білдіру әрекеті. Ал әрекет жағдаятпен астарлас даму үстінде болатыны анық. Мәтін аясында түрлене қолданатын антонимдерді де сөйлеу

тілінің бірліктері ретінде қабылдасак, грамматикалық функциясын жан-жақты саралауға мүмкіндік аламыз. Мәселен, төмендегі мәтіндегі антонимдерді «прецеденттілік феномендер» құбылысымен байланыста талдасак, ұтарымыз көп. «Прецеденттілік феномендер» — оқыған шығармаларының, ақпараттарының ізімен тіл тұтынушының жадында сақталып қалатын сөз қолданыстары. Осындай прецеденттілік феноменге діни мәтіндер негізінде қалыптасқан «періште» сөзін жатқызуға болады. Мұндай қолданыстар да сөйлеу тілінде белсенді қызмет атқарып, контекстік антонимдердің жасалуына және модальді мәнді түрлендіруге арқау болады. Бұл ретте олар жай ғана көркемдеу құралдары емес, субъектінің дүниені тану деңгейін, ұстанымын айқындайтын когнитивтік амалдар ретінде көзге түседі. Мәтінаралық байланысты зерттеуші А.С. Әділованың пайымдауынша, прецеденттілік феномендердің когнитивтік әлеуеті жоғары [4: 28–33].

Асықпай байитұғын мұсылмандай,
Байыппен ақылды адам байлам қылар,
Пешенеңе намазды жазсын Алла,
Пендені періштеге айналдырар [2; 77].

Төмендегі мәтінде де контекстік антонимдердің мақсатты қолданысы аңғарылады. Тура мағынадағы сөздер негізінде қалыптасып, тағамның сапасына тән сапалық белгілер антонимдік жұп ретінде ұйымдасуға мүмкіндік берген. Мұндай тәсілдерді зерттеуші Ж. Мусин контекстік антонимдердің жасалуына негіз болатын ең белсенді амалдар ретінде көрсетеді [5: 16]. Талданған үзіндіде антонимдік қолданыстар субъектінің іс-әрекетіне деген наразылығын суреттеуге дәнекер болған.

Байыптап көрмейсің бе, байқай шауып,
Өзіңнен тұрған жоқ қой жантай салып,
Айрандай ұйытамын деп отырсың,
Әйтеуір, **шалабынды шайқай** салып [2; 61].

Дәл осындай заттың сапалық белгілерін салыстырудан қалыптасатын антонимдер субъектінің бағалауынан да хабардар етіп, наразылық модальді мәнді күшейте суреттеу үшін қолданылады. Мәселен, төмендегі үзіндіде автор-субъекті антонимдердің қызметіне сүйене отырып, көркем шығармадағы кейіпкерінің іс-әрекетін бағалауға арқау еткен. Үзіндідегі астарлы бояуы басым антонимдер пенделікпен масаттанған субъектінің жағымсыз мінезін әшкерелеп, автордың ішкі наразы көзқарасын жеткізуге тірек болған. Мысалы:

Оған **барқыт, шыт** тиіпті әжейге,
Жолдасының анасы оған өгей ме...
Қарт киініп, шалқып жүрсе өзгелер:
«Келіні бір тәуір жан-ау», – демей ме?! [6: 29].

Келесі мәтіндегі антонимдердің қалыптасуына «кесек сөйлеу» тіркесінің қатысы бар. Ұйқастық жүйені реттеумен байланысты қалыптасса да, сөз сұрыпталып қолданылып, субъектінің модальді көзқарасын анықтауға үлес қосқан. Мұндағы контекстік «кесекші-өсекші» антонимдерінің бірінші жұбы бір беткей, турашыл адам мінезін сипаттайтын сын есімдердің орнын басқан. Бұл қолданыстар да субъектінің ашық наразылығын жеткізген. Осындай тілдік амалдардың сөйлеу тілін қалыптастырудағы мүмкіндіктеріне назар аударған зерттеуші Ж. Манкеева: «Тіл иесі танымдық ойын өз тілінде сақталған дүние бейнесіне сәйкес танытуға тырысады. Себебі адамның табиғаттағы, қоғамдағы әр түрлі құбылысты бақылауы, оны өз іс-әрекетімен, тәжірибесімен салыстыруы ассоциациялық бейнелер түрінде әр түрлі нәрселердің ұқсас жақтарын табуы негізінде іске асады», – дейді [1: 511].

Сөздеріңе қарасам,
Кейде ағасы бекемсің,
Кесекші ақын деп жүрсем,
Өсекші ақын екенсің [2: 105].

Контекстік антонимдердің қалыптасуына синонимдік қатарлардың кеңею жолы да әсер етеді. Мәселен, төмендегі қолданыста «достық-күншілдік» антонимдерінің қалыптасуына «жаулық» сөзінен тараған синонимдік қатарлардың әсері бар.

Қоңыраулы күлкі қалды күн,
Шалқитын шартқа шектелмей.
Дос кеуделердің барлығын,
Күншілдік кеулеп кеткендей [7: 34].

Контекстік-грамматикалық антонимдерді тілге тиек ете отырып, суреткер өмір шындығын шебер суреттеп, өзінің де рухани болмысын, авторлық бейнесін, шынайы өмірдегі оқиғаларды бағалау, қабылдауынан хабардар етеді. Осындай тілдік амалдар арқылы суреткер мен оқырман арасындағы модальді мәнді декодтау қатынасы, автор тарапынан субъектіні бағалаудың бар қыры ашылады. Өйткені суреткер кез келген екі құбылысты алып, жай ғана салыстыруды көздемейді, оның астарында шығарманың идеялық мазмұнымен, суреткердің эстетикалық талғамымен астарласқан мақсат-мүдделер көрініс табады. Ойымызды төмендегі мысалдармен бекітуге болады: **Тау** дегеніңіз **төбе**, **асқар** дегеніңіз **аласа**, **тұлпар** дегеніңіз **тұғыр** болып қалмасын қайдан білдіңіз!? **Төбені** ғана көргендер **тауды** қайдан танысын. **Қыран** деген кісілеріміздің **жылан** болып шыққанын да, шалқар **теңіз** дегендердің **шалшық** қана екенін де көріп жүрміз [8: 126].

Контекстегі қолданыста құс атаулары да метафоралы мағынада қолданылып, жағымды не жағымсыз бағалауды белсендіреді. Мысалы, «лашын, қаршыға, сұңқар сияқты қыран құстардың атаулары, бұлбұл, сандуғаш сияқты құс атаулары жағымды эмоцияны білдіру үшін қолданылса, сауысқан, қарға, күшіген, тоты, құзғын, байғыз сияқты құс атаулары жағымсыз мағынаны білдіру үшін қолданылады» [9: 120]. Осындай антонимдердің жасалуына «бұлбұл-қарға», «сұңқар-қарға» т.б. сөздері де тірек болады. Мысалдарға назар аударсақ: Айналасы бір-екі айдың ішінде «Ашылып сайрау» аяқталды да, іле-шала: «Сайрағанның бәрі бұлбұл емес, шешек атқанның бәрі гүл емес». «**Бұлбұлдан — қарғаны, гүлден — арам шөпті** ажыратуымыз керек!» деген ұран көтерілді [10: 180]. Әлдеқандай көріп, **сұңқар** екен деп жүрсем, жемтік басындағы **қарға** екенсің ғой [10: 195]. Немесе:

Ақын жүрек жандармен дос болайын,
Қырандарға қызығып өскен едім,
Қарғалардың тобына қоспа, ағайын...
[11: 65].

Әрине, қарастырылған мысалдармен олардың жасалуын, санын шектемейміз, себебі мәнмәтіндік антонимдер стильдік шеберлікпен жаңаланып, еселеніп, толығып отырады.

Келесі мысалда адамның жастық шағындағы мінезі мен балалық шағындағы мінезі астарлы салыстырылып, «дана-бала» антонимдік жұптары қалыптасқан. Мұндағы «дана» сөзі ақылды, «бала» сөзі аңқау сөздерінің орнын басқан. Субъекті мінезіндегі қасиеттер осы сөздермен дараланып, ішкі бағалау көріністері орнығып, белгілі жағдаятқа сәйкес автордың көзқарасын астарлап тұр.

Айтқан кезде сөзін айтып **дананың**,
Алданғанда алданушы ең **баладай**...
[12: 89].

Мәнмәтіндік синонимдер сияқты мәнмәтіндік антонимдер де ауыспалы мағынаның ішкі тәсілдері арқылы жасалады. Яғни, тура мағыналы сөздің орнын ауыспалы мағыналы сөздер ауыстырып, антонимдерді сандық, сапалық жақтан кеңейте түседі. Мысалы:

Мақсатсыздың қашаннан құйын алды,
Екі бөлек тұрағы **тиын, ардың**
Мен өмірге ғашықпын, – дейді біреу,
Сәл тергесең аузына құйылар құм
[11: 87].

Талданған мысалда «тиын-ар» антонимдік жұптары — қалыпты қолданыстағы арлы-арсыз сөздерімен мағыналас. Мұндай метафоралар арқылы жасалған контекстік антонимдер жаңа мағыналардың пайда болуына тірек болып, автор-субъектінің кейіпкерін бағалаудағы өткір көзқарасын сөзбен кестелейді. Қолданыстағы метафора нәтижесінде қалыптасқан антонимдік жұптардың модальді, эмоциялық, экспрессивтік бояуы әсерлі де бейнелі, тосын, көркемдік деңгейі жоғары.

Субъективтік модальділіктің лингвистикалық табиғатын анықтауда, тірек етер негізгі ұстаным — сөйлеуші көзқарасы және оның ақпаратты қабылдауы. Егер лингвистикалық модальділік субъектінің белсенділігі нәтижесінде жанданса, оның барлық белгісі сөйлеумен шектесіп, сөйлеуде жанданып, дамитыны ақиқат. Бұл сатыда субъект тілдік қарым-қатынас жасау шеңберінде екінші бір субъектімен ақпарат алмасу, яғни коммуникативтік қажеттілікті өтеп, ішкі көзқарасын түрлендіре жеткізуді мақсат етеді. Келесі мысалдағы астарлы метафоралық қолданыстар нәтижесінде жасалған контекстік антонимдерді сөйлеу тілінің қажеттілігі деп бағалап, мақсатты қолданыстар қатарына жатқызамыз. Мысалда ішкі ниеті жаман адам, жауыздық «тікенек» сөзімен астарласса, нәзік, жүрегі ақ адам «гүл» сөзіне теңестірілген.

Арманым өзің үшін мен,
Алысып талай батты күн.
Тікенектердің ішінен,
Табатын менің ақ **гүлім**
[12; 68].

Мысалдағы бейнелі антонимдік қолданыстар субъектіні бағалауда дәл, ашық мінездеудің ұтымды тіректері болып табылып, автор-субъектінің өткір қаруы іспетгі қызмет атқарады.

Қорытынды

Ғылыми мақаланың аясында модальділік санатының құрылымдық дербестігін даралауға, объективтік модальділікпен салыстыруға негіз болатын, бұл заңдылықтың басқа синтаксистік құбылыстармен байланысын саралап, ауқымдылығын, күрделілігін айқындайтын талдаулар жасалды. Ұсынылған теориялық тұжырымдардың басты құндылығы объективтік модальділік пен субъективтік модальділіктің белсену сатысын ажыратудағы грамматикалық белгілердің жүйесін түсінуге сеп болады.

Субъективтік модальділіктің грамматикалық белгілерін, тіл біліміндегі орнын саралау бұл санаттың грамматикалық астарына салыстыра отырып, оның тілде көрініс беру сатысынан, белсенетін тұсын ажыратумен қатар сараланды. Жинақталған тілдік деректерді салыстыра сипаттасақ, субъективтік модальділік сөйлеу кезінде, субъектаралық қарым-қатынастың алғашқы сатысынан-ақ қозғалысқа түсетіні анық. Демек, субъективтік модальділік — сөйлеу тілінде жанданатын, сөйлеу тілінің ішкі ерекшеліктеріне ілесе дамып, қозғалыста болатын күрделі құрылымды санат деп қорытуға негіз бар.

Модальділікті сөйлеу тілімен байланыстыра талдау оның екі түрінің қай межеде, қай сатыда белсенетінін, ішкі құрылымдық белгілерін жүйелеуге де мүмкіндік туғызады. Яғни, объективтік модальділік логикалық модальділікпен астасып, субъектінің ішкі ойымен қабаттаса, субъективтік модальділік субъектаралық қарым-қатынастың, сөйлеу әрекеті үстінде белсенеді екен.

Осы мақалада модальділіктің антонимдер арқылы жасалу жолдары дәстүрлі грамматикада қалыптасқан ұстаным бойынша лексикалық, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік бірліктердің қызметі деңгейінде жалаң талданбай, мәтін аясындағы байланысын бұзбай, кешенді сипаттауға мән берілді. Бұл модальділіктің, оның жасалуына негіз болатын тілдік бірліктердің табиғатын, қозғалмалы жүйесін түсіну үшін маңызды.

Сөйлеу әрекетінде жанданатын субъективтік модальділіктің, оны қалыптастыруға тірек болатын бірліктерді тұтас бір жүйеде, олардың белгілі бір байланыста біріге алу қабілеттерін ашу үшін, жұмсалып механизмін де қарастыру қажет. Осы мақсатта функционалды грамматика мүмкіндіктерін ескеріп, грамматикалық бірліктердің субъективтік модальділікке қатысты қызметін қолданыстық ортасымен, ондағы бірліктердің ішкі байланысын назарда ұстап талдау басшылыққа алынды.

Ғылыми тұжырымдарды жинақтай келгенде, антонимдердің модальді мағынаны даралаудағы көп функциялы қызметі мәнмәтін деңгейінде салыстырылып, түрленуін үш жүйемен түйіндедік:

біріншіден, модальділік санатының ішкі мәндерін жасауға тірек болатын лексика-грамматикалық антонимдердің көп функциялы қызметі контекстегі семантикалық ұйысым ықпалымен кеңейеді;

екіншіден, модальділік санатын жасауға тірек болатын антонимдердің көп функциялы қызметі қолданыстағы көріністерімен, яғни тілдік амалдардың қатысымдық астарымен байланысты;

үшіншіден, модальділік санатын жасауға тірек болатын антонимдердің көп функциялы қызметі бейлингвистикалық факторлардың астарымен, яғни когнитивтік бағыттың әсерінен түрленуге бейім.

Мұның барлығы модальділік санатының табиғатын үнемі мәтін аясында талдаудың қажеттігін дәлелдейді. Себебі мәтін сөйлеу әрекетінің құрылымын бұзбай қабылдауға, оның динамикалық қозғалысын қамтамасыз етеді. Айталық, бір тақырыптағы әңгімені жеткізуде әр субъектінің сөз таңдауы, сөз саптауы, тілдік таңбаларды түрлендіруі әр қилы. Субъективті ойын жеткізу үшін, тіл тұтынушы қатысымдық әрекетте тілдік таңбаларды барынша түрлендіруге, құбылтуға, тура және ауыспалы мағыналы тіркестерге түсіруге мүмкіндігі бар. Осындай ерекшелігін ескерсек, мәтінде грамматикалық заңдылықтар бір-бірімен ішкі байланыста қозғалып, тілдік таңбалар мағыналық-құрылымдық жақтан барынша жаңарып, құбылып, толығып отырады деп қорытамыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Ж. Манкеева. — Алматы: Абзал-Ай, 2014. — 640 б.
- 2 Айтұлы Н. Қазіргі айтыс: 3-кітап / Н. Айтұлы. — Астана: Күлтегін, 2006. — 320 б.
- 3 Исаев С. Қазақ тілі / С. Исаев. — Алматы: Өнер, 2007. — 208 б.
- 4 Әділова А. Мәтінаралық байланыстардың танымдық-прагматикалық әлеуеті / А. Әділова // Қарағанды университетінің хабаршысы. — 2011. — № 2 (62). — Б. 28–33.
- 5 Мусин Ж. Антонимы в казахском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. спец. 10.02.02 – «Казахский язык» / Ж. Мусин. — Алма-Ата, 1970. — 23 с.
- 6 Оңғарсынова Ф. Өлеңдер, дастандар. 1 т. / Ф. Оңғарсынова. — Астана, 2004. — 324 б.
- 7 Оңғарсынова Ф. Қыз-ғұмыр / Ф. Оңғарсынова. — Алматы: Жалын, 1996. — 392 б.
- 8 Досанов С. Намыс найзағайы / С. Досанов. — Алматы: Арда, 2008. — 528 б.
- 9 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы / М. Оразов. — Алматы: Рауан, 1991. — 216 б.
- 10 Жұмаділов Қ. Соңғы көш / Қ. Жұмаділов. — Алматы: Жазушы, 1981. — 589 б.
- 11 Қазақтың 100 поэмасы. 5 том / құраст.: Ж. Аймұхамбет, А. Әлімұлы. — Алматы: Жазушы, 2013. — 376 б.
- 12 Мырза Әли Қ. Көкейкесті: Өлеңдер мен толғаулар / Қ. Мырза Әли. — Алматы: Атамұра, 2003. — 280 б.

Ж.А. Кусайынова

Контекстно-модальная функция антонимов

В статье проанализирована деятельность антонимов в контексте, способствующая расширению путей формирования субъективной модальности. Доказано, что в языковой среде антонимические единицы в прямом смысле могут охарактеризовать субъективные модальные оттенки, находясь в рамках одного предложения, но в этом случае семантическая подоплека, стилистическая функция указанных единиц ограничены, и только на уровне текста, контекста можно комплексно проанализировать многоплановую функцию антонимов в различении модального смысла. Функция лексических, грамматических единиц дифференцирована в том, что значение полно, точно определено только в контексте текста. В результате лингвистического анализа доказано, что антонимические единицы в структуре текста имеют возможность интегрироваться с другими закономерностями, семантически развиваться, изменяться. Установлено, что в преобразовании модальных оттенков антонимы трансформируются на основе структурно-грамматических, семантических и когнитивных мотивов, исходя из возможностей контекста. Результаты и сопоставления в научной статье позволяют сделать важные выводы о категории модальности в казахском языкознании.

Ключевые слова: категория модальности, текст, контекст, антоним, структурная грамматика, семантическая организация, когнитивный аспект.

Zh.A. Kussaiynova

Context–modal function of antonyms

The article analyzes the activity of antonyms in the context, which contributes to the expansion of the ways of forming a subjective modality. It is proved that in the language environment, antonymic units can literally characterize subjective modal shades, being within the framework of a single sentence, but in this case, the semantic background, the stylistic function of these units are limited, and only at the level of the text, context, it is possible to comprehensively analyze the multidimensional function of antonyms in distinguishing the modal meaning. The function of lexical, grammatical units is differentiated in that that the meaning is

completely, precisely defined only in the context of the text. As a result of linguistic analysis, it is proved that antonymic units in the structure of the text have the ability to integrate with other patterns, semantically develop, and change. It is established that in the transformation of modal shades, antonyms are transformed based on structural-grammatical, semantic and cognitive motives and on the possibilities of the context. Results and comparisons in the scientific article facilitated to draw important conclusions about the category of modality in Kazakh linguistics.

Keywords: modality category, text, context, antonym, structural grammar, semantic organization, cognitive aspect.

References

- 1 Mankeeva, Zh. (2014). Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh language]. Almaty: Abzal-Ai [in Kazakh].
- 2 Aytuly, N. (2006). Qazirgi aitys: 3-kitap [Modern aitys. Book 3]. Astana: Kultegin [in Kazakh].
- 3 Isaev, S. (2007). Qazaq tili [Kazakh language]. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 4 Adilova, A. (2011). Matinaralyq bailanystardyn tanymdyq-pragmatikalyq aleueti [Cognitive and pragmatic potential of interethnic communication]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy — Bulletin of the Karaganda University*, 2 (62), 28–33 [in Kazakh].
- 5 Musin, Zh. (1970). Antonimy v kazakhskom yazyke [Antonyms in the Kazakh language]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 6 Ongarsynova, F. (2004). Olender, dastandar [Poems, epics]. 1-tom — Vol.1. Astana [in Kazakh].
- 7 Ongarsynova, F. (1996). Qyz-gumyr [A girl is a life]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 8 Dosanov, S. (2008). Namys naizagaiy [The storm of honor]. Almaty: Arda [in Kazakh].
- 9 Orazov, M. (1991). Qazaq tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 10 Zhumadilov, Q. (1981). Songy kosh [The last nomadic movement]. Almaty: Zhazyshy [in Kazakh].
- 11 Aimukhambet, Zh.A. & Alimuly, A. (Eds.). (2013). Qazaqtyn 100 poemasy [100 Kazakh poems]. 5-tom — Vol. 5. Almaty: Zhazyshy [in Kazakh].
- 12 Myrza Ali, Q. (2003). Kokeikesti [Actual]. Olender men tolgaular [Poems and reflections]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

А.А. Алимхан*, Ж.Қ. Қайырбаева, С.Т. Касенов

*С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
(E-mail: aigul_aset@mail.ru, saken__69@mail.ru, zhazok-29@mail.ru)*

Шығыс Қазақстан топонимдерінің лексика-семантикалық сипаты

Мақалада жалқы есімдердің мағыналары мен семантикасына қатысты ономаст ғалымдар пікірлері саралана келе, топонимдердің мағыналық-семантикалық ерекшеліктері қарастырылған. Ақиқат өмірдегі нысанға ат беру атаудың себебін, дәлелін, уәжін болжайтын үдеріс ретінде сипатталған. Шығыс Қазақстанның топонимиялық жүйесі нақты лексика-семантикалық және лингвомәдени үлгілер негізінде түзіліп, берілген аймақты мекендейтін халықтың тілі, тарихы, мәдениеті мен жерінің табиғаты жайлы құнды ақпарат көзі ретінде дәйектелген. Зерттеу нәтижелері Шығыс Қазақстан облысы топонимдерінің лексика-семантикалық классификациясы семантикалық тип пен семантикалық топтарға жіктеле отырып ұсынылып, нақты мысалдар негізінде талданған.

Кілт сөздер: жалқы есім, ономастика, экстралингвистика, топонимика, топоним, мағына, лексика-семантикалық классификация, семантикалық тип, семантикалық топ.

Кіріспе

Тілдегі сөздердің семантикалық мәселелері ежелгі философиялық ойларда көрініс тауып, оларда сөздердің мағыналарының пайда болуы және ежелгі аномалисттер, орта ғасырларда номиналистер, реалистер, концептуалистер жүргізген болмыс пен ойлаудың қатынасы туралы пікірталастары, мәнмәтін мен нақты жағдайға байланысты сөз мағынасының өзгеруі сынды мәселелер қарастырылып, күні бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатқаны белгілі. XIX ғасырға дейін лингвистикалық тұрғыдан алғанда, этимология семантика мәселелеріне әсер етті, өйткені кейбір сөздердің қалыптасуын түсіндіре отырып, ол сөздердің мағыналарының өзгеруін түсіндірді. XIX ғасырдың екінші жартысында тек дыбысқа ғана емес, сонымен бірге тілдің «психологиялық» жағына қызығушылықтың пайда болуымен байланысты семантиканы мағынаның өзгеруі туралы ілім ретінде бөліп көрсету қажеттілігі туралы мәселе туындады. Ғасырлар бойына зерттеушілер тарапынан қарастырылып келе жатқан мағына мен семантика бағыты бүгінгі таңда да өзекті мәселелер қатарынан табылып отырғаны белгілі. Жалқы есімдердің, оның құрамдас бөлігі болып табылатын топонимдердің де лексикалық, мағыналық, мәндік мәселелері күні бүгінге дейін біржақты шешімін таппаған өзекті мәселелер қатарынан орын алып отыр.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Топонимдер — адамзат қоғамы тарапынан қандай да бір географиялық нысанды даралау мақсатымен қойылған таңба-атаулар десек, олардың мағынасы мен семантикасы топонимика ғылымының өзекті тақырыптарының бірі ретінде ономаст ғалымдардың бірқатарының еңбектеріне арқау болған. Жалқы есімдердің мағынасы мен семантикасы жайлы жазылған еңбектердегі пікір, тұжырымдарға негіздеп, топонимдердің лексикалық, мағыналық-мәндік сипатына тоқталайық. Атау — номинациялық акт нәтижесінде нысанаға қоғам тарапынан қойылған тілдік белгі болып табылады. «Номинациялық акт болмыстағы қандай да бір құбылыстың, нысананың тілдік таңбалар арқылы белгіленуінен тұрады. Белгілеудің өзі негізгі номинациялық бірліктермен, яғни сөздермен байланысады» [1: 77]. Сол себепті, атаулар — сөздік құрамдағы сөздерден туындайтын белгі-таңба болғандықтан оларға кез келген тілдік құрылымдар сияқты мағыналық та, тұлғалық та жүйелілік тән.

Бұл тұрғыдан келгенде Э. Пулгрэмнің пікірі атаулардың сыр-сипатын таныта түседі: «Мен жалқы есімдердің сөздік мағынасынан гөрі дыбысталуының маңызды екендігіне келісе аламын. Бірақ, кейбірі өздері атайтын нысананың қасиетін ашатын кілт іспетті айқын сөздік мағынасы болғандықтан есім, атап айтқанда жалқы есім болып табылады деп пайымдау дұрыс емес. Қорыта

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: aigul_aset@mail.ru

келе, әрбір есімнің негізінде бүгінде қаншалықты танылмайтындай, кірігіп кеткен күйде болса да, бір кезде сөйлеген анық сөздік мағынасы болады» [2: 145].

Сөздің лексикалық мағынасы — ақиқат өмірдегі заттар мен құбылыстарға сәйкес келетін дыбыстық құрамнан түзілген сөздердің мағынасы. Дегенмен лексикалық мағына — зат, құбылыс, іс-қимылдың бүкіл қасиеттерінің жиынтығы емес, оны өзге тектес заттардан даралап тұратын тек бір негізгі сипатының көрсеткіші. Лексикалық мағына тілдің жалпы семантикалық жүйесімен байланысты, әрі грамматикалық заңдылықтарға сай құралған заттық мазмұнды қамтиды. Ал семантика — сөз бен әлем, қоғамдық ортаның өзара қарым-қатынасының табиғатынан танылатын құрылым болғандықтан таңбалар жүйесін мағынаны білдіруші құрал ретінде сипаттайды. Жалқы есімдердің мағынасы мен семантикасы жалпы есімдердің мағыналық-семантикалық сипатынан өзгеше келеді. Тіл ғылымында жалқы есімдердің мағынасына байланысты мынадай тұжырымдар бой көрсетеді: 1) атаулар, есімдер тек қана атауыштық, номинативтік мәнге ие; 2) атаулар белгілі бір ұғым-түсініктерді білдіреді; 3) онимдер семантикасы апеллятивтердің семантикасынан ерекшеленетін арнаулы өзіндік семантикаға ие. Жалқы есімдердің белгілі бір нысанаға ғана қатысты болатын мағынасы болады. Жалқы есімдер бұл тұрғыдан алғанда жалпы есімдерге қарағанда экстралингвистикалық факторларға тәуелдірек келеді. Жалқы есімдердің семантикасын айқындауда денотатқа тән сипаттарды көрсететін референттік және бір типті нысаналардың арасынан даралап тұратын сигнификаттық қасиеттерін де ескерген дұрыс.

Топонимдердің мағынасының үш түрлі бағытын көрсетуге болады: 1) жалқы есім жасауға қатысатын бастапқы лексемалық мағынасына қатысты топонимге дейінгі; 2) топонимдік (мекен-жайлық — көрсеткіштік); 3) топонимнен жаңа мағына өрбіген жағдайда топонимдік мағынаға, яғни оның нысанаға қатыстылығына міндетті посттопонимдік мағыналар [3: 57–60]. Топонимдер семантикасы олардың алғашқы төркіндік мағынасы, яғни топонимдер жасалған лексикалық элементтер мен грамматикалық тұлғалардың мағыналарымен ұштасады.

Негізгі бөлім

Лексикалық қордағы сөздерден экстралингвистикалық фактор әсерінен қалыптасқан топонимиялық атаулар нысанаға даралық сипат береді. Қоғамдық орта өздерін қоршаған ортаның түрлі бөліктеріне өздерінің танымының тұрғысынан атау беріп отырған. Бұл үдеріс — атау қоюшы қоғамның нысанаға көзқарасына, қарым-қатынасына тікелей байланысты. Номинация қағидасы нысананың қасиеттерін, сипаттарын оның басқа нысаналарға қатыстылығын, атауды беруші қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайларды, адамдардың наным-сенімі, болмысы сияқты тілдік емес факторлар әсерлерін де ескеретін универсалды категория ретінде танылады.

Демек, номинациялық актіге қатысатын: таңбаланушы, таңбалаушы, таңба — осы үш компонентке қасиеттері толығынан бағынатын бізді қоршаған дүниедегі заттар мен құбылыстарды атайтын көптеген тұрақтылығы түрлі дәрежедегі атаулар туындайды. Кез келген ат қою шығармашылығы номинацияның себебін, дәлелін, уәжін болжайды. Атаудың уәжі — бұл бақылау мен зерттеуде аттардың түрлі типтерінде түрлі дәрежеде қолайлы себеп-салдар байланыстарының кешені [1: 78].

Сонымен, топонимиялық атау дегеніміз — лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды тұлғасына жинақтаған құрылым. Олардың семантикалық сыр-сипатын тану үшін атаудың жасалуына себеп болған апеллятивтерді қоршаған табиғи орта мен адамдардың тұрмысымен, шаруашылығымен, өндірісімен, қоғамдық өмірдің ерекшеліктерімен байланыстыра қараған дұрыс.

Топонимдердің семантикасы аталып отырған белгілі бір нысана жайында тиісті дәрежеде мағлұмат беріп қана қоймай, сол жерге, суға адамның қатыстығын да көрсетіп білдіріп отырады. Сондықтан, топонимдер семантикасының қыры мен сырының егжей-тегжейін жан-жақты, терең де мазмұнды етіп айқындап, анықтай түсуде кеңінен қолданылатын аталмыш әдістің ең басты жолы — лексика-семантикалық классификация болып табылады [4: 173–174].

Ономастикалық жұмыстарда зерттеушілердің өзіндік ұстанымы ретінде қолданған, құбылыстарды айқынырақ шектеу, жіктеу үшін енгізген белгілі классификациясыз жалқы есімдерді сипаттау немесе талдау мүмкін емес.

Жалпы тіл білімінде классификация тарихы ертеректен басталып, бүгінде түрлі қағидатқа негізделген көптеген үлгілері қолданыс тапқан. Кеңінен пайдаланылып жүрген лексика-семантикалық классификация топонимиялық зерттеулердің көпшілігінде кездеседі. Әрине, барлық

топонимистер лексика-семантикалық талдауларды қолдай бермейді. Мәселен, В.А. Никонов әрбір географиялық атаудың тілдік құралдарымен берілген тарих екендігін айта келе, «атауларды «өсімдіктерден», «жануарлардан», «топырақтан», «тарихтан» деп сорттаған сан алуан талпыныстардың өзі қате және зиянды» дейді [3: 26].

Дегенмен, А.В. Суперанская атап көрсеткендей, «әзірге топонимдік материалдардың барлығын қамти алатын және толық классификациялардың қатаң критерийлері жасалған жоқ, сол себепті кез-келген ұсынылған классификациядан елеулі жетіспеушіліктер табылады» [5: 149–160].

Сансыз топонимиялық классификациялардың сәтсіздікке ұшырауына себеп болатын ең басты қателердің бірі — семантикалық, грамматикалық және тағы басқа бағыттағы жоспарлардың араласып кететіндігі. Мұндай классификациялық үлгі бойынша бір сызбада жоспарлары ұқсамайтын бірнеше үлгілер аралас қолданылғандықтан, сәтсіздік туындайды.

Қазақстанның көптеген аймақтарын зерттеуге негіз болған топонимдердің лексикалық классификациясының алғашқы үлгісін ғалым Ә. Әбдірахмановтың «Топонимика және этимология» еңбегінен кездестіреміз.

Ономаст ғалымдардың біразы географиялық атауларды лексика-семантикалық тұрғыда топтастыруда төмендегі жіктеуді құптайды:

1. «Объектінің физика-географиялық сипатын көрсететін атаулар;

2. Адамдардың топонимдерді лексикалық тұрғыдан топқа бөле отырып, мән-мағынасын ашу, олардың адамның іс-әрекет, тұрмысы, қоғамдық өмірімен байланысын анықтап білу болып табылады», – дейді [4: 175–176].

Зерттеуші В.У. Махпиров М. Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі топонимдердің лексика-семантикалық бағыттағы негізгі үш типін көрсетеді:

1. Топоним — арнаулар (меморативтер);

2. Топоним — сипаттаулар (дескриптивтер);

3. Оказиональды топонимдер (апеллятивтерден жасалғандар) [6: 158–162]. Бұл жіктеу этимологиялық анализ негізінде жасалған.

Б. Тілеубердиев классификациясына топонимдердің қалыптасуындағы үш факторды негіз етіп алады:

1. Географиялық фактор;

2. Этнографиялық фактор;

3. Тарихи-элеуметтік фактор [7: 10].

Жоғарыда берілген семантикалық классификациялардың төркінінде түрлі негіз жатқанын аңғаруға болады. Бұл айырманың өзі зерттеу нысанының немесе топонимдік материалдардың ерекшелігінен туындайды. Өйткені, «топонимдік материалдардың классификациясы автордың оны зерттегенге дейін қабылдағанынан емес, тікелей материалдың өзінен шыққанда ғана қанағаттанарлық дәрежеде болады» [6: 158].

Сонымен, аймақтағы топонимдердің мән-мағынасын ашып, олардың қоғамдық өмірмен қарым-қатынасын анықтау мақсатында қолданылатын лексика-семантикалық классификация «...этимологиялық талдаудың тікелей жалғасы және белгілі бір мөлшерде оның объективті дәлелі ретінде қызмет атқаруы тиіс» [6: 157–158]. Ең бастысы, ол зерттеу нысанынан жинақталған топонимдік материалдарға негізделу керек.

Шығыс Қазақстанның топонимиялық жүйесі, негізінен қазақтың байырғы төл сөздерінен қалыптасқан. Қазақ тілінің мол сөздік қорынан жасалған топонимдер мағыналық түрлері жағынан сан алуан болып келеді.

- Антропотопонимдер: Шайхымұрат, Айдар, Қожабек, Алдаберген, Кешубай, Ақыш сазы, Атабай, Боданбай, Есенгелді тоғам, Иманбай, Кәлке бастауы, Сембай, Төлембай, Өтембай, Елубай көлі т.т.

- Генотопонимдер: Қоңырбұлақ, Ұранқайбұлақ, Алшын, Кенегес, Қыпшақжайлау, Ұранқай, Уақбұлақ, Қоңыр т.т.

- Этнотопонимдер: Қалмаққора, Ноғайбұлақ, Төртқалмақ, Қалмақсай, Ноғайбай, Шүршітсу, Ноғайөлген, Қалмаққай, Ноғай, т.т.

- Фитотопонимдер: Доланалы, Қарағанды, Сексеуіл, Шілікті, Сарыөлең, Жиделі, Сарымсақты, Топқайың, Төсқайың, Белағаш, Топтерек, Қаратоғай, Аққияқ, Қаратал, Қайыңды, Өлеңсай, Алмалы т.т.

- Жан-жануарлар, құс, жәндіктерге байланысты атаулар: Бұланшат, Балықтыбұлақ, Бұлғын, Шыбынды, Бесбұғы, Кене, Аюлы, Құланды, Маралды, Басқы Торғай, Таутекелі, Жыланды, Айдахарлы, Аюкетпен, Аюқалған, Биттіқақ, Аюшат, Бақалы, Бақасу, Балық, Құсты т.т.

- Қазба байлықтарына байланысты атаулар: Алтынкөл, Теміртіқаба, Алтынқазған, Болатсу, Алтынбұлақ, Алтынсай, Темірсу т.т.

- Адамдардың тұрмыс-тіршілігіне байланысты атаулар: Ақсерке, Ақтөлқора, Бәйгежота, Ақшарбақ, Марқакөл, Қонақкөл, Ақжабағы, Қыстау, Аққора, Бәйгетас, Ақжайлау, Ақтам т.т.

- Адамдардың наным-сеніміне байланысты атаулар: Әулиешоқы, Қоңыраулие, Әулиебұлақ, Әулие, Шайтанкөпір, Мешіт, Әулиеқуыс, Әулиетал, Сопы т.т.

- Белгілі бір оқиғаға негізделген атаулар: Кемпірөлген, Сасықбұғы, Қандысу, Шірікайяқ, Аманат, Бөріккеткен, Итқырылған, Текеатқан, Тайжүзген, Тасаударған, Ақкеткен, Бозатжеген, Қазқұған т.т.

- Түр-түске байланысты атаулар: Қызылтас, Қызылащы, Сарыөлең, Егізсары, Қызылқак, Сарытау, Ақбұлақ, Көктүбек, Көктекше, Ақсуат, Ақмектеп, Ақжар, Қарасу, Егізқара, Қызылқайың, Көкқора, Көктерек т.т.

- Санға байланысты атаулар: Мыңбұлақ, Үшбұлақ, Тоғызкөң, Төртқалмақ, Бесүй, Үштөбе, Екібұлақ, Мың биенің қазынасы, Жетіарал, Бескемпір, Бестерек, Мыңшұңқыр, Сегізкөл т.т.

- Нысананың түрлі ерекшеліктеріне, белгілеріне, қасиетіне байланысты атаулар: Кіші Жеменей, Кемерқайың, Жұпар, Құрғақсай, Кеңөткел, Жақсы Арғанаты, Салқыншоқы, Шаңды, Ашалы, Желдіөзек, Терісайрық, Гүрілдемек, Тақыр, Бутөбе, Жайылма, Желді, т.т.

- Нысананың орналасқан жеріне қатысты атаулар: Ортабастау, Күнгей Бөкенбай, Аяққы Ұзынбұлақ, Теріскей Бөкенбай, Шет Қаратал, Құйған, Орта Қаратал, Жоғарғы Егінсу, Ақжалтеріскей, Ақтеріскей, Аяққы Торғайбұлақ, Ортабұлақ, Ақжалкүнгей, Ортасай т.т.

- Анатомиялық атаулардың қатысуымен жасалған топонимдер: Бармаққора, Аққолқа, Ақжалтұмсық, Аққарын, Ақмұрт, Алқым, Мұрынтолағай шаты, Ауызқарағай, Ауызталды, Мойынбұлақ, Бөтеке, Көтентас, Кіндік, Кіндікті, Құйқа, Майқабырға, Мойынсерік, Мұрттықорған, Тоқішек, Шиліқарын, Сарытұмсық, Ақкөмей, Шойтабан, Тұмсық, Бүйрек т.т.

Осы ұсынылған топонимиялық атаулардың мағыналық түрлерінің өзі шартты түрде алынып отыр. Өйткені, кейбір топонимдерді бірнеше мағыналық түрлерге жатқызуға болады. Дегенмен, топоним түрлерінің осы ерекшеліктері аймақтық топонимдердің лексика-семантикалық сипатымен аста-сып жатады. Әлемдегі кез келген жер-су атауларының жүйесі сияқты Шығыс Қазақстанның топонимдерінің біразын макротопонимдер құраса, басым бөлігі микронысананың атауларынан түзілген. Ал микротопонимдер көбінесе, қозғалмалы, құбылмалы қасиетке ие болғандықтан, «қысқа ғұмырлы» келеді. Оларға өте нақты мазмұн тән, олар жергілікті әлеуметтік-экономикалық, тарихи және табиғи жағдайлардың көрінісін береді, егер өзгеретін болса, жаңадан пайда болған құбылысты суреттейтін басқа атауға алмасады.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Әр аймақтың топонимиялық жүйесі өзіндік бет-бедерімен ерекшеленгенімен, әрбір өлке басқа жүйелермен ортақ, ұқсас қасиеттермен де сипатталады. Туыстас халықтар жеріндегі атаулар да ұқсас келетіні белгілі. Сондықтан ежелден түркі халықтарының алтын бесігі ретінде танылып отырған Кеңді Алтай өңірі түркітөктес басқа халықтар мекендеген өңірлердің топонимиялық кеңістігімен ұқсас. Ал бір елдің территориясына енетін түрлі аймақтардың ортақтық қасиеті мол болуы заңды құбылыс. Сондықтан, белгілі бір аймақтың топонимдерін зерттеуде топонимдік материалдары ұқсас келетін зерттеулерде қолданылған әдіс-тәсілдерді басшылыққа алу — нәтижелі талдауға әкелетіні сөзсіз. Осыған орай, көптеген зерттеушілер тарапынан (О.Т. Молчанова, О.А. Султаньяев, К. Конкобаев, Т.Ж. Жанұзақов, Е. Керімбаев) қолдау тапқан лексика-семантикалық классификацияны [4: 175] негізге ала отырып, Шығыс Қазақстанның топонимдерін екі семантикалық типте қарастыруға болады. Зерттеу жұмысымыздағы семантикалық тип — мазмұндағы уәжді белгілерінің көрінісін беретін ортақ номинациялық қағидамен біріктірілген атаулардың топонимиялық жүйенің бірлігі ретінде қарастырылды. Әрбір семантикалық типті атаулардың белгілі семантикалық топтары қалыптастырады. Ал семантикалық топ дегеніміз — мазмұны бір семантикалық типке енетін белгілі бір жеке белгілерді танытатын топонимдер тобы. Сонымен, біздің жұмысымыздағы бірінші семантикалық тип — адамдардың іс-әрекеті, тұрмысы және қоғамдық өміріне қатысты топонимдер

болса, екінші семантикалық тип — жаратылысқа қатысты атауларды құрайды. Бірінші семантикалық типті адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірі мен тұрмысына қатысты топонимдер және халықтың кәсіп-шаруашылығына қатысты атаулар деп аталатын екі семантикалық топқа жіктеу мүмкіндігі бар.

Адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірі мен тұрмысына қатысты топонимдер құрамында елдің тұрмысы, наным-түсінігі, қоғамдық өмірі жайлы мәліметтерді бойына жиғандары аз емес. Аталмыш топонимдерді бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

а) қоғамдық-тарихи жайттарға негізделген жер-су аттары: Бесжылдық, Қандысу, Ақтың жолы, Жаңатілеу, Қытайкөксай, Жаңатұрмыс, Жаңаталап, Жаңаауыл, Қазақстан, Жасталап, Қалмақсай, Қалмаққора, Қызылжұлдыз, Ленин бөлімшесі т.т.

ә) күнделікті тұрмыстағы оқиғаларға негізделген атаулар: Тайжүрген, Қыз кеткен қия жол, Қорғанкеткен, Жібекөлген, Тақиякеткен, Шірікаяқ, Бөрікеткен, Итқырылған, Қазансынған, Қара ат сойған, Тайжүзген т.т.

б) жергілікті халықтың наным-сенімін білдіретін атаулар: Әулиебұлақ, Ырғызбайата, Әулиебастау, Мешіт, Шайтанкөпір, Әулиеқуыс, Әулиетал, Ағашбейіт, Ақыш зираты, Абыз бейіті, Ақмола, Дос бейіті, Әулиебасы, Жаңбыршы бейіті т.т.

в) әдет-ғұрып, ойын-сауықпен байланысты атаулар: Аманат, Бәйгетөбе, Қоңыр ат жолы, Бәйгетас, Бәйгежота, Апам той қылған жазығы т.т.

г) туыстық, ағайын-жекжаттық тағы да басқа қарым-қатынасты білдіретін атаулар: Қызасу, Бабатал, Байбөбек, Келіншек, Бала Қалжыр, Бескемпір, Ермола, Келінсай, Қонақкөл, Қыздар, Қызқұлай, Асаукемпір, Қызөлген, Ендіқойбәйбіше, Төретоғам т.т.

ғ) халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты атаулар: Майтүбек, Ақбосаға, Көрпе, Астауша, Бесікасу, Айранбұлақ, Білезіктің бір айрық басы, Қаймақ шаты, Дорбабейіт, Керегетас т.т.

Халықтың кәсіп-шаруашылығына қатысты жер-су аттары тұрғылықты халықтың шұғылданған кәсіптері, өндірісі мен шаруашылықтарына қатысты атауларды қамтиды. Оларды кез келген өңірдің топонимиялық жүйесі құрамынан кездестіруге болады. Шығыс Қазақстанның топонимиясы құрамынан да бұл топтағы атаулардың мол қорын кездестірдік. Өйткені, ескі дәуірлерден бері аймақты мекендеген адамдар түрлі кәсіппен шұғылданып келген. Осының нәтижесінде, аймақтық топовжүйеде адамдардың кәсібі мен шаруашылығына байланысты атаулар тобы қалыптасқан. Осы топтағы атаулардың басым бөлігі қазақ халқы үшін дәстүрлі шаруашылық саласына айналған — мал шаруашылығына қатысты атаулар болып келеді. Ұзақ уақыт бойы көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысып келген елдің топонимиясынан малмен бірге көшіп-қонып жүрген адамдардың тұрақ-мекендері де орын алып отырған. Сонымен қатар, жер шаруашылығына қатысты атаулар, сирек те болса жергілікті халық айналысқан аңшылық, саятшылық сияқты кәсіптерге қатысты атаулар да ұшырасады. Зерттеліп отырған аймақтағы халықтың негізгі шаруашылықтары — мал және жер шаруашылығына қатысты атауларға арнайы тоқталып қарастыруды жөн көріп отырмыз.

Мал шаруашылығы барынша дамыған Шығыс Қазақстанның оңтүстік өңірінде үй жануарларына байланысты атаулар көптеп кездеседі. Олардың бірқатары үй хайуандары аттарының тікелей қатысуы арқылы жасалады. Мысалы: Ақжабағы, Қарабура, Ақсерке, Ақсиыр, Атанша, Қара ала айғырдың түбегі, Атсалған шаты, Ат шабар, Боталытүйетас, Бозайғыр, Бозатжеген, Жылқыбаз, Қараөгіз, Қойбас, Қойтас, Қойтұяқ, Қойтүбек, Қошқарсай, Құлажорға, Өгізқора, Қозыкөл, Өгізсыймас, Спырбай, Спырбозша, Сарыешкі, Марқакөл, Қошқарбаз т.т.

Мал шаруашылығына байланысты топонимдер қатарынан малдың жайылымына, қора-қопсысына және мал бағушы адамдардың тұрақ-мекендеріне қатысты атаулар да орын алып отырған. Мысалы: Дәрбен қорасы, Ешкібаз, Аққора, Жайлау, Айбаз, Адыраспанқора, Ақжайлау, Ақтам, Ақтөлқора, Ақшарбақ, Ахметбаз, Бармаққора, Бозайбаз, Жайдаққора, Жайлаубұлақ, Жаманқора, Жаңабаз, Жәкеқора, Қыр қыстақтары, Жылқыбаз, Күркелі, Қалыққора, Қамышқора, Қоңыржайлау, Қыпшақжайлау, Мәметектің жайлауы, Қыстау, Қыстаукүршім, Үңгірқора, Қадиша фермасы т.т.

Өйткені негізгі кәсібі мал бағумен айналысқан қазақ халқы үшін, жер өңдеу, егін шаруашылығы қосалқы тіршілік есебінде жұмсалған. Зерттеу нысаны ретінде алынып отырған аймақта жер шаруашылығының дамуы ХІХ ғасырда Ресейден қоныс аударушылардың келуімен байланысты болды. Бүгінде аталмыш өңірде осы кәсіп қанат жайған. Сол себепті, өңірдің топонимиясында жер өңдеу ісіне қатысты атаулар тобы қалыптасқан. Мысалы: Қызылшалы, Басқы тары, Бестоғам, Бұрма, Егінбұлақ, Дос тұйығы, Кіші Кесік, Егіндібұлақ, Кіші Қаратоғам, Қаратоғам, Қызылшалы Қаражал, Тастоған, Төретоғам, Үлкен Кесік т.т.

Сондай-ақ өлке топонимиясынан аңшылық, саятшылыққа қатысты дүниеге келген Атсалған шаты, Бесбұғы, Аюқалған, Аюкеткен, Бүркіт ұясы, Жаманқұсты, Аюқашқан сияқты атауларды, балық өндірісіне қатысты Шабақты, Балық, Балықтыбұлақ, Мальковое сынды атауларды, кен өндірісіне байланысты Алтынқазған, Көкрез, Теміртікаба, Темірсу сияқты атауларды, ұсталық, зергерлікке байланысты Теміртөс, Зергеркезенқора сынды топонимдерді де кездестіруге болады.

Шығыс Қазақстанның оңтүстік аймағындағы топонимдердің сан жағынан молы да, лексикалық құрамы жағынан да алуан салалысы қоршаған ортаның қасиетін, ерекшелігін танытатын атаулар тобын жаратылысқа қатысты атаулар құрайды. Өйткені, адам көңілін аударарлық әрбір мекеннің өзіне тән атауы болады. Бұл атауларды қою барысында адам жаратылыстағы әрбір нысанның өзіндік ерекшелігін ескеріп, жалпы атауларынан дараландырып, жекелендіретін жалқы есім береді. Ал, бүкіл өмірі табиғат аясында өткен, жаратылыстың барлық қасиетін танып, өз қажетіне жарата білген, жер қадірін жете бағалаған қазақ халқының қоршаған ортаның нысандарына қойған аттары да ерекше. Қазақ жерінің халықтық атауларын зерделей қарастыру арқылы мекеннің бүкіл айшықты ерекшеліктерінен мағлұмат алуға болады. Топонимиялық атаулардан өлкедегі алуан түрлі өсімдіктер әлемі, жан-жануарлар, балық, құс, жәндіктердің атаулары да орын алған. Өңірдің жер бедері, әсем табиғаты, суының дәмі, объектінің алыс-жақындығы, шаруашылыққа қолайлы—қолайсыздығы да жер-су атауларынан көрініс береді. Қазақ халқының жан дүниесі табиғатпен астасып жатқандықтан, халықтың ата жұртына берген атаулары құнды өнер туындысы іспетті.

Жаратылысқа қатысты атаулардың өзін геофизикалық топонимдер, өсімдіктерге қатысты топонимдер, хайуанаттарға қатысты топонимдерден тұратын семантикалық топтарға ажырайды.

Шығыс Қазақстан аймағының топонимиялық жүйесінен нысананың физика-географиялық сипатын беретін атаулар ауқымды орын алады. Бұл атаулар нысанның өзіндік ерекшелігін сипаттап, қасиетін танытады. Осы топқа енетін атаулар мекеннің жер бедерін, ондағы табиғат құбылыстарын, қазба байлықтарын т.т. суреттеп, атау тағылған мекен туралы қандайда бір дерек ұшқынын ұсынады. Нысананың сипатына, қасиетіне, орналасуына қатысты қойылған топонимдердің басым бөлігі жергілікті географиялық терминдер арқылы жасалады. Географиялық терминдердің топонимдерге айналуы және оның құрамында кездесуі жалпы жер-су атаулар жүйесі үшін заңды құбылыс. Мысалы: Тоқжайлау, Сарытау, Арасан, Сарытүбек, Айнабұлақ, Ақдала, Қасқажол, Тақыркөл, Ақбастау, Бозайғырқұм, Қарасенгір, Қызылқырқа, Үлкенсаз, Қайрақты, Өртенбұлақ, Ақтасты, Қайнар, Ақжар, Ақшоқы, Қызылсай, Жалғызтөбе, Қайыңсай, Қонақкөл, Ұлтуған жазығы, Ұзынжота, Орсай т.т.

Атаулар арасында мекеннің атауына табиғаттың сан алуан құбылыстары мен климаттық ерекшеліктері де орын алып, топонимдердің қалыптасуына әсерін тигізгені байқалады. Мысалы: Салқыншоқы, Көкамал, Мұзтау, Берікқар, Үлкен Қыраулы, Желді, Кіші Қыраулы, Өкпекті, Мұзбел, Қоңыр, Желши, Желтікен т.т.

Жел, дауыл, циклондар атаулары — анемонимдер де өлкедегі топонимдер құрамынан ұшырап отырады. Мысалы, Күршім ауданына қарасты Боран деп аталатын ауыл бар. Атау қыс мезгілінде мекенде жиі соғатын желге қатысты пайда болған. Ал Зайсан ауданындағы Күзуін деп аталатын жер ерте күзден бастап ызғырықты жел соғып тұратындығына орай күзуін желінің атымен аталған. Осыған ұқсас атаулар мал шаруашылығымен айналысқан жергілікті адамдардың тұрмысы, кәсібімен тығыз байланысты жайттарды көрсетеді. Әсіресе, ауа райының ыстық-суықтығы, жайлы-жайсыздығы, малға қолайлы—қолайсыздығы арқылы бағаланып, атауларға айналып отырған. Мәселен, Жақсы Арғанаты, Жаман Арғанаты сияқты атаулар осы тұрғыдан қойылған.

Зерттеу аймағында кездесетін қазба байлықтарының аттары топонимия құрамынан орын алған. Шығыс Қазақстан өңірінің топонимиялық жүйесінде бұл саладағы атаулар сирек кездеседі. Теміртікаба, Темірсу, Болатсу, Алтынқазған, Алтынсай, Алтынкөл, Темірқабан, Алтынбұлақ сияқты біраз атауларды ғана мысалға келтіре аламыз. Осы ерекшеліктің өзі зерттеу нысаны ретінде алынған өлкенің табиғи ерекшелігімен ұштасады.

Өсімдіктерге байланысты топонимдер. «Табиғат — халық қазынасы» десек, сол табиғаттың ауқымды құрамы болып табылатын өсімдіктер әлемі адамзат өмірімен біте қайнап, ажырамас бөлшегіне айналған. Ендеше, жасыл әлемнің атаулар құрамынан табылуы да заңды құбылыс.

Өсімдік атауларының көптеген жергілікті географиялық нысандар атауларына негіз болуына олардың ақпараттық құндылығы себеп болған. Шығыс Қазақстан өлкесінде өсетін орманды-дала табиғи аймағына тән өсімдіктер бірлестігі өлкенің атаулар дүниесіне өз көрінісін берген. Өсімдік атаулары аймақтағы топонимдер құрамында өнімді қолданылған және олар мекеннің флорасының өзіндік ерекшелігін сипаттайды. Аймақта өсетін қайың, қарағай, тал, терек, қараған, қамыс, жусан,

арша, үшқат, ши, бетеге, мойыл, сексеуіл, алма, тораңғы, сарымсақ, долана, итмұрын, қарақат, шілік, жиде, қараағаш, үйеңкі, өлең т.т. көптеген өсімдік атаулары фитотопонимдер құрамынан табылады. Өсімдіктер түрлерінің топонимиядан орын алуына аймақта өсетін өсімдіктердің ішінде жиі кездесетіндігі нысананың өзінің ерекшелік қасиетімен дараланып тұрғандығы адамдар өміріне қажеттілігі әсер еткен.

Зоотопонимдерді қарастыру арқылы аймақтың хайуанаттар дүниесінен де хабардар болып, мәліметтер алуға болады. Мәселен зерттеу нысанының Алтай таулары орналасқан өңірінде маралға, таутекеге қатысты топонимдер кездесіп отырады. Өйткені Алтайдағы ең сұлу, әрі ірі аң маралмен жазда тау құздарында, күзде тауға қар жауа бастағанда төмендеп түсіп, аршалы, бұталы өңірді мекендейтін таутеке сияқты табиғат еркелерінің мекендейтін жерлері жергілікті тұрғындардың назарынан тыс қалмай, топонимдік атауларға айналып отырған. Ал аймақтың Тарбағатай таулары мен жазықтарында суырға қатысты топонимдер тараған. Суырлы, Суырту, моңғол тілінде суырлы тау мәніндегі Тарбағатай атауларынан далалық шөптермен қоректенетін, терісімен майы пайдалы кемірушілердің осы аймақты ежелден мекендеп келе жатқанын аңғаруға болады. Зайсан ауданының территориясында «Тышқанбай» деп аталатын жазық бар. Осы атаудың қолданысқа келуіне мынадай оқиға негіз болған. Егістікті суару мақсатында осы жазық арқылы су жіберу жоспарланған екен. Арық қазылып бітіп, су жіберілгенде тышқан індерінің көптігінен су егістікке жетпей жер астына кетіп қалып отырған себепті, су осы шағын жазықтықтан су құбырымен өткізіліпті. Осы ауданда «Айдаһарлы» деген топоним кездеседі. Бұл атауға мекенде жыландар ордасының орналасқандығы арқау болған.

Арқыраған өзендерді, шалқыған көлдерді, асқар тауларды, сағым ойнаған шөлейтті, жеміс-жидекке малынған, жасыл желегі жайқалған, алуан түрлі хайуанаттар әлемімен ерекшеленетін Шығыс Қазақстан аймағының атаулары да өз бойларына өңірдің осы ерекшелігін дарытқан.

Қорытынды

Сонымен, топонимдердің мағынасының үш түрлі бағытын көрсетуге болады: жалқы есім жасауға қатысатын бастапқы лексикалық мағынасы; таза атауыштық немесе топонимдік (мекенжайлық-көрсеткіштік) және топонимнен жаңа мағына туындайтын посттопонимдік мағыналар. Ал топонимдер семантикасы олардың алғашқы этимологиялық мағынасы, яғни топонимдер жасалған лексикалық элементтер мен грамматикалық тұлғалардың мағыналары арқылы ашылады. Бұл ретте макротопонимдердің көнелігіне байланысты ішкі мәнін ашу барынша қиын болса, микротопонимдер семантикасы олардың сөздік мағынасынан алшақтап кетпейтінін байқауға болады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған гранттық жоба (ЖТН — АР08957132) аясында жарияланған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Уюкбаева Г.И. О номинации лексических единиц / Г.И. Уюкбаева, Л.В. Ерохина // Проблемы ономастики и семасиологии: сб. науч. тр. — Алма-Ата: Изд-во Казах. гос. ун-та, 1988.
- 2 Молчанова О.Т. Лексико-семантическая структура тюркского топонимикона Горного Алтая / О.Т. Молчанова // Тюркская ономастика. — Алма-Ата: Наука, 1984.
- 3 Никонов В.А. Введение в топонимику / В.А. Никонов. — М.: Наука, 1965. — 177 с.
- 4 Орталық Қазақстанның жер-су аттары. — Алматы: Ғылым, 1989. — 256 б.
- 5 Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. — М.: Наука, 1973. — 366 с.
- 6 Махпиров В.У. «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарского и вопросы тюркской топонимики / В.У. Махпиров // Тюркская ономастика. — Алма-Ата: Наука, 1984. — 248 с.
- 7 Тілеубердиев Б.М. Оңтүстік Қазақстан топонимдерінің этнолингвистикалық сипаттары: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф.: 10.02.02 — Қазақ тілі / Б.М. Тілеубердиев. — Алматы, 1995. — 25 б.

А.А. Алимхан, Ж.К. Кайырбаева, С.Т. Касенов

Лексико-семантическая характеристика топонимов Восточного Казахстана

В статье изучены лексико-семантические особенности топонимов, рассмотрены взгляды ученых-ономастов относительно значений и семантики имен. Номинация объектов реальной действительности описана как процесс, предполагающий причину, аргумент, мотив наименования. Топонимическая система Восточного Казахстана, организованная по определенной лексико-семантической и лингвокультурологической модели, является источником уникальных сведений о природе, языке, истории и культуре проживающих народов в данном регионе. В результатах исследования лексико-семантическая классификация топонимов Восточно-Казахстанской области представлена с систематизацией по семантическому типу и группам и проанализирована на основе конкретных примеров.

Ключевые слова: имя собственное, ономастика, экстралингвистика, топонимика, топоним, значение, лексико-семантическая классификация, семантический тип, семантическая группа.

A.A. Alimkhan, Zh.K. Kairbaeva, S.T. Kassenov

Lexico-semantic characteristics of the toponyms of East Kazakhstan

The article studies the lexical and semantic features of toponyms, examines the views of onomasts regarding the meanings and semantics of names. The nomination of objects of reality is described as a process that presupposes a reason, argument, motive for naming. The toponymic system of East Kazakhstan, organized according to a certain lexico-semantic and linguoculturological model, is a source of unique information about the nature, language, history and culture of the people living in this region. As a result of the research, the lexical-semantic classification of toponyms of the East Kazakhstan region is presented with systematization by semantic type and groups, and analyzed on the basis of specific examples.

Keywords: proper name, onomastics, extralinguistics, toponymy, toponym, meaning, lexico-semantic classification, semantic type, semantic group.

References

- 1 Urukbayeva, G.I., & Yerokhina, L.V. (1988). O nominatsii leksicheskikh edinit [About the nomination of lexical units]. Problemy onomastiki i semasiologii: sbornik nauchnykh trudov — Problems of onomastics and semasiology. Collection of scientific papers. Almaty: Izdatelstvo Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 2 Molchanova, O.T. (1984). Leksiko-semanticheskaya struktura tiurkskogo toponimikona Gornogo Altaia [Lexical-semantic structure of Turkic toponymicon of Mountain Altai]. Tiurkskaia onomastika — Turkic Onomastics. Almaty: Nauka [in Russian].
- 3 Nikonov, V.A. (1965). Vvedenie v toponimiku [Introduction to toponymy]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Ortalyq Qazaqstannyn zher-su attary [Toponyms of Central Kazakhstan]. (1989). Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 5 Superanskaya, A.V. (1973). Obshchaia teoriia imeni sobstvennogo [General theory of the proper name]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Makhpirov, V.U. (1984). «Divanu lugat-it-tiurk» Makhmuda Kashgarskogo i voprosy tiurkskoi toponimiki [“Divanu lugat-it-tiurk” by Mahmud Kashgar and questions of Turkic toponymy]. Tiurkskaia onomastika — Turkic Onomastics. Almaty: Nauka [in Russian].
- 7 Tileuberdiyev, B.M. (1995). Ontustik Qazaqstan toponimderinin etnolingvistikalyq sipattary [Ethnolinguistic features of toponyms of South Kazakhstan]. Extended abstract of candidate’s thesis. Almaty [in Kazakh].

S.Zh. Yergaliyeva^{1*}, K.S. Yergaliyev², A.Zh. Sakhariyeva¹

¹*N-PJSC "Toraighyrov University", Pavlodar, Kazakhstan*

²*Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan*

(e-mail: samal17.12@mail.ru, s_aygul@mail.ru, ergaliyev1976@mail.ru)

The value potential of internet political commentaries

The object of the research is Kazakhstani political internet commentaries. The choice of the object is justified with the development of information technologies, which contributed to the emergence of various types of genres, where the relationship between language and person is studied in a different linguistic direction. The aim of the study is to determine the value factor of the text generation of Kazakhstani political internet commentaries in the linguo-personal and text-derivational aspects. The subject of the research is the correlation of the value potential of the source text and the value attitudes of the virtual linguistic personality, realized in the Internet comments. To study this object, methods of collection and contextual analysis of theoretical material, comparative, generalizing, descriptive methods and a method of quantitative data processing were used. The study of the object is based on the model of text-derivational and linguoaxiological analyses of derived texts, which are considered in formal, content and functional terms. The results of the study showed that the texts of Kazakhstani Internet comments prevail with value potential. The level of the value potential of everyday political discourse was revealed by the number of used keywords of the original text in the production of secondary texts. The scientific novelty of the research lies in the linguo-personal and linguoaxiological comprehension of the dominant textual activity when generating Internet comments in the Kazakh virtual space.

Keywords: value, political, discourse, commentary, keyword.

Introduction

With the advent of the Internet, new ways of communication have appeared, which have led to global changes in various fields. It revealed not only the path for obtaining information, but also facilitated a quick and effective communication. The Internet has created an environment for communication in a virtual space that has the time and desires of users. In the virtual space, the entire society fulfills its needs through oral and written forms of communication. In addition, it gave the opportunity to scientists, including linguists, to look at the object of research with a new perspective facilitating the rise of new questions for solving new scientific discoveries.

Object of the research: texts of Kazakhstani political internet commentaries.

This object is actively studied by many domestic and foreign linguists (E.N. Galichkina, E.I. Goroshko, O.V. Lutovinova, L.Yu. Shipitsina, I.G. Sidorova, J.D. Bolter, S.C. Herring, D. Crystal, A. Derakhshan, S. Hasanabbasi, H. Põlda, and others).

I.G. Oparina puts forward some evidence of the popularity of Internet communication in modern society: 1) useful technical equipment of the Internet; 2) users with a special psychological makeup; 3) the specifics of interpersonal interchange in modern society [1; 8].

Linguist S.I. Agagyulova gives different notions of the concept of "Internet" in the metalanguage consciousness of users who have their own ideas in their everyday understanding: "The Internet is a means of communication"; "The Internet — a source of information"; "The Internet is the place"; "The Internet is a community", "The Internet is an entertainment"; along with the everyday understanding of the concept of "Internet", she distinguishes it from a professional point of view: "The Internet is a technology"; "The Internet is a way of life"; "The Internet is a place of work"; "The Internet is a source of unlimited possibilities"; "The Internet is a drug" [2; 12–13].

In this work, we describe and study the communicative sphere of the Internet as a communicative space in which humanity enters into active interaction, carried out through technological capabilities, creating conditions for the implementation of speech actions that generate various texts in a new format reflecting the emotional state of communicants and enliven virtual reality.

* Corresponding author's e-mail: samal17.12@mail.ru

Internet communication genres are divided into two types: canonical and non-canonical. The first type includes genres previously existing and not dependent on the Internet environment, while the second type refers to those genres that originated in the Internet space and nowhere else. The latter includes: chat, email, forum, blog, game portal, social network, ICQ [3; 214].

Linguists E.I. Goroshko and E.A. Zhigalina distinguish hypergenres incorporating a blog, a website, an electronic library, a social network. In addition to hypergenre, there are genres in Internet itself, which include forum, email, message boards, chat, banner ads, virtual conference, author post or note, instant messaging communication and comment [4; 110-124].

In this work, the interest of the study is the texts of Internet comments, which act as a new text format.

Internet commentary is considered as a genre of natural written speech, the concept of which is developed by N.B. Lebedeva, who substantiated the main features of this phenomenon and explores it in the paradigm of “oral/written speech” and “natural/artificial speech” [5; 15]. The texts of the Internet comments are the result of natural written speech. They are presented in different substrates, and the sign of the written form, naturalness, non-professionalism and spontaneity dominates in the Internet comments [5].

According to E.V. Kholodkovskaya, the Internet commentary is a statement aimed at assessing a motivating object; it is distinguished by dynamism, laconism, and expressiveness [6; 7]. According to E.Ch. Dakhalaeva, the Internet comments are micro-messages [7].

Most researchers believe that Internet comments differ from other types of comments in hypertextuality, interactivity and synchronization of communication. Firstly, this is due to the fact that they do not have temporal restrictions: at any time, the user can create many texts within the limits of his desire and creativity. Secondly, technological factors (computer, gadgets, Internet, etc.) make it possible to produce texts of different functional and stylistic varieties. With the help of them, communicators can quickly design and send their messages, as well as convey an emotional state using various emoticons, that is, all kinds of Internet resources that contribute to the effective production and perception of information by the addressee.

Thus, Internet comments resemble spoken language, which is transmitted in writing in the virtual space. Owing to Internet comments, a public dialogue is created that realizes the intentions of both the author of the source text and the author of the comment. If the author of a political article aims to convey to the public certain information in which he expresses his point of view, then the commentator's goal is the need, having passed the proposed information through himself, to interpret it, express his attitude towards it, thereby being noted and understood by the public. According to P.V. Koshel, the communicative goal of the author of the original text is, first of all, to express his opinion about event and to receive more responses in reply, while the purpose of the commentary is to serve to interpret the text of another user [8; 87, 88]. The author of the original text and commentators have similar communicative goals, both pass information through themselves, express their subjective assessment conveying own thoughts and expecting the opinion of others on their stated problem.

I.G. Sidorova classifies the Internet commentary as a genre of personal internet discourse and explores its communicative and pragmatic features and the role of the linguistic personality in the formation of personal internet discourse. According to the researcher, an Internet commentary is a text “in which the communicative action of a person is verbally determined” demonstrating his/her opinion in the open space of the Internet. The genres of Internet commentaries reflect the influence of “linguocultural features”, which are manifested in the speech-thinking activity of communicants; interactivity is the determining pragmatic factor [9; 161].

According to I.V. Savelyeva, “Internet commentary fits into the field of study of everyday linguopolitology, since it is characterized by political themes and, at the same time, reflects the everyday political consciousness of native speakers, their ideology and worldview” [10; 44].

Considering the genre peculiarity of Internet communication, N.G. Asmus focuses her attention on the forum as one of the types of Internet genres, in which a virtual linguistic person puts on a “speech mask” and creates an atmosphere of a “virtual carnival”. In her opinion, “the carnivalization of virtual communication can be explained by the peculiarities of the functioning of a human in text in a new communicative space” [11; 21].

I.V. Savelyeva classifies the Internet commentary as a genre of natural writing; referring to the opinion of N.B. Lebedeva, she defines their following features of the Internet commentaries: written form, spontaneity and unprofessional performance, which are realized within the paradigm, built on the coordinates of “oral / written” and “natural/artificial” speech [10; 51]. The researcher also believes that Internet comments refer to written speech, despite the fact that they have the characteristics of spoken language.

Internet comments, being secondary texts, realize the derivational potential of the original text. This is proved by the fact that it is the Internet comments containing mutational innovations that indicate a change in the internal form of the text, its functional orientation. With this approach, the term “secondary text” is used in the broadest sense as it is “a text created on the basis of another text, starting with the title and ending with all sorts of translations and transcriptions of the text” [12; 70]. When analyzing the derivational-motivational development of the text, the emphasis is placed on the basic, original text, which is reproduced in whole or component-wise. Moreover, “any secondary text contains an element of innovation, although theoretically its degree can be zero” [13; 149]. As a result of derivational-motivational processes, the message passes through inner speech, being generated again, acquiring a new form and content. In this process, the keywords vary, preserving the content of the primary text, their choice is due, *inter alia*, to the quality of a person's linguistic ability. Therefore, the linguistic personality becomes the central link in the study of the language in all aspects of its existence. According to A.R. Beisenbaiyev, “in a separate statement and in the whole text there is necessarily a person — the author of the text. Without the author, speech is impossible, because a message comes from him, and he is the subject of speech or the subject of assessments” [14; 6].

Professor N.D. Golev under the derivation of linguistic units means the functioning of units, believing that “every unit in a language is a carrier of the potential of its derivational functioning, and in a more general form, a carrier of the potential of its self-development” [15; 12]. He believes that in the realization of such a potential, or rather, between the initial (motivating) base and the innovative element, there are models of derivational functioning of units, which are repeated in the development formula: “ $H = S + h$ ”, where H is the content of the higher, S — content borrowed by the higher from the lower, and h — increase in complexity, specific content, modification ingredient” [15; 66].

The creation of secondary texts is a derivational transformation, because “the main property of a text is unfolding and folding” [16; 29], correlating with two interrelated speech-thinking processes – the perception and reproduction of a speech message. When a text is perceived, it collapses into a kind of “semantic bunch” (invariant), which, during reproduction, unfolds into a new text form (variants)” [17; 24]. Linguists qualify secondary texts as “code transformations” based on a subjective beginning, which can be identified during the perception of the original text and the production of a secondary one and when comparing them. Secondary texts differ in varying degrees of derivation on formal, substantive and functional grounds, which is an indicator of the universality of the derivational interpretation of text transformations [17; 24].

Political texts posted on Internet portals or websites are currently an important source for linguistic analysis. Nevertheless, it is necessary to take into account, firstly, that a comment containing information about a certain event does not exist by itself, it depends on the source text, and its analysis cannot be carried out in isolation from the primary text; secondly, the commentary considers the derivational potential of the original text; thirdly, it is produced by the linguistic person, therefore, it reflects his inherent linguistic abilities, which together make up his mental image embodied in the secondary text, that is, in the commentary.

When analyzing the texts of Internet comments to political articles, their spontaneity is expressed, because any user of Internet resources can leave a comment in the space of the Internet that he wants. Political issues are discussed by people of different age, gender and nationality, regardless of professionalism, they can be people of different professional backgrounds.

Subject of the research: the correlation of the value potential of the source text and the value attitudes of the virtual linguistic personality represented in Internet comments.

Purpose of the study: to determine the value factor of the text generation of Kazakhstani political Internet comments in the linguo-personalological and linguoaxiological aspects.

Research objectives:

- to compare the original text with the primary text (Internet comment) in formal, content and functional terms;
- to determine the largest number of keywords that contributed to the generation of the texts of Internet comments.

Experimental

To achieve these objectives, the methods of collection and contextual analysis of theoretical material, comparative, generalizing, descriptive methods and a method of quantitative data processing were used.

The source of material for the linguistic analysis was the Kazakhstani news website Nur.kz. This site contains the latest news materials and also has news archive. News is divided into sections: “Politics”,

“Business”, “Society”, “Culture”, “Science”, “Sports”, etc. The section “Politics” consists of creolized texts, that is, politicized articles, materials with photographs, video recordings.

The material for the linguistic analysis was the political article “How the consciousness of Kazakhstanis is changing” [18] from the news portal Nur.kz. The article is devoted to the issue of developing a draft concept for the development of civil society until 2025, which consists of four directions.

When choosing the material, attention was paid to the most commented political articles. A comparative analysis of the texts of articles on political issues with the texts of Internet comments was carried out. First of all, attention was paid to the form and to the keywords preserved in the secondary text (Internet commentary), then to the content side.

One of the factors of objective text formation is the tactics of keywords. The author, reacting to the keywords of the source text, interprets it and expresses his attitude to the political event described in it; the motivating impetus for the generation is the keywords of the primary text. The secondary text, created by using the keywords of the original and not distorting its meaning, is in an intra-text connection with the primary one, which makes it possible to talk about the predominantly objective perception of the motivating text by the author of the comment; this is reflected in the functional, formal, content plans of the text of the political Internet commentary. The presence of keywords is one of the main factors that allow to preserve the formal, content and functional components of the original text.

Acting as a reader of a political issue, the recipient focuses on certain values included in the primary text, which are part of the linguistic picture of the world of his everyday consciousness. Further, leaving a comment, the recipient turns into a communicator who, as a result of text perception, focuses his attention on the value components that are relevant to him and they become the impetus for the creation of a secondary text. The realization of values is carried out by means of certain means of the language, which are embodied as keywords. As noted by M.V. Betz “the study of the text-generating activity of a linguistic personality helps to recreate its value picture of the world, to determine the interaction of the source text and the linguistic personality” [19; 60].

The analysis of this material is based, first of all, on the definition in the text of the keywords contained both in the article itself and in the texts of Internet comments. “The keyword of the text activates the associated structures of associative meanings, which are retrieved into the working memory of the individual from his/her long-term memory and then used in the process of forming integrative complexes that function as integral minimal units of knowledge” [20; 125].

Results and Discussion

The results of the calculation of quantitative data are presented in the following table:

Table 1

The number of keywords in the texts of comments that form the value system of the linguistic personality

No.	Keyword	Number of commented keywords
1	Concept	13
2	Responsible citizen	11
3	Civil society and identity	8
4	Culture	6
5	Civic engagement	5
6	Kazakhstan	5
7	Consciousness of the population	2
	Total	50

Table 1 shows a list of keywords selected by commentators to produce a secondary text (Internet commentary) from the text of the primary text (political article). The largest number was collected by the keywords “concept”, “responsible citizen”, “civil society and identity”. This indicator indicates that the texts of comments are produced in the area of the declared topic of the primary text, the content of which is created objectively. For example:

The keyword “**concept**” is used in the texts of commentators in the greatest number. Commentators using this keyword pay their objective attention, first of all, to the general content of the topic. They express their assessment through a global view of the political issue. For instance, a commentator under the nickname **Alqa**, *You are confusing the concept with ethical norms ...* [11], referring to other communicants,

he tries to distinguish the concept from ethical norms, remaining not indifferent to this issue. The next commentator supports the previous interlocutor and also, addressing others, ironically presents himself as a linguistic person under the nickname **Vika_M** *Do you even know the basics of this concept??? I'm a smart guy too, Therefore, it does not work if you consider yourself with a broad-minded view in this concept* [11]. In the comments of subsequent commentators, the interpretation of the keyword “concept” is conveyed using the word project with a positive assessment: **SAMAT 78** *a very good idea, we need our country to grow and develop from any side*; **Guliiii** *It seems to be a correct and successful project*; **MaksS** *It is a very cool project! Kazakhstan must go with the passage of time!* **KamilaJaks** *Personally, I think it is a good project* [11].

The keyword “**responsible citizen**” appears in the texts of communicants on various topics. Some see a responsible citizen in the person of a responsible taxpayer, others who is concerned for their hometown and country, someone sees in a responsible state, party, etc. Here are some examples:

Ji 5 *“The ideology of a responsible citizen” will be aimed at educating citizens as responsible taxpayers who will be able to further participate in monitoring the spending of budgets of different levels, the document states ...;*

Ainurospanova *I would like to believe that many will move from the approach “I only care about myself and my close circle” – to “a responsible citizen” who cares about the city and country. It will really change our lives. Basically, people will stop throwing out garbage somewhere on the street. I think that with such steps we will definitely enter number 30 very soon!*

Engineer *A responsible citizen is certainly a good thing ... but what about a responsible state?* [11].

The keyword “**civil society and identity**” also takes the leading place in the texts of the communicants.

Comoco *That's right, it is necessary to develop CIVIL SOCIETY. This is where real democracy begins. Elections are nonsense; against the backdrop of a strong civil society, there is only one elementary element. It only seems that «educating a responsible citizen» is an approach from the other end. It is necessary to give people opportunities (and teach them how to use them) to make a real impact on the life of society – then many people themselves will strive to improve and transform. In particular, it is necessary to develop the instruments of PUBLIC CONTROL. New technologies for this provide technical capabilities unprecedented in history* [11]. Commentator **Comoco** associates this keyword with people's control, which, in his opinion, is carried out with the help of new technologies. For commentator **Adil Sadykov**, civil society and identity are about preserving customs and traditions: *genetic identity has long been in the past, especially for our country. As a nation, its customs and traditions must be preserved, but due to the fact that almost half of the population is not the indigenous population, it is impossible to rely only on identity* [11].

The keyword “culture” intersects with the national culture. For example:

Ainurospanova *I agree very much with the part where it is said about our culture. Of course, people should be interested in world culture. I believe this is part of the development. But at the same time, due to globalization, we should not forget about the importance of our culture. Our culture is beautiful and interesting, we should appreciate it!*

Adil Sadykov *I agree with you. One should be on the wave of time, but not forget who we are and where we are from.*

Adil Sadykov *how do you want to raise culture? Yes, and not the same thing. Or are you talking about culture – theaters, art? If the latter, then demand creates supply. And culture in terms of art will develop only in a cultural society* [11].

Duman123456 *it depends on upbringing, culture must be instilled from childhood, educated, helped and shown by example* [11]. As it can be seen, the keyword “culture” has a value system for many recipients who represent the word itself in its various manifestations, for instance, some understand it as their history, their origin, others associate it with theater and art, even with education.

The keyword “**civic activity**” is also valuable for many communicators, this phenomenon can be seen in quantitative terms. For example:

Alqa *It is ridiculous and sinful.... to change the civic consciousness of the population and develop civic activity ... how do you imagine it? How will it change if the attitude of the authorities towards their citizens does not change, if there are no opportunities for the manifestation of civic activity?* [11]. The linguistic person is ironic on this issue, interpreting his/her thoughts through rhetorical questions in a negative way.

CamilaJaks *I am very glad that they create conditions for increasing civic activity in order to reorient citizens from serving “only themselves and their inner circle” to feeling like a “responsible citizen” who cares about their place of residence and their country* [11]. This linguistic personality shows a positive attitude, linking civic activity with caring for others as a responsible citizen of the country.

The last keyword is “**the consciousness of the population**”, which acts as a value component for commentators:

KairatQairat *What kind of consciousness should form among citizens when society looks at power like a wolf?*

CamilaJaks *I think that it is very correct that we have changed the consciousness of the people, that we are better off being with the passage of time* [11]. As one can notice, the keywords that reflect the value of people are manifested in different ways both in positive and negative forms, however, it is brought to the forefront of the discussion, that is, it becomes the impetus for the embodiment of a new thought.

Conclusions

Linguistic analysis demonstrated that keywords reflect the value potential of commentators, in which their everyday linguistic consciousness is represented. The results of the study helped to determine the level of the value factor of text generation of Internet comments by comparing the quantitative data of keywords used in secondary texts. The leading keywords in the list (concept, responsible citizen, civil society and identity, culture) reflect both the objective and subjective side of the text production of a linguistic personality.

With the help of keywords, commentators convey not only the political attitude, but also the presentation of this problem according to their worldview expressing their desire, inner excitement for the country and for its future.

Acknowledgements

This article was supported by a grant from the Ministry of Education and Science of the Republic Kazakhstan, project AP08053314 “Problem of a valuable national picture formation of the world in the context of society and the state modernization (based on the material of Kazakhstan's ordinary political discourse)”.

References

- 1 Опарина И.Г. Интернет в современном обществе (социально-философский анализ): автореф. дис. ... канд. филос. наук. Спец. 09.00.11 — «Социальная философия» / И.Г. Опарина. — Красноярск, 2005. — 24 с.
- 2 Агагюлова С.И. Концепт «Интернет» в обиходном и профессиональном языковом сознании: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.19 — «Теория языка» / С.И. Агагюлова. — Волгоград, 2010. — 22 с.
- 3 Северина Е.А. Жанры коммуникации в Интернет-среде / Е.А. Северина // Вестн. МГЛУ. — 2013. — № 15 (675). — С. 206–215.
- 4 Горошко Е.И. Новые тенденции в развитии интернет-лингвистики: общение от клавиатуры (звука) к экрану (звуку) / Е.И. Горошко // Верхневолж. филол. вестн. — 2016. — № 4. — С. 148–153.
- 5 Лебедева Н.Б. Жанры естественной письменной русской речи: студенческое граффити, маргинальные страницы тетрадей, частная записка / Н.Б. Лебедева. — М.: Красанд, 2011. — 256 с.
- 6 Холодковская Е.В. Особенности синтаксиса англоязычного интернет-комментария социальной сети Facebook / Е.В. Холодковская // Вестн. ВолГУ. — 2014. — № 1. — С. 79–83.
- 7 Дахалаева Е.Ч. Интернет-комментарии портала «Новости mail. Ru» как объект лингвистического исследования / Е.Ч. Дахалаева // Современные проблемы науки и образования Сайт cyberleninka.ru [Электронный ресурс]. — Режим доступа <http://cyberleninka.ru/article/n/internet-kommentarii-portala-novosti-mail-ru-kak-obekt-lingvisticheskogo-issledovaniya>.
- 8 Кошель П.В. Французский Интернет-комментарий как речевой жанр / П.В. Кошель // Вестн. МГЛУ. — 2013. — № 10 (670). — С. 80–89.
- 9 Сидорова И.Г. Коммуникативно-прагматические характеристики жанров персонального интернет-дискурса (сайт, блог, социальная сеть, комментарий): дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.19 — «Теория языка» / И.Г. Сидорова. — Кемерово: Кемеров. гос. ун-т, 2013. — 185 с.
- 10 Савельева И.В. Вариативность стратегий текстосприятия и текстопорождения: лингвоперсонологический аспект (на материале текстов политических интернет-комментариев): дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 — «Русский язык» / И.В. Савельева. — Кемерово, 2013. — 251 с.
- 11 Асмус Н.Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства: дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.19 — «Теория языка» / Н.Г. Асмус. — Челябинск, 2005. — 266 с.
- 12 Мельник Н.В. Дериватологическая интерпретация вторичных текстов разных типов / Н.В. Мельник // Вестн. Челяб. гос. ун-та. Филология. Искусствоведение. — Вып. 65. — 2012. — № 13 (267). — С. 69–73.
- 13 Мельник Н.В. Дериватологическая и лингвоперсонологическая интерпретация вторичного текста / Н.В. Мельник // Вестн. Кемер. гос. ун-та. — 2010. — № 4. — С. 148–153.
- 14 Бейсембаев А.Р. Языковая сущность и способы экспликации эгоцентризма текста: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: Спец. 10.02.19 — «Теория языка» / А.Р. Бейсембаев. — Алматы, 2003. — 49 с.
- 15 Голев Н.Д. Деривация и мотивация как формы оязыковленной детерминации: инварианты и варианты / Н.Д. Голев // Очерки по лингвистической детерминации и дериватологии русского языка: колл. моногр. / под ред. Н.Д. Голева. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1998. — С. 65–84.

16 Мурзин Л.Н. Текст и его восприятие / Л.Н. Мурзин, А.С. Штерн. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. — 172 с.

17 Голев Н.Д. Изложение, пародия, перевод ... К основаниям деривационной интерпретации вторичных текстов / Н.Д. Голев, Н.В. Сайкова // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты: сб. ст. / под ред. В.А. Пищальниковой. — Барнаул: Алт. акад. экон. и права, 2000. — С. 20–27.

18 Как меняется сознание казахстанцев. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://politics.nur.kz/1865163-kak-menaetsa-soznanie-kazahstancev.html>.

19 Бец М.В. Аксиологическая соотнесенность текста информационно-аналитической статьи и комментария в виртуальном пространстве Рунета: дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 — «Русский язык» / М.В. Бец. — Кемерово, 2012. — 189 с.

20 Залевская А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта / А.А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: науч. изд. / под ред. И.А. Стернина. — Воронеж: ВГУ, 2001. — С. 36–44.

С.Ж. Ергалиева, К.С. Ергалиев, А.Ж. Сахариева

Интернет-түсіндірмелердің саяси құндылығын бағалау

Зерттеу нысаны қазақстандық саяси интернет-түсіндірмелер болып табылады. Нысанды таңдау әр түрлі жанрлардың пайда болуына ықпал еткен ақпараттық технологиялардың дамуымен негізделген, онда тіл мен адамның өзара байланысы басқа лингвистикалық бағытта зерттеледі. Зерттеудің мақсаты — лингвоперсонологиялық және текстодериватологиялық аспектіде қазақстандық саяси интернет-түсіндірмелердің мәтін құрадағы құндылық факторын анықтау. Зерттеу пәні — интернет-түсіндірмелерде іске асырылатын бастапқы мәтіннің құндылық потенциалы мен виртуалды тілдік тұлғаның құндылық параметрлерінің арақатынасы. Бұл объектіні зерттеу үшін теориялық материалды жинау және контекстік талдау әдістері, салыстырмалы, жалпылау, сипаттау әдістері және деректерді сандық өңдеу әдісі қолданылды. Зерттелетін объекті зерттеудің формальды, мазмұндық және функционалдық жоспарларда қарастырылатын туынды мәтіндердің текстодериватологиялық және лингвоаксиологиялық талдау моделіне негізделген. Зерттеу нәтижелері қазақстандық интернет-түсіндірмелердің мәтіндері құндылық әлеуетімен басым екенін көрсетті. Кәдімгі саяси дискурстың құндылық потенциалының деңгейі екінші мәтінді шығаруда бастапқы мәтіннің қолданылатын кілт сөздерінің санымен анықталды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақстандық виртуалды кеңістікте интернет-түсіндірмелерді шығару кезінде мәтін қызметінің үстемдігін лингвоперсонологиялық және лингвоаксиологиялық ұғынудан тұрады.

Кілт сөздер: құндылық, саяси, дискурс, түсініктеме, кілт сөз, мәтін қызметінің үстемдігін ұғыну.

С.Ж. Ергалиева, К.С. Ергалиев, А.Ж. Сахариева

Ценностный потенциал политических интернет-комментариев

Объектом исследования явились казахстанские политические интернет-комментарии. Выбор объекта обоснован развитием информационных технологий, которые способствовали появлению разного вида жанров, где взаимосвязь языка и человека изучена в ином лингвистическом направлении. Цель исследования — определить ценностный фактор текстопорождения казахстанских политических интернет-комментариев в лингвоперсонологическом и лингвоаксиологическом аспектах. Предмет исследования — соотнесенность ценностного потенциала исходного текста и ценностных установок виртуальной языковой личности, реализуемых в интернет-комментариях. Для изучения данного объекта использовались методы сбора и контекстуального анализа теоретического материала, сравнительные, обобщающие, описательные и количественной обработки данных. Исследование изучаемого объекта базируется на модели текстодериватологического и лингвоаксиологического анализа производных текстов, которые рассмотрены авторами в формальном, содержательном и функциональном планах. Результаты исследования показали, что тексты казахстанских интернет-комментариев обладают ценностным потенциалом. Уровень ценностного потенциала обыденного политического дискурса был выявлен количеством употребляемых ключевых слов исходного текста в продуцировании вторичных текстов. Научная новизна исследования заключается в лингвоперсонологическом и лингвоаксиологическом осмыслении доминанты текстовой деятельности при порождении интернет-комментариев в казахстанском виртуальном пространстве.

Ключевые слова: ценностный, политический, дискурс, комментарий, ключевое слово, осмысление доминанты текстовой деятельности.

References

- 1 Oparina, I.G. (2005). Internet v sovremenom obshchestve (sotsialno-filosofskii analiz) [Internet in modern society (socio-philosophical analysis)]: Candidate's thesis. Krasnoyarsk [in Russian].
- 2 Agagyulova, S.I. (2010). Kontsept «Internet» v obikhodnom i professionalnom yazykovom soznanii [Concept "Internet" in everyday and professional linguistic consciousness]. Extended abstract of candidate's thesis. Volgograd [in Russian].
- 3 Severina, E.A. (2013). Zhanry kommunikatsii v internet-srede [Genres of communication in the Internet environment]. Vestnik MGLU — Bulletin MGLU, 15 (675), 206–215 [in Russian].
- 4 Goroshko, E.I. (2016). Novye tendentsii v razvitiu internet-lingvistiki: obshchenie ot klaviaturnykh zvukov k yekranu (zvuku) [New trends in the development of Internet linguistics: communication from the keyboard (sound) to the screen (sound)]. Verkhnevolskiy filologicheskii vestnik — Verkhnevolskiy philological bulletin, 4, 148–153. Yaroslavl [in Russian].
- 5 Lebedeva, N.B. (2011). Zhanry estestvennoi pismennoi russkoi rechi: studencheskoe graffiti, marginalnye stranitsy tetradei, chastnaia zapiska [Genres of natural written Russian speech: student graffiti, marginal pages of notebooks, private note]. Moscow: Krasand [in Russian].
- 6 Kholodkovskaya, E.V. (2014). Osobennosti sintaksisa angloiazychnogo internet-komentariia sotsialnoi seti Facebook [Features of the syntax of the English-language Internet commentary of the social network Facebook]. Vestnik Volzhskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of VolSU, 1, 79–83 [in Russian].
- 7 Dakhalayeva, Y.Ch. (2013). Internet-komentarii portala «Novosti mail. Ru» kak obekt lingvisticheskogo issledovaniia [Internet comments of the portal "News mail. Ru" as an object of linguistic research]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia – Modern problems of science and education*. Retrieved from <http://cyberleninka.ru/article/n/internet-komentarii-portala-novosti-mail-ru-kak-obekt-lingvisticheskogo-issledovaniia> [in Russian].
- 8 Koshel, P.V. (2013). Frantsuzskii internet-komentarii kak rechevoi zhanr [French Internet commentary as a speech genre]. Vestnik MGLU – Bulletin of the Moscow State Linguistic University, 10, 80–89 [in Russian].
- 9 Sidorova, I.G. (2013). *Kommunikativno-pragmaticheskie kharakteristiki zhanrov personalnogo internet-diskursa (sait, blog, sotsialnaia set, kommentarii)* [Communicative and pragmatic characteristics of genres of personal Internet discourse (website, blog, social network, commentary)]. Kemerovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 10 Savelieva, I.V. (2013). *Variativnost strategii tekstovospriiatiia i tekstoporozhdeniia: lingvopersonologicheskii aspekt (na materiale tekstov politicheskikh internet-komentariiev)* [Variability of strategies of text perception and text generation: linguo-personalological aspect (based on the texts of political Internet commentaries)]. Candidate's thesis. Kemerovo [in Russian].
- 11 Asmus, N.G. (2005). *Lingvisticheskie osobennosti virtualnogo kommunikativnogo prostranstva* [Linguistic features of the virtual communicative space]. Candidate's thesis. Chelyabinsk [in Russian].
- 12 Melnik, N.V. (2012). Derivatologicheskaiia interpretatsiia vtorichnykh tekstov raznykh tipov [Derivatological interpretation of secondary texts of different types]. Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskusstvovedenie – Bulletin of the Chelyabinsk State University. Philology. Art criticism, 13, 69–73 [in Russian].
- 13 Melnik, N.V. (2010). *Derivatologicheskaiia i lingvopersonologicheskaiia interpretatsiia vtorichnogo teksta* [Derivatological and linguo-personalological interpretation of the secondary text]. Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the KemSU, 4, 148–153. Kemerovo [in Russian].
- 14 Beisembaev, A.R. (2003). *Yazykovaia sushchnost i sposoby eksplikatsii egotsentrizma teksta* [Linguistic essence and methods of explication of egocentrism of the text]. Extended abstract of Doctor's thesis. Almaty [in Russian].
- 15 Golev, N.D. (Ed.). (1998). Derivatsiia i motivatsiia kak formy oiazykovlennoi determinatsii: invarianty i varianty [Derivation and motivation as forms of linguistic determination: invariants and options]. Ocherki po lingvisticheskoi determinologii i derivatologii russkogo yazyka — Essays on linguistic terminology and derivatology of the Russian language. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta [in Russian].
- 16 Murzin, L.N. & Stern, A.S. (1991). *Tekst i ego vospriatie* [Text and its perception]. Sverdlovsk: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 17 Golev, N.D. & Saikova, N.V. (2000). Izlozhenie, parodiia, perevod ... K osnovaniiam derivatsionnoi interpretatsii vtorichnykh tekstov [Presentation, parody, translation ... To the foundations of derivational interpretation of secondary texts]. *Yazykovoie bytie cheloveka i etnosa: psikholingvisticheskii i kognitivnyi aspekty – Linguistic being of a person and ethnos: psycholinguistic and cognitive aspects*. Barnaul: Altaiskaia akademiia ekonomiki i prava [in Russian].
- 18 Kak meniaetsia soznanie kazakhstanstsev [How the consciousness of Kazakhstanis is changing] *nur.kz*. Retrieved from <https://politics.nur.kz/1865163-kak-menaetsa-soznanie-kazahstancsev.html> [in Russian].
- 19 Bets, M.V. (2012). *Aksiologicheskaiia sootnesennost teksta informatsionno-analiticheskoi stati i komentariia v virtualnom prostranstve Runeta* [Axiological correlation of the text of an information-analytical article and a commentary in the virtual space of the Runet]. Candidate's thesis. Kemerovo [in Russian].
- 20 Zalevskaya, A.A. (2001). Psikholingvisticheskii podkhod k probleme kontsepta [Psycholinguistic approach to the problem of the concept]. *Metodologicheskie problemy kognitivnoi lingvistiki*; I.A. Sternin (Ed.). — *Methodological problems of cognitive linguistics*. Sternin, I.A. Voronezh: Voronezhskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

С.А. Кенжеғалиев*

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(e-mail: Sayan582@mail.ru)

Тілдік тұлғаның сөйлеу әрекеті және лексиконы

Мақалада тілдік тұлғаның сөйлеу әрекетінің ажырамас бір бөлігі саналатын айтылым үдерісі мен лексикон ерекшеліктері қарастырылды. Ділдің адам психологиясы мен сөйлеуіне әсері, керісінше, психология мен тілдің ділге әсері бар ма деген мәселелер анықталды. Ділдің психологиялық құбылыс ретінде әмбебап сипатта болатындығын, психика әрекетінде ұлт-ұлтқа ортақ жайттар басым екені, ал осыны тілмен жанастырғанда барып ұлттық ділдің ерекшеліктері байқалып отыратындығы айқындалды. Қалай десек те, психоллингвистика тұрғысынан қарасақ, ділдік лексикон жеке адамдардың жалпы адамзат бөлшегі ретіндегі психикасына, жанның ішкі қимылына байланысты екендігі байқалды. Қарапайым түрде айтсақ, сөз саптау мен қабылдау әрекеті ұлт-ұлтқа ортақ. Оларды өзгешелейтін — болмысты бейнелеу үшін қолданылатын тіл болып шығады екен. Сонымен бірге, зерттеуде тілдік тұлғаның сөйлеу кезінде сөз мағынасын өзінің прагматикалық мақсатына сай қолдануына қатысты қырлары мен ерекшеліктеріне назар аударылған.

Кілт сөздер: сөйлеу әрекеті, тілдік тұлға, лексикон, сөз өндіру, діл, қабылдау, репрезентация, код, жады.

Kipicne

Сөйлеу әрекетінің ажырамас бір бөлігі саналатын айтылым үдерісіне қатысты психоллингвистикалық, атап айтқанда, сөз өндіру мәселелері де біршама зерттеуді қажет етеді. Орыс тілінде «речепроизводство», «производство речи», «продуцирование речи» деп аталып жүрген бұл терминге балама ретінде қазақ тілі мамандары «сөз жасау», «сөз түзілімі», «сөз тудыру» «сөз жұмсау» т.б. тіркестерді қолданып жүргені бізге белгілі. Дей тұрсақ та, психоллингвистикалық үдерістен хабардар адам сөйлеудің өзі бір «өндіріс» екеніне таласпас еді. Осыны ұғынғандықтан біз «сөз өндіру», «сөйлеу өндірісі» деген тіркестерді қолай көріп, тоқтадық. Лингвистикалық әдебиетте «речепроизводство» және «продуцирование речи» нұсқалары қатар, бір-бірін алмастыра қолданыла береді. Сөз өндіру үдерістерін тікелей көру, бақылау мүмкін емес, сондықтан олардың соңғы немесе аралық нәтижелері жөнінде ғана сөз қозғауға болады. Соңғы өнім деп мәтін, айтылыс немесе жекелеген сөзді айтамыз.

Сөзді қабылдау үдерісі мен ділдік лексиконның қатысы қандай деген сауал туындайтыны сөзсіз. Бұл, әрине, тұлғаның сөзді түсініп барып санаға сіңіруімен байланысты. Жария болған сөзді, мәтінді түсіну міндетті түрде жағдаятқа сүйену, бізді қоршаған әлемдегі зат пен құбылыстардың немен қалай, қаншалықты, неге, не үшін байланысатындығы туралы білімдер құрылымына сүйену арқылы жүзеге асырылады. Осыдан ділдік лексиканы жариялау мен түсіну үшін арнайы тірек ретінде қорытынды білім қажеттігі (тіпті, кей жағдайда мұқтаждығы) келіп шығады.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеу жұмысымызға қажетті материал психоллингвистикалық, тілдік қатысым, сөйлеу қарекеті, танымдық лингвистика теорияларына арналған ғылыми еңбектерден, сөздіктердің материалдарынан алынды.

Зерттеу ізденісі ғылыми-теориялық парадигманың мүмкіндіктерін жаңаша тұжырымдамалық сипатта қарастыруға арналды. Зерттеу жұмысында жинақтау, семантикалық саралау, компонентті талдау әдістері пайдаланылды. Тұжырымдар тәжірибе арқылы тексерілді.

Негізгі бөлім

Сөз өндіру — күрделі психика-физиологиялық үдеріс. Психоллингвистика тарихының басқы кезеңінде (XX ғ. 60 жылдары) коммуникативтік үдеріс модельдері «кесек күйінде» тұтастай жасалған

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: Sayan582@mail.ru

болатын. Бұл жалпылама теория бойынша, байланыстағы негізгі үдерістер ретінде «кодтау» және «кодты ашу» мәселелері, яғни сөйлеуші интенциясының қандай да бір мәдениетте мақұлданған код сигналдарына қайтіп айналатындығы, сондай-ақ мұндай сигналдарды тыңдаушының қайтіп интерпретациялайтыны зерттеуде басты назарда ұсталып, мұны С.Е. Осгуд, Т.А. Себек т.б. ғалымдардың арнайы қарастырғандығы белгілі [1: 203].

Айтарман да, тыңдарман да қалай болғанда да белгілі бір ұлттың өкілі болады, сол ұлтқа тән, сол ұлт өкілдеріне түгелдей түсінікті сигналдарды қолдана отырып, өз мақсат-ниетіне сәйкес хабарламаны (сообщение) құрастырады. Мысалы, филологияда лингвистикалық терминдер, яғни күнделікті өмірде филолог емес адам «дыбыс» деп атайтын құбылысты филолог «фонема» деп, ал тіл ерекшелігін «диалект» деп айтады. Осы ауызша хабарламаны құрастыру сәтін — кодқа салу деп белгілейміз. Ал тыңдаушы сол сигналдарды қабылдап алады және мүмкіндігінше бара-бар түрде тәпсірлейді. Егер сөйлеуші кодқа салған ақпаратты тыңдаушы дұрыс, дәл түсінсе, яғни кодты аша алса, сөйлеу мақсатының орындалғаны. Егер біз кодты ашудың дұрыстығы хабардың дұрыс қабылдануы десек, онда хабарды түсіну (дұрысында, қабылдау) кодты дәл ашумен түсіндіріледі, бастысы, хабар кодқа дұрыс салынуға тиіс.

Ал тыңдаушы алынған ақпаратты түсінбеуі, яғни кодқа салынған ақпаратты жеткілікті дәрежеде аша алмауы мүмкін. Ақпарат мол, күрделі болуымен байланысты оның бәрін түгелдей қабылдау қиындай түседі. Сондықтан жіберілген ақпараттардың ішінде коды ашылмаған сөздер болуы әбден мүмкін. Теориялық тұрғыда кодқа салынған ақпаратты (фактілік, эмоционалдық, коннотативтік т.б.) жүз пайыз деңгейінде ашу мүмкін емес. Ол — тыңдарман мен айтарманның білім қорына, ақпарат нысаны туралы хабардарлығына, сондай-ақ сөйлеушінің сөзді қолдану ептілігіне және сөйлеу жағдаятына байланысты. Осы кодқа салу мәселесі біздің жұмысымызда сөз өндіру үдерісіне, ал кодты ашу — сөзұғыным үдерісіне негіз болады.

Психолингвистикада Л.С. Выготский идеяларын бағдарға алу дәстүрге айналған. Оның айтылымды ойдың сөзге айналуы деп түсінуі, Л.С. Рубинштейннің сөздің ойдың тұжырымдалу барысында құрылып, қалыптасатыны туралы пікірлері ғылымда кеңінен таралған. XX ғасырдың 30 жылдарынан бастап сөз өндіру (речепроизводство) үдерісі тікелей сөз арқылы ойлау үдерісімен тығыз байланыста қарастырылып келеді. М.М. Копыленко сонау 60-жылдары сөз туындату және жинақтау (порождение и синтез речи) ұғымдарының арасындағы айырмашылықтарды талқылап, мынадай қорытынды жасады: «Сөз өндірімі — табиғи үдеріс және сөздер ағынына немесе басқаша бір материалдық символдарға айналуына дейінгі кезең болғандықтан, көмес өткерілетін үдеріс болса, туындату және жинақтау (порождение и синтез) — лингвистердің теориялық еңбектерінде немесе оқу құралдарында ғана кездесетін жасанды үдерістер» [2: 99].

Сөз өндіру дегеніміз не екендігі туралы сұрақтың толық та нақты жауабын әдебиеттерден кездестіру қиын. Бұл мәселені азды-көпті немесе тіпті ауқымды көлемде сөз еткен ғалымдардың еңбектерінде де «сөз өндіру» ұғымының анықтамасын таба алмадық. Ал енді осы үдерісті белгілі бір үлгіге түсіруге тырысқан, оның әр түрлі модельдерін жасап ұсынған т.б. авторлардың еңбектеріндегі аталмыш ұғымға қатысты деректерді қал-қадырынша жинақтай келе, Қ.Ө. Айтмұхаметова сөз өндіруге (оның терминдеуінде — сөзтудырым) мынадай сипаттама (анықтама) берген екен: «Сонымен, сөзтудырым дегеніміз — сөйлеуші субъектінің белгілі бір ситуацияда орын алған белгілі бір жағдай, әрекет т.б. себептерге қатысты пайда болған ойын, коммуникативті ниетін білдіру үшін, өзінің аялық және энциклопедиялық білімдерінің ішінен керекті ақпаратты іріктеп алуы және сол ақпаратты тыңдаушыға дұрыс, дәл, нақты етіп жекізу үшін тілдік білімін, яғни тілдің құрылымын, тілдік дағдыны және норманы білу нәтижесінде жүзеге асыратын аса күрделі психика-физиологиялық процесс» [3: 28]. Алайда, Қ.Ө. Айтмұхаметова, бәлкім, зерттеу бағыты институционалдық тілдік коммуникация болғандықтан, жоғарыда біз көрсеткен Л.С. Выготский пікірлерін арнайы зерттеуден тыс қалдырған.

Сөз өндіру сөйлеушінің сөздің коммуникативтік сапасын бағамдауының мәні зор. Бұл өз кезегінде сөзұғыным үдерісінің кедергісіз, дұрыс, прагматикалық деңгейде өтуіне әсерін тигізеді.

Көрнекті психолингвист А.А. Леонтьев тұлғаның сөйлеу әрекетін сөз арқылы ойлау үдерісімен байланыстырады, осы үдерістің әр түрлі кезеңдерінде орын алатын үдерістер мен бірліктерді теориялық тұрғыдан ұғындыру және нақтылау жолында зерттеу жұмыстарын жүргізді.

А.А. Залевская ділдік лексикон мен сөйлеу әрекетінің байланыстарын азды-көпті қарастырған зерттеушілер еңбектерінің ішінен хронологиялық тәртіп бойынша алынған үш модельді атап көрсетеді. Олардың біріншісі адамның ішкі лексиконын, оның бірліктерінің мәнін, ерекшеліктерін

анықтау мақсатымен жасалған және нақты эксперименттер нәтижелеріне сүйенеді [4]. Шетел тілінде сөйлеу әрекетін үйретуге арналған екінші модель айтылысты қалыптастыру мен тұжырымдаудың психологиялық механизмдерін талдауға негізделеді [5]. Сөз өндірудің синтаксистік механизмдеріне баса назар аударылған үшінші модель афазия (бұзылыс) барысындағы сөйлеудің бұзылуына байланысты зерттеулердің қорытындысын жасайды [6].

А.А. Залевскаяның еңбегінде ділдік репрезентацияны айқындау үшін келтірілген А. Гарнхамның пікірінше, білімнің әр алуан түрлерінің, атап айтқанда — дүниенің тілдік бейнесі туралы білімнің, риториканы, прагматиканы, семантиканы, синтаксисті білудің, фонологиялық және лексикалық білімдердің, қоршаған әлемдегі қандай да бір ахуалдың — өзара қайтіп әрекеттесетіндігін оны (ділдік репрезентацияны) дискурстің бір бөлігі ретінде сөйлеу факторына айналдыру («аудару») жолында түсіндіретін — сөз өндіру теориясы [1: 225]. Онда сонымен қатар қорытынды білім (тілдік, энциклопедиялық) түрлері, эмоционалды-бағалау әсерлері т.б. көптеген нәрселер ескерілуге тиіс. Ол үшін индивидтің білім ерекшелігі теориясына, сөз мағынасын индивид игілігі ретінде қарастыратын теорияға сүйенудің маңызы зор. Қысқасы, адамның тұлғааралық өзара әрекеттестікке енгізілген тілдік, сөйлеу механизмінің қызметін қарастыратын кешенді теория керек.

Сөзұғыным және ондағы тірек ұғымдар ділдік лексиконның сипаттарын ашып-айқындау үшін аса қажет. Сөздерді немесе ауызша мәтінді түсіну үдерісін талдауға арналған зерттеулерде дыбыс, графемадан бастап айтылыс, мәтіннің мағынасына дейінгі негізгі кезеңдер түрліше түсіндіріледі. Шартты түрде екі негізгі кезең бөлініп көрсетіледі. Олар: сөзді қабылдау (восприятие речи) және сөздіұғыну (речепонимание).

Сырттай қарағанда, сөзұғыным қас қағымда орындалатын сияқты, алайда бұған енгізілетін («входной») сигналды (дыбыстар ағыны) көп кезеңді қайта өңдеу арқылы қол жеткізілетінін, ал ол мәнді, маңызды сигнал ретінде танылуы керектігін, адам үшін сөз ағынын мәнді бөлшектерге дұрыс бөлу, көп мағыналы (полисемантикалық) сөздің керекті мағынасын таба білу, омоним сөздерді ажырата білу т.б. үнемі оңай бола бермейтінін ділдік лексиконның негізгі сипаттарының бірі екендігін айтып өткен болатынбыз. Бұл тұста сөзұғынымның ділдік лексиконға ғана емес, жалпы сөйлеу әрекетіне тән екендігін ескертумен шектелуге тура келеді.

Сөздің мән-мағынасы туралы мәселе семиотика, герменевтика, философия, лингвистика, психология ғылымдары үшін күрделі проблема болып келеді десек, артық айтқандық емес. Әрбір зерттеуші оны өз зерттеу пәніне қатысты әр қырынан қарастыратындықтан, мағынаның мәніне де түрліше анықтама беретіні түсінікті. Күні бүгінге дейін сөз мағынасы жөнінде бірегей тоқтамды анықтаманың жоқтығы, ол жөніндегі плюралистік пікірлердің болуы осыдан болса керек.

Орыс, сондай-ақ шетел лингвистикалық семасиологиясында сөз мағынасы полисемия құбылысы ретінде, тезаурустық сөздік арқылы (қамтылатын ұғымдық аясы мен сөздер арасындағы мағыналық байланыстар) және психолингвистикалық тұрғыдан (мағына объективті, психикалық факт және сөйлеуші санасына қатысты субъективті факт ретінде) сараланып келеді. Қазақ тіл білімінде сөз мағынасы полисемиялық құбылыс ретінде, грамматикалық, лексикографиялық тұрғыдан зерттелген.

Біздің зерттеуімізде тұлғаның сөйлеу кезінде сөз мағынасын өзінің прагматикалық мақсатына сай қолдануына қатысты қырлары мен ерекшеліктеріне назар аударылады.

Сөзді тұлғаның игілігі ретінде қарастырғанда, оған адамның тілдік, сөйлеу механизмінің қолданылуы ерекшелігі тұрғысынан келу керек. Яғни адам сөздің мағынасын білгенде немесе білем деп ойлағанда нені біледі, таныс, түсінікті сөздің мағынасын қабылдағанда неге сүйенеді, сөзді жадтан іздестіру кезінде, қабылданатын мәтінді түсіну кезінде қандай стратегиялар мен тірек элементтер қолданылады деген мәселелерді түсіндіретін тәсіл керек.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Адамның сөйлеу әрекетінің механизміндегі сөздің қызметін оның мағыналық жақтары белгілейді. Ал мағына ерекшеліктерін, сөз мәнін тұлға игілігі ретінде зерттеуде мынадай бағыттар айқындалған: ассоциативтік, параметрлік, белгілік, прототиптік және жағдаяттық. Оларға тән негізгі «шешуші-ұғымдар» — ассоциация, параметр, белгі, прототип, жағдаят. Бұл тәсілдер туралы қысқаша баяндаймыз.

а) Сөз мағынасын ассоциативтік тұрғыдан қарастыру. Ассоциативтік мағына ұғымы спецификалық ішкі құрылымды, байланыстар мен қатынастардың құрылымдық үлгілерін іздестіру барысында пайда болып, қалыптасады. Ол үлгі адам санасында сөз (речь) бен ойлау арқылы түзіледі, адамның тәжірибесінің жан-жақты түрде когнитивтік тұрғыдан жинақталуына тірек болады, сөздің

ассоциативтік байланыстарын талдау арқылы табылады. А.А. Залевскаяның куәландыруы бойынша, Дж. Киш пен оның әріптестері жүргізген эксперименттік зерттеу нәтижесінде жарық көрген «Ағылшын тілінің ассоциативтік тезаурусында» «тікелей» ассоциативтік байланыстар мен (белгілі бір сөзге қатысты алынған реакциялар) «кері» байланыстар жауап ретінде алынған, ойға түскен барлық сөздер туралы деректер қамтылған. Бұл тәсілді А.А. Леонтьев жоғары бағалаған болатын. Ол Дж. Диздің әдісімен бөлініп алынған факторлар мазмұны жағынан сөздердің семантикалық компоненті ретінде жеңіл түсіндірілетінін айтады. Ал бұл — сөздердің семантикалық және ассоциативтік сипаттамаларының психологиялық табиғатының принципті тұтастығының бір дәлелі. Зерттеу барысында ассоциативтік тәсілді қолданудың берері мол.

ә) Сөз мағынасын параметрлік тұрғыдан қарастыру. Бұл тәсіл бойынша, тіл тұтынушы үшін сөз мағынасы монолитті, ажырамас тұтас емес, оны құрамдас бөліктерге бөлуге, ал ол бөліктердің берілу дәрежесін шамалап, мөлшерлеуге болады. Бұл бағыттың қалыптасуы Чарльз Осгуд енгізген семантикалық дифференциал әдісі әртүрлі зерттеулерде кеңінен қолданылып келеді. Ч. Осгудтің көрсетуінше, семантикалық дифференциал әдісі сөздің коннотативтік мағынасын шамалап-мөлшерлейді. Ал коннотативтік мағынаны белгілі бір кеңістік шеңберінде жинақтау, ықшамдау (локация) арқылы сипаттауға болады. Ол кеңістік тәуелсіз үш факторға (бағалау, күш, белсенділік) сәйкес келетін негізгі үш параметрмен өлшенеді. Мұндай кеңістіктегі жағдай осы факторларды талдау арқылы айқындалады.

Жекелеген бір параметрдің өзі де бірнеше шамалар жиынтығынан тұратыны, ол шамалардың әрбірінің сөз мағынасына қосатын үлесі, тигізетін әсері әрқалай өзгертіндігі анықталған [1: 108]. Бізге керегі — адамның сөзінің тасасында не болатындығы. Сондықтан семантикалық дифференциал әдісімен тұлғалық конструкт теориясын сабақтастыра қарайтын В.Ф. Петренко ұсынған жол оңтайлы болып көрінеді. Ол — сана мен тұлғаны психосемантикалық арнаға салып зерттеуді ұсынады. Мұндай зерттеуде индивид санасында мағынаның көрінуінің түрлі пішіндері (нышан, рәміздер, бейнелер, рәсімдік және коммуникативтік әрекеттер, сөздік ұғымдар) қарастырылып, мағыналардың индивидуалдық жүйесін жаңғырту жөнінде эксперименттер, шаралар өткеруге талпыныстар жасалады. Семантикалық кеңістіктің орналасуындағы сезімнің рөлі, психосемантиканың қозғалыс-құбылыстарын зерттеу ниет етіледі.

б) Сөз мағынасын оған тән белгілер бойынша қарастыру. Сөз мағынасын тұлға қалай қолданады? Осы тұрғыдан зерттеушілердің бірқатары сөз астарындағының бәрін белгілердің бір тобы, жиыны арқылы суреттейді. Ол белгілер сөзбен байланыстырылатын нысанды, әрекетті, сапа-қасиетті т.б. сипаттайды. Мұндағы іргелі айырмашылық — белгілер тізімін жорамалдауға адамның сыртқы әлемді, дүниені қабылдауы, сол қабылданғанды сөз мағынасының психологиялық құрылымын табу және түсіндіру мақсатында қайта өңдеу ерекшеліктерін зерттеу қарама-қарсы қойылады. Бұл жерде белгілерді әртүрлі негіздемелер бойынша топтастыру (классификация) мәселесі пайда болады. Зерттеушілер оларды көбінесе екіге бөледі: 1) анықтаушы белгілер, мұнсыз сөзді (ол таңбалайтын нысанды) белгілі бір санатқа жатқызу мүмкін емес; 2) тән (сипаттаушы) белгілер, бұлар белгілі бір тіл мен мәдениетті ұстанушылар үшін қандай да бір рөл атқаратын арнайыланған сапа-қасиеттер мен қатынастарды бейнелеп көрсетеді. Қысқасы, мағынаны репрезентациялау формалары үшін белгілерге сүйену аса қажет және бұлар мағына құрылымының қолданылуында шешуші рөл атқаратын бастапқы «құрылыс материалы» ретінде пайдаланылады.

в) Сөз мағынасын прототиптік тұрғыдан қарастыру. Прототиптік тәсіл қандай да бір белгілер тіркесінің типті болатындығы туралы ұғымға ғана емес, сонымен бірге ол белгілердің бір нысанды (әрекетті т.б.) бір санатқа жатқытудағы маңыздылығы дәрежесі ұғымына да сүйенеді. Санат прототипі идеясын алғаш Элеонора Рош айтқан. Оның еңбектері санаттау саласында эксперименталдық және теориялық зерттеулердің көптеп жүргізілуіне жол ашты. Алайда, Р.М. Фрумкинаның көрсетуінше, бұл тәсілге қатысты сыни көзқарастар мен кереғар пікірлер баршылық [7]. Бұған арналған еңбектерді қарап отырып түсінгеніміз — сөз мағынасының адам санасында прототипі болатыны, бірақ ұсынылған пікірлерде тиянақтық жоқ екеніне көзіміз жетті, сол себепті сөз мағынасын антропоцентристік тұрғыдан прототиптік тәсілмен зерттеу әлі ерте екенін саналадық.

г) Сөз мағынасын жағдаяттық тұрғыдан қарастыру — сөз мағынасын түсіндіруге қатысты қазіргі кезде үлкен маңызға ие болып отырған тәсіл. Тілді қолданушы санасындағы сөз мағынасының қандай да бір ауқымды, көлемді бірлікке (мысалы, пропозиция, фрейм, сцена, сценарий, оқиға, ділдік үлгіге

т.б.) енгізу арқылы жұмсалатыны жағдаяттық, оқиғалық тәсіл (событийный подход) бойынша тексеріледі. Әдебиеттерде аталған ұғымдар әр түрлі қырынан түсіндіріледі [1: 114].

Сондай-ақ мағыналардың жеке-жеке емес, белгілі бір байланыстарда қолданылатынын, ол байланыстардың өздері анағұрлым ауқымды бірлестіктерге кластерлер (топтар), өрістер, желілер (сети) жинақталатындығына назар аудару қажет.

Сөз мағынасын жағдаяттық тұрғыдан қарастырғанда В.Я. Шабес концепциясы бойынша әрбір коммуникативтік бірлік (оның ішінде сөз) әлем туралы тұтас білім жүйесінің (когнитивтік компоненттің) вербалды түрде айшықталған, пішінделген кесіндісі, үзігі деп түсіндіріледі.

Зерттеушілер сөз өндіру үдерісіндегі «аялық білім» ұғымын адамның сөз арқылы ойлау әрекетінде когнитивтік компоненттің коммуникативтік бірлікпен тікелей өзара әрекеттесетін, бірақ вербалды түрде айшықталмайтын фрагменті ретінде анықтайды. Автор оқиғаны «аялық білімнің негізгі бірлігі» деп санайды [1: 115]. Сонымен, сөз мағынасын қарастырудың жағдаяттық тәсілі — бір жағынан, репрезентация және ділдік үлгілер ұғымымен, екінші жағынан, әлемнің тұтас бейнесіне жету тәсілі ретіндегі тілдік және энциклопедиялық білімдердің өзара әрекеттестігі проблемасымен байланыстырылады.

Бір нәрсе туралы хабарлау, айту, яғни хабарламаны жарияға ұсыну үшін сөйлеуші жеке тұлға білімнің екі түрінен ең болмаса қажетті шамада хабардар болуға тиіс. Мұның өзі оның діліне (менталитетіне) байланысты. Біріншісі — процедуралық білім. Сөз түзе білудің көмегімен керекті байымдауды құрастыру процедурасы есте сақтағаннан (жад — память) барып шығады. Мұндай процедуралардың нәтижелері жұмысшы жадқа түседі де, сол сәтте сөйлеуші үшін сөз түсінікті, оңтайлы болады. Екіншісі — декларативтік білім. Бұл — пропозиционалды болып табылады, яғни, санада сұлбасы тұрады. Сөйлеушіде декларативтік білімнің орасан зор қоры болады. Бұл — сөйлеушінің ақиқат дүние және өзі туралы жинақтаған, құрылымға түсірілген білімі (энциклопедиялық білім). Ол ұзақ уақыт бойы есте сақталады, сөзіңізден аз ба, көп пе байқалып тұрады. Сөйлеудің, сөйлесудің нақты бір жағдаяты туралы білуді де декларативтік білімге жатқызуға болады. Сөйлеуші сұхбаттастардың кім екенін, қайдан екенін, сөзін жария етер орынды білуі мүмкін. Ол — нысандардың көзге көрінетін бейнелерін, қоршаған орта туралы дыбыстық ақпаратты т.б. перцептивті түрде қабылдай алады. Мұндай жағдаяттық білім де хабарламаны кодқа салу барысында жұмсалатын, пайдаланылатын декларативтік білім ретінде оңтайлы, тиімді, түсінікті болуы мүмкін.

Дыбыстық (ауызша, тыңдалымдық, естілімдік) және жазба (көрнекі) мәтінді қабылдауда бірқатар айырмашылықтар бар. Мәселен, мәтіндерді оқу барысында (сөйлеу әрекетінің оқылым түрінде) ақпараттың келіп түсу ырғағын бақылауда ұстауға, қабылданатын сигналды бөлшектеуге болады. Ал есту арқылы қабылданатын хабарлама просодикалық, проксемикалық сипаттарымен ерекшеленеді (интонация, дауыс созылыңқылығы, қарқыны, дауыс үзілістері, ымдау, ишара, сондай-ақ бетпе-бет отырып қарым-қатынас жасау кезінде түсінілімді жеңілдететін ахуалдардың болуы). Осыған Қ. Жұбановтың өткен ғасырдың 30-жылдары жазған мына бір пайымдамалары орайлас келеді: «Сөз бұйымын жасап шығару үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сипатын білу керек. Сөзді дұрыс құраудың жолын білу — жазылатын сөзге ала-бөле қарау. Өйткені ауызекі сөйленетін сөздің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар... Дыбыстап сөйленген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген, я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінісуге болады. Оның үстіне, сөз-сөздің жігін дыбыс сазымен бірде айырып, бірде қосып айтқасын, сөздің орны жылжып кеткені де онша байқалмайды. Сөздің әні де басқа жағынан ұқсас сөздерді айырып тұрады. Дұрыс айтылмағанын сезсе, сөйлеушінің өзі де сөзін қайта түзеп айтып, түсінікті қылады. Мұның бәрі де жеткіліксіз болса, ауызба-ауыз сөйлескен адам қайта сұрап алуына болады... Жазулы сөзде бұл кеңшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады; қалай оқылса, солай түсініледі, немесе түсініксіз күйімен қалып қояды. Мұнда жазған кісіден қайта сұрап алуға болмайды. Жазылған сөздің бөлшек-бөлшегін және тыныс белгілерін өте сақтықпен өз орнына қоймасаң, мұнда оның олқысын толтыратын ым да, дыбыс әні де жоқ... Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет.

Сөзді қалай құрудың тетігін білу ауызекі сөз үшін де аса керекті. Өйткені топқа сөйленетін сөз де жазу тілі сияқты. Мұнда да екі кісі отырып сөйлескендегі кеңшілік жоқ» [8: 148].

Сөзді есту арқылы және оқу арқылы қабылдау үдерістері ділдік лексиконның түзіліп қалыптасуына ерекше ықпал етеді. Бұл үдерістің кеңістіктік-уақыттық факторы (жазба мәтін кеңістікте, ал дыбысталушы мәтін уақытта орналасады), тұрақтылық/өзгермелілік сипаты,

желілі//қиылыспалы жолмен өткерілуі (сөз ағынында фонемалар қабаттаса қолданылуы мүмкін), сондай-ақ сөз ағынын сегментациялаудың жеңіл немесе қиын болуы сияқты белгілері адам санасындағы лексиконның қорлануына әсер етеді. Біз үшін сөздің есту арқылы және оқу арқылы қабылдануы әртүрлі сезімдік арналар арқылы алынатын ақпаратты қайта өңдеудің қабылдаудың жалпы, ортақ заңдарына бағынатындығы маңызды болып отыр. Қазіргі қабылдау теорияларының бәріне тән нәрсе қабылдаушы субъектінің белсенділігі, қабылданымның әрекет жүйесіне қатыстылығы, мақсатты бағыттылығы, көптеген факторларға тәуелділігі (олар: мотивация-уәждем, қосалқы жағдайлар, бұрыннан жинақталған тәжірибе, ол тәжірибенің ұзақ мерзімді есте сақталуы т.б.) [1: 238].

Сөз қабылдаудың әр түрлі үлгілерін талдаған алғашқы еңбектер А.А. Леонтьевтің есімімен тығыз байланысты [9]. Өткен ғасырдың 50–60 жылдары сөзді қабылдаудың акустикалық, артикуляциялық (моторлық) және синтез арқылы анализ жасау теориялары қолданылды. Акустикалық теория сөз ағынының қадамдар дыбыстардың буындарға, буындардың сөздерге бірігуі т.с.с. қадамдар арқылы қабылдануын, артикуляциялық (моторлық) теория субъектінің сөзді қарсы алудағы белсенділігін, ал синтез арқылы анализ жасау теориясы сөзді өндіру ережелері мен одан алынатын нәтижелерді қабылданатын сигналдармен салғастыру арқылы танып-білу жолдарын қарастырды.

Сөзді есту арқылы қабылдаудың жеке тұлғаның лексиконына қатысы туралы тиянақты, ғылыми дәлелденген пікір кездеспеді. Ол түгілі, Дж. Кесс айтқандай, сөзді өндіру мен қабылдау механизмдерінің өзара әрекеттесуі туралы мәселе әзірге шешімін таппаған деп саналады [1: 239].

Сөзді қабылдаудың бір жолы — жазба сөзді (көрнекі) қабылдау. Жазба мәтінді түсіну амалдарын зерттеу Л.С. Выготскийдің, Н.И. Жинкиннің, А.Р. Лурияның, А.А. Смирнов, А.Н. Соколов, В.А. Артемов сынды зерттеушілердің еңбектерінде жинақталып, теориялық тұрғыдан зерделенген, жасалған түйіндер көптеген эксперименттердің нәтижесіне сүйенеді. Қабылдау (восприятие) мен түсінудің (понимание) өзара әрекеттестігін тұтас үдеріс ретінде қарастыратын мәністі қабылдау (смысловое восприятие) И.А. Зимняның еңбектерінде жан-жақты зерттелді. Оның дәлелдеуінше, сөзді қабылдау мен түсіну үдерістерінде жанданатын «тұрақты сөздік-логикалық жад» дегеніміз — дыбыстар, дыбыс тіркестері және сөздер сияқты бір-біріне сатылы жолмен бағынышты эталондар жүйесі болса, мәністік қабылдау деңгейінде қажетті эталон ретінде «ең кіші мәнді лингвистикалық бірлік туралы шешім қабылдауға сөз жұмсалады. Ал мәністік қабылдау үдерісінің өзі осы сөздер арасындағы мағыналық байланыстарды орнату жолымен жүзеге асырылады» [10: 25]. Мәністік қабылдау тұлғаның ділдік лексиконында сақталған сөз бен оның мәні туралы мәліметтермен үйлесуге тырысады, үйлесе, орныға түседі, үйлеспесе, семантикалық жадта жаңа «орын» пайда болады, ол орынға жаңа мәлімет енгізілуге тиісті болады.

Мәселен, Қарағанды облыстық теледидарында «Үт» атты хабар жүрді. Хабар жүргізуші кіріспе хабарда «үт» сөзінің ескі қазақ тілінде «сәуле» деген мағына білдіретінін айтты. Зерттеуге тартылып жүргендерден осыны қабылдау жайын сұрадық: «үт» сөзін енді «сәуле» деген сөздің орнына қолданасыз ба? Жауаптың 98 %-ы «қолдана алмаймыз, «сәуле» деген сөз тұрғанда, қажеті шамалы», 90 %-ы «тарихи, көркем әдебиеттерде қолдануға болады, күнделікті қолдануға қажеті жоқ», 78 %-ы «есте қалмайтын сөз», 19 %-ы «қолдануға болады, қазақтың ескі сөзін ұмытпауымыз керек» деп жауап берген. Мұнан мынадай қорытынды шығардық: 1. «Үт» сөзі саңылаудан түскен сәулені, жарықты білдіретінін анықтап білмеген; 2. «Үт» сөзі жадтарындағы «сәуле» сөзімен ойдағыдай үйлеспеді, жаңа орын пайда болды. Жаңа орын пайда болу себебі «үт» сөзінің сәуле ретіндегі мәні өзгеше (саңылаудан түсуі).

Бұған «үдеріс», «үрдіс» сөздерін қабылдау да мысал бола алады. Қазір көптеген адамдар бұл сөздерді бірінің орнына бірін қолданып жүр. Ал, шындығында, «үдеріс» — «процесс» сөзінің, «үрдіс» — «тенденция» сөзінің баламасы етіп қабылданған. Қарапайым қазақ сөйлеушінің семантикалық жадында «процесс» сөзі де, «тенденция» сөзі де берік орнықтапағандықтан, «үдеріс» пен «үрдіс» сөздерінің дыбысталу ұқсастығына байланысты семантикалық жадтағы «жаңа орынға» екеуі «таласып» қалуы — психолингвистикалық заңды құбылыс. Бұлар қолданыла келе әрқайсысы өз орнына ие болатынына әбден сенуге болады.

Тағы бір мысал «егемен» сөзіне байланысты. «Егемен» сөзін ел көп ұзамай қабылдап кеткені белгілі (ал оның диалектіден алынғаны туралы әңгіме филологияға қатысы бар адамдарға ғана байланысты). Бұл халықаралық термин суверенитеттің баламасы ретінде алынған болатын. «Суверенитет» сөзінің мән-мазмұны қарапайым қазақтың семантикалық жады үшін (бұл сөздің совет

идеологиясына жат болғанын еске түсіру артықтық етпейді) «мағынасы алыс, үні жат» болғаны белгілі. Сондықтан «еге» сөзінің мәні семантикалық жадтағы «ие» сөзінің мәніне үйлесе кетті. Сөйтіп жалпы халықтың семантикалық жадына орнығып қалды.

А.А. Залевскаяда айтылған дыбысты /дыбысталған сөзді/, жазылған әріпті санада мағына айыратын қабілеті бар фонемаға көшіру, яғни фонологиялық сүзгіден өткізу әрекеті адамның тілдік тұлға ретіндегі сапасына байланысты болатыны туралы идея бар [1]. Дыбысты /дыбысталған сөзді/ фонемаға көшіру «тәсілі», яғни фонологиялық електен өткізу психолінгвистикадағы сөзтудырым процесіндегі аса маңызды әрекет — «фонологиялық кодқа салумен» үндеседі. Осы тұста ғалым Н. Уәлиевтің дыбыс пен әріптің байланысын оптикалық сигналды акустикалық сигналға және керісінше, акустикалық сигналды оптикалық сигналға айналдыру үдерісінен іздейтіні, мұнда мағына үшін шешуші рөлдің дыбыс пен әріптің арасындағы дәнекер — тіл бірлігі фонеманың еншісінде болатындығы туралы тұжырымдары назар аудартады [11: 16–17]. Бірқатар зерттеушілер мәтінді түсінуді талдағанда, нысан (мәтін), субъект (реципиент) және қабылдау үдерісінің әр алуан жағдайларда әр қилы әрекеттесуі барысындағы өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, зерттеу керек деп санайды. Сондай-ақ А.С. Штерн: «Мәтін сөзбен салыстырғанда сапалық тұрғыдан өзгеше жасалым, оны қабылдау үшін басқа шамалар қажет», — дейді. Түсінуге себеп болатын тірек сөздер жиынтығын мәтін бүтіндігі, тұтастығы тұрғысынан алғанда оперативтік бірлік деп санауға болады. Ал фреймдер сияқты құрылымдық эталондар мәтін байланыстылығын әр алуан деңгейлерде танып-білуге мүмкіндік береді [1: 253].

Менталдық (ділдік) жасалым (мәтін концептісі, оның тұтастық // бүтіндік ретіндегі мәні), реципиенттің мәтінді мағыналық қабылдауының нәтижесі мәтін жобасы деп түсініледі. Ол белгілі бір дәрежеде мәтін жобасының автор ойлаған нұсқасына жақын келеді. Ю.А. Сорокин «автор — реципиент — мәтін» үш тағанын (триада) зерттеу қажеттігін айтса [12: 2], А. Залевская бес бөліктен тұратын жүйені қарастыруды ұсынады: автор — мәтін жобасының авторлық нұсқасы — мәтіннің өзі — реципиент — мәтін жобасының реципиенттік нұсқасы.

Бұлардың ішінде мәтіннің өзі ғана (мәтін тұрқы, қаңқасы) тұрақты (константты) болады. Тіпті автордың өзі бір адам бола тұра, өзі шығарған мәтінді әр түрлі қабылдап, әр қилы түсінуі мүмкін. Өйткені ойлау әрекеті, санадан тыс жүріп жататын әр алуан үдерістер субъектіге үнемі әсер етіп отырады да, түрлі жағдайда болады. Соған сай оның көңіл-күйі, болмысы өзгеріп отырады. Сөйтіп, автордың өзі мәтінге әр түрлі мағыналық акцент қойып отырады.

Жария болған сөзді немесе ауызша мәтінді бағдарлауда және оны түсіну барысында тұлға әр алуан тіректерге сүйенеді. Ол тіректерді шартты түрде беткі және терең деңгейлерге бөлуге болады. Олардың беткі деңгейі мәтіннің тереңінде жатқан мәнді түсінуге жеткізетін құрал ретінде қажет болады. Мәселен, адам өзіне бейтаныс тілдегі мәтінді қабылдау барысында, ең алдымен, қандай да бір мәнді бөліктерді тануға тырысады. Ол сөздер арасындағы іркілістерге (пауза), тыныс белгілеріне, сөйленімде қайталанып отыратын элементтерге т.б. сүйеніп мәтіннің қара жобасын түсініп алады. Соларды парқытап алмай мәтінді толық түсіне алмайды.

Ішкі және сыртқы тіректер саналы түрде түсінудің, яғни ұғынудың әр түрлі деңгейлерінде бірдей жүзеге асырылады. Аса маңызды тіректер қатарына жағдаятты жатқызамыз. Жағдаяттың санада жаңғыртылатынын (реконструкциясын), оны әр тұлғаның өзінше бұрмалап, шамалап түсінетіндігін эксперименталдық зерттеулер дәлелдеп берді.

Мәселен, белгілі бір контекске, жағдайға сәйкес қолданылған эллипсис сөйлем, сол контекстен, жағдайдан тыс алғанда ол мәнін жояды да, өзінің коммуникативтік қызметін атқара алмай қалады. Өйткені құрылым элементтері арасындағы вербалды құралдар (сөздер) арқылы берілмеген грамматикалық байланыстар тек контекст көмегімен ғана іске асырылады, нақтылы көрінеді. Мұны актуалды синтаксисте тілдік және тілдік емес құралдармен беріліп отырған ақпараттың біртұтас мағыналық кешеніне біріктіруші актуализаторлар ықпалы деп таниды. Мұндай «бас еркі жоқ» түзілістерді қайта қалпына келтіру үшін негізгі тірек ретінде тұлға жадында сақталатын жағдаят образы фрейм жұмсалады. Жағдаяттан тыс алынған ақпаратты реципиент (қабылдаушы) оны өзінің әртүрлі білімдері негізінде қайта өңдеп, қабылдаған соң ғана айтылысты түсінуге жол ашылады.

Жағдаяттық шарт-жағдайлардың сырттай таныстығы тұлғаның айтылыстардың ішіндегі «бос орындарды» толықтыру амалын едәуір жеңілдетуі де, күрделендіруі де мүмкін. Ол амалды орындау ұсынылған айтылыстардағы жағдаят және одан тыс алынған образдар реципиенттің осыған ұқсас жағдаят туралы өзіндік түсініктерімен қиюласпаса қиындай түседі. Бұған дәлел ретінде мұғалім мен оқушы қарым-қатынасындағы ықшамдалған сөйлемдерді келтіруге болады. Бұл — оқып жүрген,

бұрын бір немесе бірнеше рет кездесіп, сөйлескен коммуниканттар арасындағы диалогке тән құбылыс. Өйткені, белгілі бір ақпарат алмасымы болғаннан кейін, мұғалім де, оқушы да сабақ, оның барысы, мақсаты, түсіндіру тәсілі т.б. туралы қандай да бір түсінік қалыптасады, хабардарлық болады. Оны өзіндік бір аялық білім, яғни тар мағынасында алынған пресуппозиция деуге де болады. Кезекті сабақ барысында мұғалім мен оқушы алдыңғы кездесуде болған әңгімеге сүйене отырып сөйлеседі. Олар әрбір мәселе туралы сөзді басынан бастап жатпай-ақ әңгімені жалғастыра береді. Мынадай мысал келтірейік.

– Қалай, өткендегіні орындадың ба?

– Иә, бірақ білмеймін дұрыс па, дұрыс емес пе?

Мұғалім мен оқушы арасындағы бұл әңгіме үзіндісін бөгде адамның түсіне қоюы қиын. Мұғалім оқушыға үй тапсырмасына қазақ тілінен жалғауларды жазып келуді берген екен.

Адам сөйлеген кезде өзіне керекті ақпаратты толығымен, жаңадан бастап баяндамайды. Тыңдаушы үшін де, өзі үшін де бұрыннан таныс нәрсені мейлінше азайтып, көп болса 2–3 сөзбен жеткізуге тырысады. Мысалы, жаңағы мұғалімнің сұрағын толықтыратын болсақ, *Қалай, өткендегі тәуелдік, көптік, септік, жіктік жалғауларын орындадың ба?* болар еді. Оған оқушы толық түрде *Иә, өткендегі тәуелдік, көптік, септік, жіктік жалғауларын орындадым, міне* деген болар еді. Күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде сөйлемдердің толық нұсқасын қолданып сөйлеуге ешкім де тырыспайды. Өйткені ол — кітаби жазба форма, сондықтан ауызша сөзде жасанды екені көрініп тұрады. Ал жаңағыдай қысқа-қысқа сөздермен алмасса, *Қалай, орындадың ба? Иә, міне...* бұл кәдімгі өзіміз күнде көріп, қолданып, куә болып жүрген «өмірдегі» сөз болып шығады. Сондықтан осылай ықшам, қысқа сөйлеу арқылы коммуниканттар ауызша сөзге тән бірінші шарт — үнемдеу заңын орындап отыр. Редукция — осы үнемдеу заңының бірінші шарты. Ал эллипсис дегеніміз — тікелей редукцияның жемісі, нәтижесі. Ол арқылы адам ауызша сөз нормасын меңгеру дәрежесін көрсете алады. Алайда бұл жерде ауызша сөз материалы қарастырылып отырғандықтан, мәтін үзіндісін түсінуде, біріншіден, жағдаят (мұғалімнің қабылдауы), екіншіден, оқушының («қосымша» т.б. туралы) лингвистикалық түсініктерден хабардарлығы негізге алынады.

Қорытынды

Сөз өндіру қас қағымда орындалатын сияқты, алайда бұған енгізілетін («входной») сигналды (дыбыстар ағыны) көп кезеңді қайта өңдеу арқылы қол жеткізілетінін, ал ол мәнді, маңызды сигнал ретінде танылуы керектігін, адам үшін сөз ағынын мәнді бөлшектерге дұрыс бөлу, көп мағыналы (полисемантикалық) сөздің керекті мағынасын таба білу, омоним сөздерді ажырата білу т.б. үнемі оңай бола бермейтінін ділдік лексиконның негізгі сипаттарының бірі екендігін айтып өттік. Бұл тұста сөзұғынымның ділдік лексиконға ғана емес, жалпы сөйлеу әрекетіне тән екендігін ескертумен шектелуге тура келеді.

Сонымен бірге, ауызша мәтінді түсіну, міндетті түрде, жағдаятқа, бізді қоршаған ортада не немен қалай байланысатындығын білдіретін білімдер құрылымына сүйену, соларды тірек ету арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан түсіну мен өзара түсіністік үшін аса қажет спецификалық тірек ретінде қорытынды білімнің жұмсалыуына қатысты мәселелерді қарастыру қажеттігіне көз жеткіземіз.

Қорыта айтқанда, сөзді, мәтінді түсіну — субъекті қабылдайтын ақпаратты перцептивтік-когнитивтік-аффективтік (қабылданымдық — танымдық — әсерлілік) қайта өңдеуді қамтитын күрделі, көп кезеңді үдеріс. Ол білімнің әр алуан түрлерінің (тілдік, тілдік емес, энциклопедиялық, қорытынды білімдер) өзара әрекеттестігін талап етеді. Осы үдерістер мен білімнің (түсінік көлемі) ықпалдасуы нәтижесінде адамда ділдік лексикон түзіліп, қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Залевская А.А. Введение в психолингвистику / А.А. Залевская. — М: РГГУ, 2000. — 382 с.
- 2 Копыленко М.М. О различиях между производством, порождением и синтезом речи / М.М. Копыленко // Психолингвистические проблемы владения и овладения языком. — М., 1969. — С. 97–103.
- 3 Айтмұхаметова Қ.Ө. Институционалды коммуникация: дәрігер-науқас: филол. ғыл. канд. ... дис.: 10.02.02 — Қазақ тілі / Қ.Ө. Айтмұхаметова. — Алматы, 2003. — 132 б.
- 4 Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека / А.А. Залевская. — Калинин, 1977. — 82 с.
- 5 Зимняя И.А. Психолингвистические аспекты обучения говорению на иностранном языке / И.А. Зимняя. — М., 1985. — 273 с.

- 6 Ахутина Т.В. Порождение речи: нейролингвистический анализ синтаксиса / Т.В. Ахутина. — М., 1989. — 163 с.
- 7 Фрумкина Р.М. Психоллингвистика / Р.М. Фрумкина. — М.: Изд-во «Академия», 2003. — 320 с.
- 8 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / Қ. Жұбанов. — Алматы: Ғылым, 1989. — 581 б.
- 9 Леонтьев А.А. Язык, речь, языковая деятельность / А.А. Леонтьев. — М.: Просвещение, 1969. — 214 с.
- 10 Зимняя И.А. Смысловое восприятие речевого сообщения / И.А. Зимняя. — М., 1976. — С. 5–33.
- 11 Уалиев Н.М. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: филол. ғыл. канд. ... дисс.: мамандығы 10.02.02 — Қазақ тілі / Н.М. Уалиев. — Алматы, 1993. — 162 б.
- 12 Сорокин Ю.А. Психоллингвистические аспекты изучения текста: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Спец. 10.02.19 — «Теория языка» / Ю.А. Сорокин. — М., 1988. — 68 с.

С.А. Кенжеғалиев

Речевая деятельность и лексикон языковой личности

В статье рассмотрены особенности процесса произношения и лексикона, которые являются неотъемлемой частью речевой деятельности личности. Исследован вопрос влияния разума на человеческую психологию и речь и, наоборот, влияние психологии и языка на ментальность. Выявлено, что сознание, как психологическое явление, универсально, и в психике преобладают общие черты, а в сочетании с языком наблюдаются особенности национального менталитета. С точки зрения психоллингвистики ментальный лексикон зависит от психики личности как части человечества, в целом, и от внутреннего движения души, в частности. Иными словами, процесс словообразования и восприятия — общий для всех народов. Их отличает язык, применяемый для описания реальности. В то же время в нашем исследовании акцентировано внимание на аспектах и особенностях языковой личности в отношении использования значения слова в соответствии с его прагматическим назначением.

Ключевые слова: речевая деятельность, языковая личность, лексикон, словообразование, ментальность, восприятие, репрезентация, код, память.

S.A. Kenzhagaliyev

Language activity and lexicon of linguistic persona

The features of pronunciation process and lexicon, which are an integral part of a person's speech activity, are discussed in the article. The question of the influence on human psychology and speech, and vice versa, the influence of psychology and language on mentality is considered. It has been revealed that consciousness as a psychological phenomenon is universal, while common features prevail in the psyche and in combination with language, the peculiarities of the national mentality are observed. From the point of view of psycholinguistics, the mental vocabulary depends on the psyche of the individual as a part of humanity as a whole, and on the inner action of the soul. In other words, the process of word formation and perception is common for all peoples. They are distinguished by the language used to describe reality. At the same time, our study focuses on the aspects and characteristics of the linguistic persona in relation to the use of the meaning of a word in accordance with its pragmatic purpose.

Keywords: speech activity, linguistic persona, lexicon, word formation, mentality, perception, representation, code, memory.

References

- 1 Zalevskaya, A.A. (2000). Vvedenie v psikholingvistiku [Introduction to Psycholinguistics]. Moscow: RGGU [in Russian].
- 2 Kopylenko, M.M. (1969). O razlichiiakh mezhdou proizvodstvom, porozhdeniem i sintezom rechi [On the differences between production, generation and synthesis of speech] // *Psikholingvisticheskie problemy vladeniia i ovladeniia yazykom — Psycholinguistic problems of language proficiency and mastery*. Moscow [in Russian].
- 3 Aitmukhametova, Q.O. (2003). Institutsionaldy kommunikatsiia: dariger-nauqas [Institutional communication: doctor-patient]. Candidate's thesis. Almaty [in Kazakh].
- 4 Zalevskaya, A.A. (1977). Problemy organizatsii vnutrennego leksikona cheloveka [Problems of organizing a person's internal vocabulary]. Kalinin [in Russian].
- 5 Zimnyaya, I.A. (1985). Psikholingvisticheskie aspekty obucheniiu govoreniiu na inostrannom yazyke [Psycholinguistic aspects of teaching speaking in foreign language]. Moscow [in Russian].

- 6 Akhutina, T.V. (1989). Porozhdenie rechi: neirolingvisticheskiy analiz sintaksisa [Speech production: neurolinguistic syntax analysis]. Moscow [in Russian].
- 7 Frumkina, R.M. (2003). Psikholingvistika [Psycholinguistics]. Moscow: Izdatelstvo «Akademiia» [in Russian].
- 8 Zhubanov, Q. (1989). Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 9 Leontiev, A.A. (1969). Yazyk, rech, yazykovaia deiatelnost [Language, speech, language activity]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 10 Zimnyaya, I.A. (1976). Smyslovoe vospriiatie rechevogo soobshcheniia [Semantic perception of a speech message]. Semantic perception of a speech message. Moscow [in Russian].
- 11 Ualiev, N. (1993). Qazaq grafikasy men orfografiiasynyn fonologiialyq negizderi [Phonological bases of Kazakh graphics and spelling]. Candidate's thesis. Almaty [in Kazakh].
- 12 Sorokin, Yu.A. (1988). Psikholingvisticheskie aspekty izucheniia teksta [Psycholinguistic aspects of the study of the text] Doctor's thesis. Moscow [in Russian].

A.P. Filimonova^{*1}, Sh.M. Mazhitaeva¹, N.V. Kozlovskaya², Zh.D. Rapisheva¹

¹Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan

²Institute for Linguistic Studies, RAS, Russia

(E-mail: alexfilia@yandex.ru, s_mazhit@mail.ru, mnegolosbyl@gmail.com, r_zhanat@mail.ru)

Explication of the “Book” concept in lexicographic representation

One of the topical issues of modern linguoconceptology is studying the specifics of concepts functioning in various discourses, such as political, economic, medical, artistic, etc. Such a study is based on the preliminary construction of the most characteristically complete model of the concept that serves as “an intra-linguistic standard of comparison” (Vorkachev). It serves as a basic semantic prototype reflecting the main definitional semes of the concept under consideration against the background of which the discursively conditioned specifics can be identified. In this article, the concept “book” is described as a significant element of the national language world image. Based on the analysis of lexicographic data and the main frame propositions, a semantic model of the concept is structured, the complex of its representatives in the Russian language is determined.

Keywords: linguocultural concept, frame structures, ‘book’ concept, lexicographic representation.

Introduction

The concept represented in Russian language by the word ‘book’ is rather important for the communicative consciousness of the Russian people, whose culture and literature have always been distinguished by logocentricity and literary-centricity. Therefore, it is acknowledged as a productive object for linguocognitive analysis, the purpose of which is to fully identify the repertoire of the linguistic means representing the concept under study, to model its content as a mental unit [1; 93].

The specifics of the linguocultural concept “book” among other mental constructs reflecting various spheres of human social existence is determined by its polyvalence, correlation with almost all areas of culture as the main source and carrier of socially and culturally significant information. The “book” as an important linguoculturological phenomenon is crucial for many aspects of the civilizational and cultural spheres of human existence. It has long and diverse connections and relationships with human activities and the surrounding reality, which is reflected in various forms of explication of this concept in language.

As cultural and linguistic universal characteristics represented in the linguistic consciousness, the concept can be characterized through the totality of its verbal representations existing in the modern language. The linguistic explications of the mental construct “book” reflect the objective and subjective ideas about the book, its material and ideal properties, which have developed in the linguistic world picture of native speakers of the Russian language. Their analysis allowed us to describe and further structure this concept, identifying the complex of its most characteristic features.

Experimental

According to the ideas of linguoculturology, this article considers the linguistic concept as a unity of several aspects: factual, figurative and axiological [2; 109]. The structure of the concept can be composed by identifying the most complete repertoire of possible features that are related on the basis of a general or special associative characteristics. As a mental formation that can be linguistically expressed, the concept, as a rule, is verbalized by some language unit, a key representative, or the name of the concept. Functioning of the key representative in the language system is recorded in lexicographic resources of various types. In accordance with the methodological principle of communicative stylistics, the identification of communicatively relevant perception of concepts is carried out by analysis of data from various types of dictionaries and in describing the content structure of the studied mental construction. This data reflects the most invariable typical perceptual characteristic of the majority of native speakers and forms the core of the concept.

* Corresponding author’s e-mail: alexfilia@yandex.ru

Results and Discussion

The main lexeme-representative of the concept “book” is the noun “book”. It belongs to the lexico-semantic subclass “Artifacts”, which includes nouns denoting artificial man-made objects. As an important unit of national conceptosphere, ‘book’ is ranked among high-frequency vocabulary of the Russian language; according to the frequency dictionary, its frequency rank is 691 [3; 264].

The word ‘book’ has a long history in Russian linguistic consciousness. The etymological analysis of the lexeme-representative of the concept is employed to identify the features of the diachronic development of its meanings, its internal form, and what makes the concept a fact of culture. It should be noted that the origin of the word “book” is not known for certain. Dictionaries of the Russian language present the most probable assumptions on this regard. Thus, according to *Explonatory Dictionary of the Russian language* (edited by Shvedova) [4], the etymology of the word “book” goes back to Old Russian, Church Slavonic “КЪНИГА” that has the following meanings ‘book; writing, letters; letter, message; note’. The dictionary also gives correspondent lexemes related to Slavic languages: “укр. книга, блр. книга, sloven. knjiga, czech. kniha, Polish księga. It is indicated that they represent a common ancient borrowing from Eastern languages, the ancient Turkic *küinig from the Chinese kΩüen ‘scroll’ (one of the historical forms of the book, widely distributed in ancient times).

Etymological Dictionary of the Russian Language by M. Vasmer also traces the Proto-Slavic *кънига through the Old Turkic *küinig, Volga-Bulgarian *küiniv to the Chinese küen “scroll” [5].

However, A. A. Govorov in *The History of the Book* justifies another version of the origin of the word “book” [6]. Despite the fact that the first written uses of this word are recorded in the Osromir Gospel (1056–57), the author claims that even before the invention of the Slavic alphabet by St. Cyril, there was the term ‘book’ in the Slavic languages, originating from the protoslavonic “kneti” — “to know”. Thus, the book at the diachronic level is related to the lexemes denoting knowledge in general.

Explanatory dictionaries that describe the lexical meaning of words and commonly used phraseological units provide data on the objective nuclear properties of the concept. They present the most typical, conventional relationships of units manifested in language, and in this sense represent an “objective” world picture implemented in the language system. Thus, the analysis of the system of meanings of the concept key representative recorded in these resources makes it possible to reconstruct the structure of the concept, to characterize the specifics of its functioning in the language and, accordingly, the specifics of its referent.

The most complete system of meanings of the word “book”, on the basis of which the concept is objectified, is represented in the *Dictionary of the Russian Language* (edited by A.P. Evgenieva) [7]. According to this dictionary, the conceptual content of the phenomenon under study includes the following elements:

1. A printed product in the form of set of sheets with some text, folded and fastened together. A large-format book. Thick book. To open the book. To put the book on the shelf. Book of poems. A second-hand (old) book store. Sit down with a book (start studying, learn something).
2. A piece of writing, a work of more or less significant size, printed by a separate item or intended for it. An interesting book. To write, to publish a book. Historical books. Books about animals. Bedside book (favorite, often read).
3. Sheets of paper fastened inside a cover for some records. Cash book. Accounting books. Complaint book.
4. A large section of a literary work. Read the first book of the novel. This episode is described in the tenth chapter of the third book of the novel.

Similar meanings are given in the *Large Explanatory Dictionary of the Russian Language* (edited by S.A. Kuznetsov) [8].

These basic meanings of the explicate word represent the nuclear features of the concept. There are no significant differences in the recorded meanings of the word ‘book’ in different dictionaries, which indicates the stability and consistency of the content core of this concept, formed in the Russian linguistic culture and in its main features not exhibiting significant dynamics at the synchronic level.

At the same time, specialized and encyclopedic publications give other, including narrower meanings of the word “book”. For example, *the modern encyclopedia of literature and language* emphasize other aspects which are just presupposed in the academic dictionaries. As the first basic meaning, it gives the following: “a form of accumulation and storage of information that makes it possible to reproduce and transmit it in time and space” [9]. Thus, the emphasis is shifted from the book as a material object to its functions in culture and society. The following aspects are emphasized: “The book is the main means of material embodiment and

dissemination of fiction", "the book plays a crucial role in the development of culture and science, in politics and the formation of public opinion" [9].

The technological aspects of the book production, its distribution and storage are also recorded: "The book is created on the basis of the author's text — the manuscript. From a variety of manuscripts, they choose those that can be printed, edit them and prepare a layout. Based on the layout, a book is printed in the printing house, which then goes on free sale (at the request of the author or publisher). The collection of books and their storage is carried out in libraries" [9].

The terminological literary interpretation of the word is also presented: "Sometimes the term "book" can be used as a designation of the genre — "Book of Songs" by Heine, "Book of Laughter and Forgetting" by M. Kundera, etc." [9].

As mentioned earlier, explanatory dictionaries of the Russian language indicate several direct meanings of the word "book", which form the semantic structure of the concept, the contexts of its use, as well as some figurative meanings. On the basis of dictionary definitions accumulating invariable everyday perceptions, it is possible to distinguish the main aspects of the concept. The semantic structure of the word 'book' in modern Russian can be represented as follows: (1) a book as a certain type of physical object having certain functions; (2) a book as a separate printed published work; (3) a book as part of a piece of writing; (4) a book as information contained in the printed and published text. There are also some specified definitions, for example, the literary interpretation of a book as a certain genre of literature. It is evident that the core of the concept is represented by the first and second structures; the rest represent the periphery of the concept content.

The peculiarity of the semantic structure of the word 'book' appears as a material-ideal phenomenon, the duality of which lies in the unity of the physical object — fastened sheets of paper — and the information contained in the text of the book. It is obvious, that the ideal, non-material component in most dictionary definitions is kept in presupposition. It is not excluded by these interpretations, but still is not directly verbalized. This duality determines the nature of the central for the concept opposition which is the opposition of material (object) and ideal (text), as well as paradigmatic and syntagmatic relations in the language system.

This opposition is reflected in the derivational functioning of the word "book", which is recorded in lexicographic resources. In *the Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language* by V.I. Dal, most of the derived nouns are related to the meanings of the word "book" as a material object, a product of publishing activity, the processes of its production, use, maintenance and study: 'knizhnitsa' — a book depository, a library; a special room for eminent books, a bookcase, a showcase; 'knigoderzha', 'knigoderzhec' — a psalmist or a servant at the episcopal ministry; 'knigonosha' — a book peddler, a secondhand bookseller; 'knigopechatan'e', 'knigotisnenie' — the action of the person who prints the book; 'knigopechatnya' — a book printing-printing house; 'knigopechatnik' — a typographer; 'knigopolozhnica', 'knigohranil'nica', 'knigohranilishche' — a library; 'knigohranitel' — a librarian; 'knigoprodavec', 'knigotorgovec' — a bookseller [10].

Much less of the derivatives are, on the contrary, related to the meaning of not as a material, physical object, but as an ideal, information object, with the process of reading, semantic perception of the information of the book, communication between an author, a text and a reader: 'knizhnitsa' — a woman well-read in Scriptures, a learned woman; 'knigotvorec' — a bad writer; 'knigochij' a person who reads a lot [10].

The similar situation can be observed in *the Explanatory Dictionary of the Russian Language* edited by N.Yu. Shvedova. There are six derivative words related to the seme 'object': 'knigovedenie' — "a complex science of books, printed works as a cultural phenomenon, the subject of production and distribution"; 'knigoprodavec' — a book dealer, 'knigopechatanie' — printing and publishing of books; 'knigohranilishche' — a room for storing books in a library, bookstore; 'knigoobmen' — the exchange of book products, books (between libraries, institutions, individuals); 'knigonosha' — a peddler of books or a library worker who delivers books to one's home.

Derivatives that relate to the book as an information object: 'knigolyub' — a person who is fond of books, reading; 'knigochej' — a person who loves to read, is fond of reading [4; 22].

There are more numerous derivational paradigms associated with the seme 'a material object', which may indicate a greater relevance and development of these meanings in the language system forming the core of the concept.

When analyzing the concept, it is necessary to consider that its essential cognitive features are explicated in associative fields related to the stimulus word and reflecting the linguistic consciousness of native speakers. The data of the associative dictionaries of the Russian language contain the most representative reactions of native speakers to the stimulus word 'book', its essential connections and typical situations, and

thus reflect invariable everyday perceptions of the book. Such dictionaries fully reflect diverse semantic connections of words and present versatility of the world picture. As noted by Yu. Karaulov, the associative field always contains “a certain 'surplus', a certain set of reactions that go beyond the lexical semantics and grammatical relations of the stimulus and carry cognitive or pragmatic information, i.e. transmitting knowledge about the world or the attitude to the world of native speakers” [11]. The associative fields developed on the basis of reactions have a core (the most high-frequency reactions), peripheral segments of various degrees of remoteness and a corpus of low-frequency reactions. Additional components in the structure of the concept can be identified by grouping the associates according to the type of association.

Russian Associative Dictionary records the following associates: “interesting (11); knowledge, thick (5); good (4); of complaints, source of knowledge, favorite, to read (3); paper, of books, unread, cover, dictionary, smart, ‘the bird’, reading (2)” [11].

There are various types of reactions: paradigmatic ones that reflect systematic relations, syntagmatic, thematic, and precedent reactions. Paradigmatic associations recorded in the direct dictionary can be divided into the following groups: hypo-hyperonymic, denoting the type or genre of the book (7): Bible, dictionary, alphabet; partitive, presenting the part–whole relationship (5): line, cover, binding; synonymous, in this case, an English translation (1): book; thematic associations (22): know, author, manuscript [11].

Syntagmatic associations form so-called “two-words model” (Karaulov), a minimal speech unit, the elements of which implement some formal syntactic relationship. They include three groups: verbal (2): to open, to read; adjectival (16): adjective; type of connection — agreement: interesting, favorite, unread, thick; attributive (1): noun with a preposition; type of connection — government: about life.

Syntactic associations in which the stimulus and reaction form a complete statement (4): is torn, is read, is all.

Phraseological associations (3): ‘the bird’, of books, source of knowledge.

The data of the reverse dictionary mainly repeat, but also significantly expand the associative field of the concept, the variety of its perceptual modalities.

Paradigmatic reactions include: hypo-hyperonymic, naming the type, title or genre of the book (Bible, fiction, magazine, textbook, novel, story, War and Peace, detective, etc.); partitive relations, presenting the part–whole relationship (page, word, paper, part, copy, sheet, paragraph, title), thematic reactions (locus: shelf, library; causator: writer, science fiction writer, author), synonymous reactions (manuscript, text, composition, codex).

Phraseological associations: Red book.

Syntagmatic associations include two groups: verbal (to read, to cram, to study, to publish, to take, to return) and adjectival (interesting, artistic, mine, foreign, red, authentic, etc.).

It is worth noting that there are no derivational and grammatical associations related to the word ‘book’.

Prevailing associates are those presenting appraisive characteristics describing the content of the book both positively (interesting, good, favourite, smart) and negatively (‘the bird’). There are also associations with the book as a physical object, an artifact (thick, paper, cover), with a typical action (read, reading, unread), a functional type of the book (of complaints), a cultural and social role (knowledge, a source of knowledge).

Thematically, the most numerous associations denote a typical action (to read (44), to have read (18), reading (18), a typical space (shelf (32)), genus-species relations (literature (29), Bible (22), fiction (19), magazine (15), textbook (9)).

Thus, the predominant associates indicate the primacy of the information sense in the perception of the concept in question.

Frame structures

To model and typify a variety of situations related to the diverse processes of human interaction with a book and reflecting its properties, the method of compiling the main frame structures can be employed. Frame structures are cognitive semantic and syntactic structures that model a certain stereotypical situation and express it using linguistic units characteristic of this linguoculture. On their basis, it is possible to construct a structural and semantic model of the concept in the form of typical constituents that are in certain defined positions, determined both by extralinguistic reality and by the linguistic properties of the members of the thematic group under study. The construction of frame structures is based on natural connections in the language system, reflecting the connection of linguistic elements and phenomena of reality. To describe them, it is necessary to identify the communicatively relevant sets of language units formed in the Russian linguistic culture in certain paradigmatic and syntagmatic relations.

N.V. Kireeva suggests analyzing the frame propositions based on the following provisions. The predicate is the center of the frame, which determines the possibilities of its contextual unfolding. A typical proposition forms a semantic model of an event that contains nuclear invariant information, such as the semantic positions of the subject and object of action, the action itself, its characteristics; a set of semantic complexes that fill the positions with lexical information. The linguistic units of these semantic complexes belong to certain thematic groups. The members of each group differ in differential-semantic features and are united on the basis of an integral functional hyperseme, which determines the possibilities of compatibility of the units of the paradigmatic group, as well as a denotative hyperseme, which determines the semantic basis of the group [12].

As a result, the conceptual content of the concept 'book' is represented by three main meanings: a book as a material object, a book as a result of publishing activity, a book as information contained in the text. According to them, three basic frame-propositions are distinguished: object, publishing and informational.

Object frame. A book as a material object has some physical characteristics: weight, size, color ('A book of large format'. Thick book); a specific form ('in the form of set of sheets with some text, folded and fastened together'); a utilitarian purpose ('with some kind of text', 'for some records').

The situation of this frame includes a set of constituent words that, through their lexical meaning, represent a book as a phenomenon of material culture among other material objects.

There are following main elements that form this frame structure:

"an existing object" (Arutyunova's terminology);

"existential predicate" or "existential verb" (to lie, to be, to stand), which can be positive or negative;

"locatives or localizers" that represent 'the area of being', denoting the book's position (table, bookshelf, bedside table);

"attributive position" (thick, cheap, new), these characteristics of the subject are non-evaluative, based on objective empirical data;

"action predicates", representing the actions with the book as an object, localized on the time axis and leading to a change in the location of the object in space (put, sell, bring). In this case, the book acts as an actant, presenting an inanimate participant of the situation.

Thus, the existence of a book as a cultural artifact necessarily implies the participation of an animate subject — a causator/terminator of the book's existence, a subject of an action aimed at its creation, modification or destruction; a subject of a judgment about its properties, etc.

Publishing frame. As an artificially created object, a specific artifact, the book assumes the technical processes of its production and operation. The book is the result of a certain type of activity, a product of publishing industry.

The constituent words structuring the publishing frame include an object of action — a book as an anthropogenic phenomenon, a work of printing; partitives (components of a book); attributive positions, publishing characteristics (qualities and properties of a book related to the features of publication: "fastened", "filled"; method and quality of printing (offset); predicates, naming purposeful activity of book production (publish, edit); causer of being (publisher, editor, printer); a tool for creating a book (printing press, risograph).

The object and publishing frames play an important role in identifying the book as a special kind of information carrier. Perception of the book's thingness, peculiarities of its physical appearance, sensory impressions of the printed product is, along with the text, a source of significant aesthetic and hedonistic experiences. The certain material, typestyle, book size, format, illustrations, and other design elements of the book form its integral image, affect the quality of communication between the reader and the book. This is especially evident when comparing a paper book-codex with new electronic formats.

"Paper pages, books and magazines, leaflets and notes fill our lives with a world of sensory sensations experienced differently each time, depending on the type of printed products, its format, the quality of paper, printing, etc. These precious qualities of the thingness of printed products are unattainable for digital media.

Paper is fraught with a wide range of constructive possibilities, rich tactile potential, expressive spatial characteristics. The world of flexible transformations that are characteristic of traditional paper may be lost forever in the future".

The object frame includes essential perceptual characteristics for the perception of the integral image of the book, experiencing the sense of communication with the object. This is often evidenced by writers, describing their experience of communication with the book.

The information frame includes two subframes: “creation of the information field of the book” and “perception of the information field of the book”, which corresponds to the author–book–reader communicative triad. A book as an intellectual product, a means of communication and information transmission is the object of activity of both the author who creates the text of the book and the reader who perceives and interprets the text in the book. “A causable object is an object of perception, a book as a unity of material form and text” is the nuclear component of this frame (an essay, a work). The situation also includes the characteristics of the object according to some empirical attribute: by purpose (textbook, encyclopedia); by literary genre or type (epic, lyrics, fantasy); partitives (parts of the text: epigraph, title, epilogue); attributive position, subjective evaluation of the book (boring, useful); attributive position, objective characteristics of the book (fiction, mathematics, for children).

The subframe “creation of the information field of the book” includes the created object (book, chapter); predicates of creation of two types: action verbs denoting the physical actions by an animated subject aimed at material fixation of the text (to write, to mark), and mental action verbs denoting the mental processes of creating the text (to think, to formulate); also, this subframe includes an agent, a subject of action — the creator of the information component of the book (author, writer, poet); attributive position, characteristic of the agent (interesting, brilliant, incompetent); a creative tool (a pen, a computer).

Thus, the nominal layer of the concept “book” is structured on the basis of the semes “object of printing”, “text”, “information”, necessarily assumes a person as a subject of creating and perception of the book. The publishing frame focuses primarily on the subject as the causer of the book's existence as a material object, while the author and the reader are in a presupposition. The information frame is focused on the subject as the causer of the information field of the text, which is both the writer as the author of the text, and the reader as its recipient and interpreter.

The book is both an object of purposeful human activity (technical production, publishing, writing and reading), and a means of emotional and volitional influence on the reader of mediated communication. As such, the book also performs as an agent (it teaches, attracts, narrates), based on the anthropomorphic properties inherent in its perception. In this regard, it is similar to other concepts of art (music tells, the picture shows) as a metaphorical subject.

Conclusions

Thus, ‘book’ is a universal linguocultural concept, an important fragment of the linguistic world picture, which has a long history in Russian culture and still is essential for Russian linguistic consciousness. The specifics of the concept is in its semantic duality, the unity of the material and the ideal, which forms the main semantic opposition in the structure of the concept. The analysis of lexicographic sources made it possible to identify the area of the main representatives of the concept ‘book’, which form the basis for its objectification in the language and speech of various discourses. They include the name of the concept (‘book’), its derivatives (book depository, bookseller, bookish etc.), the constituents of the object, publishing and information frames: the components of the thematic groups “text document” (article, essay, story), “parts of a text document” (line, epigraph, word, letter), “subject, object, space and typical actions related to the creation of a book”, “subject, object, space and typical actions related to the perception of a book”, “subject, object, space and typical actions related to the functioning of the book in society”. This complex of conceptual elements forms the model structure that serves as a basic semantic prototype for further studying of the specifics of the concept in various discourses.

References

- 1 Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — Воронеж, 2001.
- 2 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. — М.: Гнозис, 2004.
- 3 Частотный словарь русского языка / под ред. Л.Н. Засориной. — М.: Рус. яз., 1977.
- 4 Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов / под ред. Н.Ю. Шведовой. — М.: Азбуковник, 2008.
- 5 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [Электронный ресурс] / М. Фасмер. — Режим доступа: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/>.
- 6 Говоров А.А. История книги: учеб. для вузов. [Электронный ресурс] / А.А. Говоров. — М.: Изд-во МГУП «Мир книги», 1998. — 346 с. — Режим доступа: <http://www.hi-edu.ru/e-books/HB/01-1.htm>.

- 7 Евгеньева А.П. Словарь русского языка: [В 4-х т.] [Электронный ресурс] / А. П. Евгеньева. — М.: Рус. яз., 1981–1984. — Режим доступа: <https://www.slovari.ru/search.aspx?s=0&p=3068&di=vsem2&wi=6877>.
- 8 Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка / С.А. Кузнецов. — СПб.: Норинт, 1998.
- 9 Горкин А.П. Литература и язык. Современная иллюстрированная энциклопедия [Электронный ресурс] / А.П. Горкин. — М.: Росмэн, 2006. — Режим доступа: <http://niv.ru/doc/dictionary/literature-and-language/index.htm>.
- 10 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: [В 4-х т.]. — Т. 2. [Электронный ресурс] / В.И. Даль. — М.: Рус. яз., 1980. — Режим доступа: <https://lexicography.online/explanatory/dal/%D0%BA/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0>.
- 11 Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь: [В 2-х т.]. — Т. 1. / Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева. — М.: Астрель; АСТ, 2002.
- 12 Киреева Н.В. Фрейм-пропозициональная модель в лингвоконцептуальных исследованиях / Н.В. Киреева // Традиции и инновации в филологии XXI века. — Томск, 2012. — С. 246–250.

А.П. Филимонова, Ш.М. Мажитаева, Н.В. Козловская, Ж.Д. Рапишева

«Кітап» концептісінің лексикографиялық мағынадағы сипаттамасы

Қазіргі заманғы лингвистикалық концептологияның өзекті мәселелерінің бірі саяси, экономикалық, медициналық, көркем және т.б. әртүрлі дискурстарда кездесетін әмбебап концептілерді іске асырудың ерекшеліктерін зерттеу болып отыр. Бұл зерттеу концептінің неғұрлым толық сапалық моделін, «салыстырудың тіл ішіндегі зерттеу эталонын» (Воркачев), барлық негізгі ажыратушы семаларды қамтитын, сонымен қоса дискурста бейім ерекшелікті анықтауға мүмкіндік беретін базалық семантикалық прототипті алдын ала құруға негізделеді. Мақала «кітап» ұғымының концепт-универсалдарын әлемнің ұлттық тілдік картинасының маңызды бөлшегі ретінде зерттеуге бағытталған. Лексикографиялық мәліметтер мен негізгі фрейм-пропозицияларды талдау негізінде концептінің семантикалық моделі құрылған, оның орыс тіліндегі басты репрезентанттарының тұтас кешені айқындалған.

Кілт сөздер: лингвомәдени концепт, фреймдік құрылым, «кітап» концептісі, лексикографиялық сипаттамасы.

А.П. Филимонова, Ш.М. Мажитаева, Н.В. Козловская, Ж.Д. Рапишева

Экспликация концепта «книга» в лексикографическом отражении

Одной из актуальных проблем современной лингвоконцептологии является изучение специфики реализации универсальных концептов, функционирующих в различных дискурсах: политическом, экономическом, медицинском, художественном и т. д. Подобное изучение опирается на предварительное конструирование наиболее признаково полной модели концепта, исследовательского «внутриязыкового эталона сравнения» (Воркачев), базового семантического прототипа, отражающего его основные дефиниционные семы, который и позволяет выявлять дискурсионно обусловленную специфику. Настоящая статья посвящена изучению концепта-универсалии «книга» как значимого элемента национальной языковой картины мира. На основе анализа лексикографических данных и основных фрейм-пропозиций выстроена семантическая модель концепта, определен комплекс его основных репрезентантов в русском языке.

Ключевые слова: лингвокультурный концепт, фрейм-структура, концепт «книга», лексикографическая интерпретация.

References

- 1 Popova, Z.D., & Sternin, I.A. (2001). Ocherki po kognitivnoi lingvistike [Essays on cognitive linguistics]. Voronezh [in Russian].
- 2 Karasik, V.I. (2004). Yazykovoi krug: lichnost, kontsepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. Moscow: Gnosis [in Russian].
- 3 Zazorina, L.N. (Ed.). (1977). Chastotnyi slovar russkogo yazyka [Frequency Dictionary of the Russian Language]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 4 Shvedova, N.Yu. (Ed.). (2008). Tolkovyi slovar russkogo yazyka s vklucheniem svedenii o proiskhozhdenii slov [Explanatory Dictionary of the Russian language with the information about the words origin]. Moscow: Azbukovnik [in Russian].

- 5 Vasmer, M. Etimologicheskii slovar russkogo yazyka [Etymological Dictionary of the Russian Language]. Retrieved from: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> [in Russian].
- 6 Govorov, A.A. (1998). Istorii knigi: uchebnik dlia vuzov [The history of the book]. Moscow: Izdatelstvo MGUP «Mir knigi». Retrieved from: <http://www.hi-edu.ru/e-books/HB/01-1.htm> [in Russian].
- 7 Evgenieva, A.P. (Ed.) (1999). Slovar russkogo yazyka: [V 4-kh tomakh] [Dictionary of the Russian language: Vol. 4]. Moscow: Russkii yazyk. Retrieved from: <http://feb-web.ru/feb/mas> [in Russian].
- 8 Kuznecov, S.A. (Ed.) (1998). Bolshoi tolkovyi slovar russkogo yazyka [Large Explanatory Dictionary of the Russian Language]. Saint Petersburg: Norint [in Russian].
- 9 Gorkin, A.P. (Ed.) (2006). Literatura i yazyk. Sovremennaia illiustrirovannaia entsiklopediia [Literature and language. Modern Illustrated Encyclopedia]. Moscow: Rosmen. Retrieved from: <http://niv.ru/doc/dictionary/literature-and-language/index.htm> [in Russian].
- 10 Dal, V.I. (1980). Tolkovyi slovar zhivogo velikoruskogo yazyka [The Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language]. (Vols.1-4; Vol.2). Moscow: Russkii yazyk. Retrieved from: <https://lexicography.online/explanatory/dal/%D0%BA/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0> [in Russian].
- 11 Karaulov, Yu.N., Cherkasova, G.A., Ufimtseva, N.V. (2002). Russkii assotsiativnyi slovar [Russian Associative Dictionary]. (Vols.1-2; Vol. 1). Moscow: Artel; AST. Retrieved from: <http://thesaurus.ru/dict/> [in Russian].
- 12 Kireeva, N.V. (2012). Freim-propozitsionalnaia model v lingvokontseptualnykh issledovaniakh [Frame-propositional model in linguoconceptual research]. Traditsii i innovatsii v filologii XXI veka — Traditions and innovations in philology of the XXI century. Tomsk [in Russian].

М.Е. АДИЛОВ*

*Токал мемлекеттік Газиосманпаша университеті, Түркия
(E-mail: marlen.adilov@gop.edu.tr)***Қазақ тіліндегі «тиын» сөзінің төркіні**

Мақалада қазақ және кейбір түркі тілдерінде, атап айтқанда, қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт, ұйғыр және өзбекшеде «тиын» мағынасына ауысқан *тиін* сөзінің қысқаша тарихы талданған. *Тиын* сөзінің көне түркі жазба мұраларынан бастап, орта ғасыр ескерткіштеріндегі қолданысы, сонымен бірге қазіргі түркі тілдеріндегі тұлғалары мен мағынасы көрсетілген. Бұдан бөлек түркі және моңғол тілдерінде «тиін» мағынасында қолданылып жүрген өзге синонимдес атауларға тоқталған. «Тиін» мағынасындағы тұлғаның «тиын» семасына ауысуына байланысты басқа, яғни туыстас емес тілдер тобындағы мысалдар да келтірілген. Тиын сөзіне қатысты қазақ және шетел ғалымдарының ғылыми пікірлері беріліп, қысқаша тұжырымдар жасалған. Ғалымдардың пікірлерін салыстыра отырып, тілдердегі деректер негізінде объект сөздің түп-төркіні мен негізгі мағынасы анықталған.

Кілт сөздер: қазақ тілі, түркі ескерткіштері, қазіргі түркі тілдері, тиын, тиін.

Kipicne

Түркітану, алтайтану ғылымында жекелеген сөздердің негізгі мағынасы, төркіні жайлы салыстырмалы-тарихи зерттеулер жасалып келеді. Шетелде, батыс ғылымында, түркі әлемінде, Түркияда және Қазақстанда белгілі тіл мамандары, ғалымдарының «бір сөз туралы» мақалалары да шыққан. Бір сөз туралы жазғаны ол мақаланың ғылыми сипатын төмендетпейді, керісінше оның барынша түсінікті, терең, анық нәтижеге жеткізеді. Қазақ тіл білімінің бастаушыларының бірі болып саналатын профессор Құдайбергелі Жұбановтың «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы» деген мақала-кітабындағы «Домбыра және қобыз сөздерінің этимологиясы» жайлы тұжырымы ғылыми айналымнан түскен емес. Бұдан басқа қазақ лексиколог ғалымдарының, мәселен, Ғ. Мұсабаевтың «Бір сөздің тарихы: («Ту тігу», «ту көтеру» дегендегі ту сөзінің шығу төркіні жөнінде); «Қосымша дай/дей, тай/тей туралы»; Қ. Өмірәлиевтің «Үлкен сөзінің этимологиясы»; «Жаяу, үрім» сөздерінің тегі және оның тіл тарихына қатысы»; А. Кайдардың «Шар» сөзінің сыры»; «Шүлен» сөзінің этимологиясы», «Берен. Қазақ тіліндегі байырғы сөздердің контекстегі мағынасы жайлы» атты мақалаларында бір сөз немесе бір форма туралы болса да, ғылыми тұжырымдылығы жөнінен кең екені айқын.

Қазақ тіліндегі «тиын» мен «тиін» сөзінің төркіндес екені белгілі. Екеуінің бір сөз болып, екі түрлі формада айтылып, түрлі мағыналарда жұмсалып жүргені айқын. Осы екі сөздің төркіні жайлы қазақ ғалымдары мен орыс зерттеушілері жан-жақты талдаулар жасап, қорытындылар шығарған. Қазақ зерттеушілердің ішінде ең алғаш қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде бұл сөзге қатысты деректерді табамыз. Мұнда *тиін* терісінің ақша орнына жұмсалудан *тиын* сөзінің пайда болғаны жөнінде айтылады:

«Тиін (тиын) сөзі түркі тілдерінде «терісі бағалы орман аңы, тиін» мәнінде кең таралған болса да, кей тілдерде «ұсақ металл ақша» дегенді білдіреді. Бұл ақша орнына аң терісі жүретін экономикалық тұрмыспен байланысты деп ойлаймыз. Яғни «ақшаның тиын аталуы тиін аңының терісі бұрын ақша орнына жүргендігінен пайда болуы керек» [1: 185].

Біз де осы тұжырымның дұрыс екенін қолдап, төменде түркі ескерткіштері мен тілдері негізінде дәлелдерімізді қосып, бұл сөзге қатысты зерттеуді толықтырмақшымыз.

Қолданылатын әдіс пен деректер

Зерттеуімізді салыстырмалы-тарихи әдіс пен түркі тілдері деректерін қолдану негізінде жасаймыз.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: marlen.adilov@gop.edu.tr

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Тиын сөзіне қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «майда металл ақша; Қазақстанның ұсақ ақша өлшемі. Ұлттық валюта — теңгенің жүзден бір бөлігіне тең; ақша, қаржы, қаражат» деген анықтама берілген.

Бірақ қазақ тілінде *тиын* «ақша, ұсақ ақша, қаражат» деген ауыспалы мағынасында да жұмсалатыны аян, оны кейбір тіркес пен туынды және күрделі сөздерден көреміз, мәселен:

Тиынның татын жалады «түкке тұрмас нәрсені пайда көрді, сараңдыққа салынды.

Тиындау «тиыннан ақша құрау, тиынға айналдыру.

Тиынды «тиын боларлық, тиынға тұрарлық».

Тиынсыз «тиыны жоқ, ақшасыз, қаражатсыз.

Тиын-тебен «азын-аулақ ақша, болмашы қаражат.

Тиыншыл «ақшақұмар, пайдақұмар.

Тыйын-жыбыр «ұсақ ақша, тиын-тебен» [2: 688].

Қара тыйын «қара бақыр, жез ақша» [2: 392].

Көк тиын: Көк тиыным да жоқ «бір тиыным да жоқ».

Тиын бар ма? «ақша бар ма?».

Тиын табу керек «ақша табу керек».

Соңғы мағынасы мақал-мәтелдерден де айқын көрінеді:

Теңге тиыннан өсер.

Теңге тиыннан, ынтымақ ұйымнан.

Теңге тиыннан, тұлпар құлыннан.

Дауыл құйыннан, ақша тиыннан.

Қалтасында тиын жоқ, түйенің тісін санайды [3: 256].

Қайырсыз мың тиын,

Қайырлы бір тиын [4: 194].

Тиын сөзі көне түркі жазба жәдігерлерінде:

Тиын сөзі Орхон ескерткіштерінен бастап, түркі жәдігерлерінде жұмсалған. Негізінен «тиін; тиін терісі; бұлғын; бұлғын терісі» мағынасында қолданылып, ортағасыр қыпшақ жазбаларында «тері» мәніне ауысқан:

Орхон ескерткіштерінен Білге қаған жазбасында екі жерде кездеседі:

Көк тейеңин түрүкмен бодунума қазғаны биртим ... «Көк тиінін (қымбат тиін терісі болса керек) түрігіме, халқыма алып бердім» (Білге қаған Солтүстік беті, 12-жол)

Бунча бодун сачиң қуулқақиң бычды едгү өзлик атиң қара кишин көк тейеним сансыз келүрүп кооп қоотты «Мұнша халық (жаназада жоқтап) шашын, құлағын кесті. Асыл тұқымды атын, қара бұлғынын, көк тиынын (бұлардың терісі) сансыз қылып әкеліп сыйға тартты» (Білге қаған Оңтүстік беті, 12-жол) [5: 60–78].

Ескерткіштегі *көк тейен* (салыстырыңыз *көк бөрі* дегенде де *көк* түсінің «боз» мағынасы бар) тіркесі *көк* түсі емес «сұр, боз» [6: 569a] мағынасында болса керек. Ал *тейен* сөзі аңның өзі емес оның терісі [6: 708b] деп ойлаймыз. Өйткені көне түркі руна жазбаларындағы деректермен бірге қытай және араб деректерінде тиін тоны, терісі туралы айтылады. Қытай деректерінде жазылғандай, көне түркілер сауда құралы ретінде жібек, жылқы, бұлғын және тиін терілері, ішіктерін пайдаланған. Түркілердің мекен еткен жерлерінде саяхаттаған араб географтары бұл деректерді береді. Мәселен, Худуд әл-әлем атты жазбада Ыстықкөл аймағындағы тайпаларда тиін мен бұлғын терілері бар болғаны анықталған [7: 350].

Жоғарыда көне *тейен* сөзі «суыр» мағынасындағы сөз де болуы мүмкін. Неге десек, моңғолдар «дала суырын» *тарбаған* [8: 154] дейді. Ал тарбағанның терісі осы күнге дейін ең бағалы тері ретінде пайдаланылады.

Тиын сөзі ортағасыр түркі жазба мұраларында:

Қарахан жазба жәдігерлерінен «Құтты білікте» бұл сөз *тийиң* тұлғасында келеді. Төмендегі жолдардан *тиін* (бұлғын ішік) тон мағынасында айтылған:

Ажун тезгинүр илде арқыш йорып,

Ағы чуз тийиң киш алып сен тирип

«Керуендер ел-жер кезіп, әлемді шарлар. Жібек мата, бұлғын, тиін тондар жинарсың» («Құтты білік», 5367-жол).

Келесі өлең жолдарында *тийиң киш* (бұлғын) қос сөз болып жазылған:

Йашық йазды болгай өрүглүг сачы

Тийиң-киш өнги тутты дүния ичи

«Өрілген шашың жайылғанда, күллі әлем тиін-бұлғын түсіне өзгерді» («Құтты білік», 5825-жол).

Қарахан дәуірінің келесі құнды жәдігері Махмұт Қашқаридың сөздігінде бұл сөз кездеседі:

«Диуани лұғатит түрkte» *тегин* тұлғасында және оның «бұлғын» мағынасында берілгені назар аудартады: *тегин* «бұлғын» [9: 370].

Қазақ тіліндегідей «тиін аңы» деген мағынасы ең алғаш қыпшақ мұраларында табылған:

Тарихи қыпшақ ескерткіші Кодекс куманикуста *тейин* сөзі «тиін аңы» мағынасында.

Мәмлүк қыпшақ мұрасы Китабу межму тержуманиде *тейин* «тиін» [10: 198].

Мәмлүк қыпшақ жәдігері Әл идрак хашиесі кітабында *тейин* «тері».

Анадолы түрік жәдігерлерінде *тейин/тейун/тийин* деген фонетикалық тұлғаларда келіп, тек «тиін» деген бастапқы мағынасында айтылған.

«Тиын» сөзі қазіргі түркі тілдерінде:

«Тиін» сөзінің «тиын» деген екінші мағынаға ауысуы қыпшақ пен қарлұқ тілдерінде ғана байқалады. Бұл құбылыс жайлы түркиялық этимолог ғалым Хасан Ерен өзінің сөздігінде де жазады:

«Қазіргі түркі тілдерінің кейбірінде, әсіресе қыпшақ тілдерінде «тиін, тиін терісі» мағынасынан ауысқан «тиын, ұсақ ақша» мәніне де ие болып қолданылады» [11: 107].

Тиын сөзі ақша бірлігі мағынасында төмендегі қыпшақ тілдерінде жұмсалады:

Қырғыз т. *тыйын* «тиын; ақша; жиырма тиын»: *жез тыйын* «жез ақша»; *Тыйын тыйндын иши қыйын* «Тиын тиынның ісі қиын»; *тыйынын бар бы?* «ақшаң бар ма?»; *тыйын-тенге* «ақша»; *Кокон тиын* «тарихи кезеңдегі жиырма тиын бағасындағы күміс тиын»; *тыйын* «тиін» [12: 290].

Татар т. *тиен* «тиын; ақша»: *ақтық тиен* «соңғы тиын»; *бер тиен тормаслык* «бір тиынға да тұрмайды». Татар тілінде мақал-мәтелдерде де айтылады: *Тиен булмаса сум булмый* (мақал) «Тиын болмаса, сом болмайды»; *Бер тиен житмәсә сум булмый* «Бір тиын жетпесе сом болмас»; *тиен* «тиін (белка), тиін терісі»: *Тисә тиенгә, тимәсә ботакка* «Тисе тиінге, тимесе бұтаққа» (мәтел) [13: 891].

Башқұрт т. *тин* «тиын, ақша, ұсақ ақша»: *Ике тин бер ақча* «Екі тиын бір ақша»; *тейен* «тиін» [14: 356].

Қарақалпақ т. *тыйын* «1. тиын; бақыр, мыс ақша; 2. тиін»: *Бир тыйыным жоқ* «Бір тиыным да жоқ»; *Соқыр тыйынға да кереги жоқ* «Соқыр тиынға да татымайды» [15: 667].

Қарлұқ тілдерінде де екі мағынасында жұмсалады, мәселен:

Ұйғыр т. *тийин* «тиын; тиін»; өзбек т. *тийин* «тиын; тиін» [16: 453].

Жоғарыдағы көрсетілген тілдерден бөлек өзге түркі сөздіктерінде «тиін (белка)» мағынасы ғана тіркелген, мысалы:

Қарашай-балқар т. *тыйын* «тиін; тері»; қарайым т. *диин* «тиін» [17: 177]

Көне анадолы түрік жазбаларында *тейин* сөзі кездесе де, қазіргі түрік тілінде қолданылмай тек диалектілерінде сақталғаны назар аудартады:

Түрік тілінің диалектілерінде *deyin/teyin* «тиін».

Сібір түркі тілдерінде:

Алтай т. *тийиң* «тиін»; шор т. *тииң* «тиін»; хакас т. *тиин* «тиін, тиін терісі» [18: 224]

Якут т. *тиин* «тиін» [19: 383].

Қарлұқ және қыпшақ тілдерінде екі мағынада жұмсалатын *тиын* сөзі фонетикалық вариант құрамай бірдей формада жұмсалатыны назар аудартады. Ал қазақ тілінде екі сөзді шатастырмау үшін тиін деген фонетикалық нұсқасы кейінірек жасалған секілді боп көрінеді. Мұндай құбылыс башқұрт тілінде де бар: *тиин* «тиын»; *тейен* «тиін».

Жоғарыда келтірілген тілдік деректерден бөлек «тиін (аң)» мағынасында түркі тілдерінде өзге де сөздер қолданылады, мысалы:

Қырғыз т. *тыйын чычкан* «тиін» [12: 290]; қарашай-балқар т. *агач қоян* «тиін»; қырым татар т. *сансар* «тиін»; түрік т. *сіңсар* «тиін».

Хакас тілінің сағай диалектінде *пабырған* «белка-летяга» [18: 139] хакас т. *табырған* «белка» [18: 212]; *сахыл* «тиін», *сарбах* «тиін» [18: 182]; алтай т. *бабырған* «белка-летяга»; *чырбык* «тиін»; шор т. *саққыл/шарбақ* «тиін»; *пабырған* «ұшқыш тиін»; оғыз тілдерінде *синжап* «тиін» (парсы тілінен), өзбек т. *олмахон* «тиін», түрікмен т. *дәле* «тиін» [10: 180].

Моңғол т. *керему*; халка т. *хэрэм*, бурят т. *хэрмэн*, қалмақ т. *кермн*, дагай т. *кэрэм* «тиін» [20: 119].

Тиын сөзінің орыс және өзге тілдерге кіруі:

Тиын сөзінің түркі тілдерінен орыс тіліне де кіргенін көреміз, мәселен, Ұ. Алжанбаева орыс тілінде *тиын* сөзі біріккен сөздерде сақталғанын алға тартады:

«Қазіргі орыс тілінде тиын сөзі жеке қолданылмаса да басқа сөзбен тіркесіп айтылады. Мысалы, алтын сөзі: «В старину 3 копейки, а также монета в три копейки. Цена пять алтын. Пять медных алтынов». Орыс тілінде бұл сөзді ескі түркізмге жатқызады. Қазіргі орыс лингвистері бұл сөздің төркіні татардың *алтын* «золото», яғни «бағалы металл» деген сөзі дейді. Алайда нумизматтар орыс тілінде бұл сөз пайда болған кезде орыстарда да, Алтын Ордада да алтын ақша болған емес дегенді айтады. Нумизматтардың айтуынша, орыстың *алтын* сөзі еш уақытта алтын ақша болған емес, сол себепті түркінің *алтын*, *алтун* сөзі бұл сөздің негізі бола алмайды. Белгілі орыс тарихшысы В. Татищев бұл сөзге өзінің «Лексикон российский, исторический, географический, политический и гражданский» атты еңбегінде көңілге қонымды этимология ұсынады. Ол *алтын* сөзінің төркіні түркінің *алты* саны, өйткені алтында алты ақша бірлігі бар дейді, бірақ сөздің соңындағы н әрпінің қайдан пайда болғаны түсіндірілмейді. Мұндай түсіндірме тек жүз жыл өткен соң Я. Гроттың редакциясымен 1891 жылы шыққан академиялық сөздікте берілді. Онда алтын түркі-татардың *алты тиын* «шесть белок» деген сөзінің өзгерген түрі делінеді. Тиын сөзінің қысқарып «тын» түрінде кездесетіндігі орыстың *нибиртынки* «ни копейки», *унтынка* «десять копеек» сөздерінен көрінеді» [21: 52].

Тиын сөзі өзбек тілінен тәжік тіліне кірген, мысалы: *тин/як тин* «тиын, ұсақ тиын».

Осетин тілінде *тин* «тиын тері, тиын терісінен тон» [8: 181].

Қорытынды

Сонымен, көне түркі ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің көбінде «тиін, бұлғын; тері, тон пішуге арналған бағалы тері» мағынасындағы *тиын* сөзі тек қыпшақ (қарашай, құмық, қарайым, ноғайшада ғана жоқ) және қарлұқ тілдерінде «тиын, ұсақ ақша, бақыр» мағыналарына ауысқан. Ол ауысу да тиын терісінің өте ерте кезеңдерден «сауда құралы, ақша орнына жұмсалған бағалы тері, көшпенділердің құнды заты» ретінде қолдануымен байланысты.

Хакас тіліндегі деректер негізінде *тиін терісінің* «ақша орнына қолданылған салық» ретінде жұмсалғанын көреміз: *нага/нагаг* «елу тиін терісі шамасындағы салық».

Алтай тіліндегі төменгі жолдардан да тиіннің салық құралы ретінде қолданылғаны байқалады:

Алтай калыктан жуулган кара калан – киш, камду, тийинг – ончозы кааннынг ос бойынын казназына баратан (С. Суразаков) «Алтай халқынан жиналған кара салық яғни бұлғын, кәмшат, тиін (терілері), осының бәрі ханның жеке қазынасына жіберілетін».

Сонда түркі халықтарында *тиын* деген сөз *тиін аңының* атымен бірдей болуының басқа себебі ерте кезде бұл халықтар алым-салықты тиіннің терісімен төлегендігімен де байланысты [1: 186].

Жануар терісінің ақша мәніне ауысуы өзге тілдер тобында да байқалады, мәселен, ежелгі орыс тілінде ақша атауларының кейбірі жануар атауымен байланысты екендігі байқалған:

Куница «зверек» др.-русск. *куна* «денежная единица» первоначально означало «куний мех, стоящий один дирхем», затем *куны* (мн.ч.) «деньги»: укр., белор. *куна*, болгар. *куница*, серб. хорв. *куна* «куница, мех куницы», польск. *куна* «куница; определенная форма платы»; хорват *куна* «Хорватияның ұлттық валютасы» [22: 417].

Манжұр тілдерінде де «тиін» мағынасындағы *лейн* сөзі «тиын» мағынасына да ие, сол сияқты остяк (ханты т.) тілдеріндегі *таңге* сөзі екі мәнде жұмсалады. Черемис, пермяк, зыряндаларда *ур* сөзі «тиін» және «тиын» деген семаны білдіреді.

Тиын сөзінің мағыналарына қатысты деректер едәуір көп кездескенімен этимологиясына қатысты деректер өте аз. Фин ғалымы *Рэсэнен*, оның манжұр, тұңғыс тілдерінен келген деп анықтайды. Ал «Этимологический словарь тюркских языков» деп аталатын көп томдықтың авторлары мұның фонетикалық дәлелдері жоқ екенін алға тартып, «тиынның» «тиін» деген мағынаға ие болуы тиын терісінің саудада пайдалануына байланысты деп тұжырымдайды [8: 181].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ысқақов А. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі / А. Ысқақов, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев. — Алматы: Ғылым, 1966. — 240 б.
- 2 Қалиев Ф. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Ф. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев. — Алматы: Арыс, 2005. — 824 б.
- 3 Кейкін Ж. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі / Ж. Кейкін. — Алматы: Өлке, 2002. — 448 бет.
- 4 Бабалар сөзі: [Жүз томдық]. 66-том / Томды құраст.: Т. Әлбеков. — Астана: Фолиант, 2010. — 350 б.
- 5 Tekin T. Orhun Yazıtları / T. Tekin. — Ankara: Dil Kurumu Yayınları, 1998. — 200 s.
- 6 Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / G. Clauson. — London: Oxford University Press, 1972. — 1034 p.
- 7 Aydın E. Bilge Kagan Yazıtı'nda Geçen kök teyey Hayvan Adı Üzerine: Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri / E. Aydın. — Ankara, Bilkent Üniversitesi Bilim-Sanat-Teknik, 2006, — 347–356.
- 8 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: [В 7-и т.]. — Т. 3. / Э.В. Севортян. — М.: Наука, 1980. — 395 с.
- 9 Atalay B. Divanü Lügat-it Türk Tercümesi IV — İndeks / B. Atalay. — Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999. — 2234 s.
- 10 Курышжанов А. Исследование по лексике старокыпчакского памятника XIII века — «Тюркско-арабского словаря» / А. Курышжанов. — Алматы: Наука, 1970. — 234 с.
- 11 Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü / H. Eren. — Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999. — 512 s.
- 12 Юдахин К. Киргизско-русский словарь. — Т. I-II / К. Юдахин. — Фрунзе: Гл. ред. Киргиз. Сов. энцикл., 1985. — 504 с.
- 13 Татарско-русский словарь. — М.: Сов. энцикл., 1966. — 864 с.
- 14 Башқорт теленен һүзлеге. I-II т. — М.: Рус. яз., 1993. — 865 с.
- 15 Каракалпакско-русский словарь. — М.: Гос. изд-во, 1958. — 893 с.
- 16 Узбекско-русский словарь. — Ташкент: Фан, 1941. — 737 с.
- 17 Караимско-русско-польский словарь. — М.: Рус. яз., 1974. — 689 с.
- 18 Хакасско-русский словарь. — М.: Гос. изд-во, 1953. — 361 с.
- 19 Якутско-русский словарь. — М.: Сов. энцикл., 1972. — 571 с.
- 20 Санжеев Г.Д. Этимологический словарь монгольских языков: [В 3-х т.] Т. 1. / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В. Шевернина. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2015–2018. — 224 с.
- 21 Алжанбаева Ұ. Славян тілдеріндегі түркізмдердің зерттелу тарихы / Ұ. Алжанбаева // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. — 2011. — № 4 (57). — Б. 51–53.
- 22 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: [В 4-х т.] (пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва) / М. Фасмер. — М.: Прогресс, 1986–1987. — 576 с.

М.Е. Адиллов

Происхождение слова «тиын» в казахском языке

В статье проанализирована краткая история слова «тиын» (белка), перешедшего в значение «копейка» (в форме «тиын») в казахском и некоторых тюркских языках, в частности, в киргизском, каракалпакском, татарском, башкирском, уйгурском и узбекском языках. Указаны значение и формы слова «тиын» в тюркских письменных памятниках, начиная с древнетюркского письменного наследия и заканчивая современными тюркскими языками. Кроме того, были затронуты и другие синонимичные названия в тюркском и монгольском языках, используемые в значении «белка». Кроме того, слова в значении «белка» приведены в примерах из других групп, т.е. в словах неродственных языков. Относительно происхождения слова «тиын» отражены мнения казахских и зарубежных ученых и сделаны краткие выводы. Изучая определения ученых, на основе данных в тюркских языках, обоснованы происхождение и основное значение слова «тиын».

Ключевые слова: казахский язык, тюркские памятники, современные тюркские языки, тиын, тиін, значение слов.

M.E. Adilov

Etymology of the word “Tiyın” in the Kazakh language

This article analyzes the brief history of the word “tiyn”, which passed into the meaning of “coin” in the Kazakh and some Turkic languages, particularly in Kirgыз, Karakalpak, Tatar, Bashkir, Uighur, and Uzbek languages. The paper indicates the meaning and forms of the word “tiyn” in the Turkic written monuments,

starting with the ancient Turkic written heritage and finishing with modern Turkic languages. In addition, other synonymous words in the Turkic and Mongolian languages used in the meaning of “squirrel” have also highlighted. In connection with the transition of the word in the meaning of “squirrel” to the meaning of “coin”, examples from other groups of languages have been provided. By considering perspectives of Kazakh and foreign scientists and examining the data in the Turkic languages, the origin and main meaning of the word “tiyn” were determined.

Keywords: Kazakh language, Turkic monuments, modern Turkic languages, tiyn, tiin.

References

- 1 Yskakov, A., Syzdkova, R., & Sarybayev, Sh. (1966). Qazaq tilinin qysqasha etimologialyq sozdigi [Brief Etymological Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 2 Qaliyev, G., Naqysbekov, O., & Sarybayev, Sh. (2005). Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi [Dialectological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 3 Keikin, Zh. (2002). Qazaqtyn 7777 maqaly men mateli [7777 Kazakh proverbs]. Almaty: Olke [in Kazakh].
- 4 Albekov, T. (Ed.) (2010). Babalar sozi [Zhuz tomdyq]: 66-tom [Word of ancestor]'. [One hundred volumes. Vol. 66]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 5 Tekin, T. (1998). Orhun Yazıtları [Orhun Inscriptions]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [in Turkish].
- 6 Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish. London: Oxford University Press.
- 7 Aidyn, E. (2006). Bilge Kagan Yazıtı'nda Geçen kök teyey Hayvan Adı Üzerine [On the Animal Name of the “Teyen” Mentioned in the Bilge Kagan Inscription]. Ankara: Bilkent Üniversitesi [in Turkish].
- 8 Sevortiyani, E. (1980). Yetimologicheskii slovar tiurkskikh yazykov [Etymological Dictionary of the Turkic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 Atalai, B. (1999). Divanu Lugat-it Turk Terzhumesi IV — İndeks [Divanu Lugat-it Turk Translated]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [in Turkish].
- 10 Kuryshzhanov, A. (1970). Issledovanie po leksike starokypchakskogo pamiatnika XIII veka — «Tiurksko-arabskogo slovaria» [Research on the vocabulary of the Old Kypchak monument of the XIII century of the Turkic-Arabic Dictionary]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 11 Eren, H. (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü [Etymological Dictionary of the Turkish Language]. Ankara: Bizim Büro Basımevi [in Turkish].
- 12 Yudakhin, K. (1985). Kirgizsko-russki slovar [Kyrgyz-Russian Dictionary]. Frunze: Glavnaia redaksiia Kirgizskoi Sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 13 Tatarsko-russkii slovar [Tatar-Russian dictionary] (1966). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 14 Bashkort telenen hyzlege [Bashkir dictionary] (1993). Moscow: Russkii yazyk [in Bashkir].
- 15 Karakalpaksko-russkii slovar [Karakalpak-Russian dictionary] (1958). Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 16 Uzbeksko-russkii slovar [Uzbek-Russian dictionary] (1941). Tashkent: Fan [in Russian].
- 17 Karaimsko-russko-polskii slovar [Karaim-Russian-Polish dictionary] (1974). Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 18 Hakassko-russkii slovar [Khakas-Russian dictionary] (1953). Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 19 Yakutsko-russkii slovar [Yakut-Russian dictionary] (1972). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 20 Sanzheev, G.D., Orlovskaya, M.N., & Shevermina, Z.B. (2015). Yetimologicheskii slovar mongolskikh yazykov [Etymological Dictionary of Mongolian languages]. Moscow: Institut vostokovedeniia RAN [in Russian].
- 21 Alzhanbaieva, U. (2011). Slavian tilderindegi turkizmderdin zerttelu tarihy [History of the study of turkisms in Slavic languages]. *Qazaq ultyq universitetinin khabarshysy. Shygystanu seriasy — Bulletin of the Kazakh National University. Oriental Studies Series, 4 (57), 51–53* [in Kazakh].
- 22 Fasmer, M. (1986). Yetimologicheskii slovar russkogo yazyka [Etymological Dictionary of the Russian language]. Moscow: Progress [in Russian].

Н.К. Култанбаева^{1*}, С.С. Исакова¹, Г.Р. Әлімбек²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(nuryku76@mail.ru, sabira-i@yandex.ru, alimbek_gaukhar@mail.ru)

Ұлттық танымның ертегі дискурсындағы көрінісі (қазақ, орыс және араб материалдары негізінде)

Дискурсология – қазақ тіл білімінде жаңа қалыптасқан ғылыми салалардың бірі. Қазақстандық зерттеушілер қатары бүгінде дискрустың анықтамасы, дискурс пен мәтін арақатынасы, дискурстың жанрлық түрлері туралы біраз зерттеулер жасады. Мақалада түрлі тілдердің ертегі дискурсындағы ұлттық таным мәселесі және ондағы ұлттық таным көрінісін нақты мысалдар арқылы талдайды. Авторлар ертегі дискурсындағы үштік мәселесін, яғни үш санына қатысты ұғымдарға мысалдар келтірген. Дискурстың бірден-бір тілдік бірлігі болатын ұлттық тіл мәселесіне тоқталған. Ұлттық тілдің әрбір этнос аясындағы қарым-қатынастың ерекшеліктерін орнататындығын, этикеттің қалыпты моделін және толықтай сөйлеу мәнерін анықтайтындығын, әр халықтың өзіне тән мәдени коды жайлы сөз болады. Дискурс айналымында ұлттық таным кілт сөздерге байланады деген тұжырым жасайды. Сонымен қатар ертегі дискурсындағы эксплициттілік және имплициттілік мәселесі де қарастырылған. Ертегілерді ұлттық-мәдени элемент ретінде ала отырып, әр халықтың өзіне ғана тән бейнелеу образдарын мысалға келтірген. Олардың лингвомәдени және ұлттық танымдық сипатын анықтау бүкіл ұлттық дүниетанымның ерекшеліктерін нақты танып-білуге септігін тигізеді, сондықтан да ертегілерді танымдық тұрғыда зерттеу антропоэкеттік парадигмада, тілді адаммен және оның әлемімен тығыз байланыста талдауды басшылыққа алу қажет деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: дискурс, дискурстық айналым, ертегі дискурсы, ұлттық таным, кілт сөздер, коммуникативтік қатынас, адресат, адресант, эксплицитті, имплицитті.

Kipicne

Қазіргі қазақ тіл білімі заман талабына сай жаңа бағыттағы зерттеулермен толықтырыла бастағаны белгілі. Солардың бірі ретінде тілдің жаңа парадигмада, яғни адамның танымдық қызметіне қатысты зерттелуімен ерекшеленетіндігін айтуға болады.

Сондай жаңа бағыттардың бірі – дискурс теориясы. Дискурс – пәнаралық зерттеу нысаны. Ол логика, психология философия, әлеуметтану, әдебиеттану тәріздес өзара байланысты ғылым салаларының жүйесін қамтиды. Бұл пәндердің әрқайсысы дискурсты өзінше зерттейді. Жалпы дискурс ұғымына түрліше анықтамалар беріліп жүр. Солардың бірі ретінде дискурсты адресат пен адресанттың арасындағы белгілі бір ұлттық ерекшеліктерге негізделген, ортақ әңгіме барысында тілдік, әлеуметтік, этномәдениеттік, психологиялық ортақтықтары бар, соның арқасында тілдік тұлғалардың арасында орын алған коммуникативтік қатынас, яғни сөйлесім үлгісі деп тануға болады. Дискурсқа қатысушы екі тілдік тұлғаның да сөйлесім әрекеті барысында аялық білімі толық көрінеді. Ғалым Б. Қалиев: «Бұндай тілдік қарым-қатынас болу үшін ұлттық тіл, сол тілді қолданушы (адресант) және оны түсініп қабылдаушы (адресат) болуы шарт», – деп көрсетеді [1: 10]. Осыдан келіп, лингвистикада дискурсты тілдік коммуникацияның бір түрі ретінде қарастырады. Кең шеңберде алып қарар болсақ, дискурс дегеніміз уақыттың мәдени тілдік контексті. Оған рухани идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Ғалым Қ. Есенова дискурсқа қатысты өз көзқарасын былайша білдіреді: «... жағдаятқа және оған қатысушыларға байланысты экстралингвистикалық, этномәдени факторлар, сондай-ақ коммуниканттардың мақсат-ниеттері басшылыққа алынуы тиіс». Бұл аталғандардың барлығын ескере отырып, оған мысал немесе дәлел келтірер болсақ, дискурстың бірден бір тілдік бірлігі болатын ұлттық тілді алуға болады. Ұлттық тіл әрбір этнос аясындағы қарым-қатынастың ерекшеліктерін орнатады, этикеттің қалыпты моделін және толықтай сөйлеу мәнерін анықтайды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nuryku76@mail.ru

Эксперимент

Сөйлеу, баяндау әрекеті барысында сөйлеуші айтпақ болған ойын кейде ашық (эксплицитті), кейде жасырын түрде (имплицитті) түрде жеткізуі мүмкін. Қалай болған күнде де дискурс – ұлттық ерекшеліктерге негізделген күрделі құрылым. Олай болса, әрбір ұлттық тілдің өзіне ғана тән лингвомәдени бірліктері мен ерекше құралдары болады, олардың қатарына ертегілерді де жатқызуға болады. Одан әрі сөзіміз дәлелді болу үшін ертегі дискурсын талдап көрсек. Мысалы, «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде кездесетін мына жолдарға қарар болсақ:

... Ол мейлінше қайырымды болыпты, жылағанды жұбатыпты, жатсынуды сүйемпті, табысына бүкіл ел ортақ болыпты. Керқұла атты Кендебай батыр атанып, әлемге аян болыпты.

Күндерде бір күн Кендебай аң аулап, алысқа ұзап кетіпті. Кетіп бара жатып, қозысын бағып жүрген бір балаға кездеседі. Бала еңіреп жылап жүр екен. Кендебай жетіп келіп:

– Көзің жасты, көкірегің қайғылы не еткен жансың? - деп сұрапты.

– Ардақтаған анаңды алса, төгілмей ме ырысың. Асқар таудай әкеңді алса, көрген күнің құрысын! — деп қоя беріпті бала [2: 33]. Бұл келтірілген мысалда баланың батырлықпен қатар жомарт, қайырымды, ел үшін туған ер боп өскенінен хабар берілсе, бала мен батырдың диалогінен баланың сыртқы түрінің соншалықты мүшкілдігін, тек кедей ғана емес, жетімдіктің зарын тартқан тұрмысын аз ғана сөзбен жеткізгенін көреміз. Батырдың сұрағына орай, бала да басынан кешкен жағдайын бірден шұбыртпай ырысының төгілу себебі мен әкесі жоқтықтан көрген күні күн еместігін, жалпы мәселенің мән жайын қысқаша баяндайды. Коммуникацияға қатысып тұрған екі адам да бір-біріне таныс емес. Тек жолшыбай кездескен адамдар. Жай жөн сұрасу барысында екі жақ та өз ойларын жасырын, астарлы түрде жеткізіп тұр. Солай бола тұра тараптар бір-бірін дәл түсініп, коммуникативтік қарым-қатынасқа түсіп тұр. Бұл қысқа қайырымды сұрақ-жауаптың өзінен батырдың адамгершілік қасиеті, жетім баланың психологиялық күйі, «жетім көрсең жебей жүр» дегенді басшылыққа алатын қазақи тәрбие, жөн сұрасу, жөнін айту жайы – барлығы көрініс береді. Сөйтіп, тілдік жағдаяттағы екі адамның бір-біріне сұрақ-жауап қоя отырып түсінісуі арқылы дискурс орнайды.

Ертегі дискурсынан бұдан басқа да ұлттық танымды аңғартатын көптеген мысалдар келтіруге болады. Мысалы, Кендебай батыр ханның ордасына келіп:

– Дат, тақсыр! – дейді.

– Даттың болса, айт! - дейді хан ақырып [2: 35]. Бұл үзіндіде ханның алдына келген қарашаның өтініш-тілегін білдіруінің бір түрі «дат» сөзі де, ханның ақырып сөйлеуі ханның әділетсіз, қатал екендігінен хабар беріп тұр. Ол алдына келген қарапайым халықтың мұң-зарын, өтініш-тілегін тыңдап, құлақ аса бермейді. Сөзі өтімді, әрі батылдың бір белгісі ретінде «дат, тақсыр» деп қысылмастан сөйлеу, әрине, батырға ғана тән қасиетті көрсетеді. Одан әрі ертегі желісі былайша жалғасады:

– Мен хан баласы емеспін, адам баласымын. Өз атым – Кендебай, ел мені Керқұла атты Кендебай деп атайды. Сіздің еліңізге ерігіп келгенім жоқ, жұмыспен келдім. Екі бірдей жоқ іздеп жүрмін... Намыс іздеп жүрмін, рұқсат болса айтайын, – дейді Кендебай.

– Айт, айт, балам! – дейді хан [2: 35].

Бұл диалогте де «хан баласы емеспін, адам баласымын» деген сөзінен хакім Абайдың «атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген өсиетіндей немесе Махамбеттің «қарадан біреу тусайшы, халықтың кегін қусайшы» деген арманын қазақ халқы қай кезде армандаған, баланы халықтың қамын ойлайтын азамат етіп өсіруді мақсат еткен. Сол өсиетті батырдың өмірлік кредосы етіп алған. Кендебай батыр осы елге келуінің себебі де жетімін жылатпау, елінің намысын қорғау екендігін бір ауыз сөзімен жеткізеді. Дала заңында қалыптасқан дәстүрге сай хан да сөзге тоқтап, батырға қызын беріп еліне қайтарады. Ертегінің осы бір үзіндісінен қазақ халқының дәстүр салты бойынша ел үшін туған ерге тән қасиеттер және ханның қолында қанша билік болса да сөзге тоқтау, сөз қадірін түсіну сияқты халық танымын көруге болады.

Ертегі дискурсында жалпы эпикалық заңдылық басшылыққа алынады, көбінесе үштік яғни үш санымен байланысты ұғым кездесіп отырады (*үш ұлы, үш қызы, үш рет ерлік жасау, ер кезегі үшке дейін деп сынаққа бару*). Бұндай үш санына байланысты оқиғалар желісі тепе-тең (*үш тапсырма, үш өсиет*) немесе оқиғалардың біртіндеп күрделенуі (*үшінші тапсырма, өсиеттің, сынақтың қиындай түсуі*) арқылы көрініс береді. Бұл да ертегі дискурсында көрінетін ұлттық танымның бірі іспетті киелі сан. Қазақ халқында, тіпті барлық халықтарда бар десе болғандай, яғни белгілі бір ұғымдық

мәні бар сандар болады. Мысалы, «ер кезегі үшке дейін», «Бог любить троицу», «үш күндігін ойламаған еркектен без, үш жылдығын ойламаған әйелден без» деген мақал-мәтелдермен қатар, «бес күн жалған», «үйірімен үш тоғыз» сияқты тұрақты оралымдар да кездеседі. Талдауға алынып отырған үш тілдің ертегісінде де үш, жеті, қырық сандары кездеседі. Мысалы, қазақтың «Бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс» ертегісі немесе арабтың «Әли баба мен қырық қарақшы». Бұл сандардың әр халықта өзіндік бір сырлары болуы әбден мүмкін.

Қазақ халқында мифологиялық бейнелерге байланысты туған болса, орыс халқында үштік үйлесімділіктің символы болып саналған. Алайда бұл үйлесім тұрмыстық үйлесім емес, керісінше рухани үйлесім ретінде қабылданады. Христиан дінінде басты құлшылық – Святая Троица ұғымы бар. Осыдан келіп христиан дініндегі үштік бірлік «Бога – отца, Бога – сына и святого духа» [3: 168] ұғымы шығады.

Қазақтың ертегі дискурсында «бір ханның үш ұлы болыпты» деп басталып, үнемі кіші ұлының ақылды, тапқыр болуы жайында оқиғалар көбірек баяндалатын болса, орыс ертегілерінде керісінше, кіші ұлы ақымақ болып басталып, соңында сол кіші бала тапқыр, ақылды балаға айналады. Мысалы, «Иванушка дурачок» ертегісі. Олар үнемі жеңіске жетіп, таққа мұрагер болады. Сол сияқты сан есімдер заттанып қолданылуы да қазақы дискурста жиі қолданылатын тәсіл. Мысалы, «*Ерназардың сегізіне тарт, Ерназардың сегізіне тарт*», – деп шуылдасып жүр екен. «*Ерназардың сегізін көрейін*», – деп үйге кірмек болса, *табақшылар – Кім керек? Неғып жүрген адамсың?*», – деп сұрайды. *Төстік: – «Маған Ерназардың сегізі керек», – дейді. Сол арада Ерназардың сегізі жөн сұрасып, Төстікпен жылап-сықтап табысады* [2: 29]. Бұл сөйлемдерден Ер Төстіктің ағаларының өзге елде жүрсе де «*Ерназардың сегізі*» деген атпен зор құрметке ие болғандығын аңғаруға болады. Қазақтың салты бойынша сыйлы қонаққа арнайы табақ тарту үлкен құрметке ие болудың белгісі. Олай болса, бұл жерде де арнайылап «*Ерназардың сегізі*» атанып кеткен Ер Төстіктің ағаларының дәулетті, батыр, беделді адамдар екендігін хабарлап тұр. Бұл сияқты сөз қолданыстары қазақ ақындарының поэзияларында көптеп кездеседі. Мысалы, «Өтемістен туған он едік, онымыз атқа қонғанда жер қайысқан қол едік» дейтін Махамбет Өтемісұлының өлең жолдарынан батыр, қайсар ақынның туыстарының да батырлар, елқорғаны болған азаматтар екендігі белгілі, яғни тектілікті көруге болады. Немесе хакім Абайдың «Сегізаяқ» өлеңіндегі «Атадан – алтау, анадан – төртеу жалғыздық көрер жерім жоқ» деп келетін жолдарынан ақынның туған бауырлары жөнінде, оның ішінде ер балаға қатысты айтылған ой екендігін білу қиын емес.

Нәтиже және талдау

«Тілдік таңбалардың сыртқы формасы, ішкі мазмұны және оның тыңдаушыға ықпал жасайтын, әсер ететін күші болады. Сөйлеуші тілдің осы қасиеттерін пайдалана отырып, оны өз мақсатына орай жұмсайды. Өйткені ешбір сөз мақсатсыз қолданылмайды. Өз мақсатына жету үшін сөйлеуші тілді қолдану арқылы тыңдаушыға әсер етіп, оны іске, әрекетке итермелейді. Сөйтіп ойын іске асырады» деген Б. Қалиевтің пікіріне сүйене отырып, «Ер Төстік» ертегісінен мысал ретінде мына үзіндіні алсақ: «...*Әкем маған жылқыдан Шалқұйрық атты берсін, жасаудан Ақсырмалы сауытты берсін, түйеден Құба інгенді берсін*», – дейді. *Шалқұйрық атты сұрағаны несі? Шалқұйрық – жылқымның құты, құтқа қыз ие болған жер бар ма екен? Құба інген – түйемнің басы, түйемнің басын сұрағаны несі, қызда ондай түйе артқан бар ма екен? Ақсырмалы сауыт – атадан ұлға қалатын мұра, мені қызым қу бас дегені ме? Қызым өйтіп жаулығын білдірмесін*», – дейді. *Кенжекей әкесіне қайта кісі салыпты: «Шалқұйрықты сұрағаным, ерге лайық ат еді, ер мінсін деп едім, Құба інгенді сұрағаным, ер қосын артсын деп едім, Ақсырмалы сауытты сұрағаным, Ер Төстік ер еді, сол ер кисін деп едім», – депті. Әкесі Кенжекейдің сөзінен жеңіліп, сұрағандарын беріпті*» [2: 31]. Кенжекейдің әкесінен кимас затын сұрауы, оған әкесінің берген жауабы, сондай-ақ Кенжекейдің түсіндіруі имплицитті түрде өткенін көруге болады. Алайда, тыңдаушы бұл сөздерден «малдың құты», «ер балаға қалатын мұраның» не екенін білсе, кимас затқа айналуының себебін де түсінеді. Алайда сөйлеуші өз мақсатына тілді дұрыс қолдану арқылы жетіп тұр. Қазақтың «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деген мақалы осындай ойды аңғартса керек.

Қазақ дәстүрінде ер адамның орны үнемі жоғарыда болатыны белгілі. Барлық отбасы шаруасынан бастап, ел басқару, елдің ішкі, сыртқы шаруасын тек ерлер ғана шешкен. Сондықтан шаруа жайына келгенде әйел адам кіріспейді. Мысалы, *Кенжекей атасына кісі жіберіп: «Атам бұл құдыққа қонбасын, ырымы жаман жер», – деп хабар айтқызады. «Келінім келмей жатып, менің қонысымды билейін деген екен», – деп Ерназар болмастан әлгі жерге қонады. Қонысымды билейін*

деген екен дегені де әйел адамға билік немесе келіндік ибаны ұстау салтын бұзуға жол бермеу бойынша Кенжекейдің айтқаны болмайды. Солай бола тұра жас келін естілігін білдіріп, көш жөнекей атасын қонақ етеді. *Көш қонысымен, Кенжекей басқа келіндерінен үйді бұрын тігіп жібереді де, атасын қонақ қылады. Кенжекейдің зерделі екенін Ерназар сол арада біледі. «Келінім ақылды екен, тілін бекер алмаған екем», – деп өкінеді [2: 30].* Кенжекейді өз әкесі де, қайын атасы да бір ауыз сөзі мен жай әрекетінен-ақ оны мойындайды. Орынды сөзге, орынды іске әркез мән беріп, сөзге тоқтаған қазақтың тағы да бір қасиетін көреміз. Әйелдің ақылды, батырға лайық жар болуы, жалпы әйел затының қоғамдағы алатын орнын көрсететін ертегілерді орыс халқының ертегілерінен де көруге болады. Бұл турасында орыстың атақты философы Н. Бердяев «Русская женщина есть тот вечный двигатель русской жизни, который заставляет ещё куда-то идти. Русская женщина здесь и сейчас; она видит то, что можно взять, мужчина всё видит и ничего брать не собирается... Русская женщина умеет быстро распорядиться насчёт того, что сделать и как, где и зачем» деп жазады [4: 154]. Осыған мысал, «Пооди туда – не знаю куда, принеси то – не знаю что» ертегісінде басты кейіпкер Андрей өзінің өмірлік серігі Мария ханшайымды аңшылықта кездестіреді, ханшайым оған құс түрінде кездеседі. Бұдан байқайтынымыз құс әдетте, орыс халқында еркіндік пен бостандықтың символы болып табылады. Осының өзі алдағы уақыттағы сюжеттің дамуына алып келеді. Мария ханшайымға үйленгеннен кейін де Андрей мерген өзінің ел алдындағы «міндетін ұмытпайды», ол үнемі ел халқына қызмет етеді: «әр күн сайын таңертең орманға кіріп, аң аулап, оны патша асханасына апарды», бірақ өмірі кедейлікпен өте береді, ал Мария ханшайым молшылықта өмір сүру үшін не істеу керектігін біледі. Әйел ері үшін әрі жары, әрі ақылшысы болады. Ол былай дейді: *«Добудь-ка рублей сотню, купи на эти деньги шелку, я все дело поправлю» [5: 55].* Одан әрі ертегішінің айтуынша, мерген Андрейдің ақылды жары Мария ханшайым асқан шеберлікпен жұмыс жасап, тұрмысын реттеуге көмектеседі. *«Андрей лег спать, а Марья-царевна стала ткать». «Всю ночь ткала и выткала ковер, какого в целом мире не выдывали: на нем все царство расписано, с городами и деревнями, с лесами и нивами, и птицы в небе, и звери в горах, и рыбы в морях; кругом луна и солнце ходят...» [5: 56].* Орыс халқының тұрмыс салтында ері түнде тынығып ұйықтаса, әйелі үйдің бітпеген жұмыстарын түнімен жасайды, тігеді, тоқиды, т.б. Ал Мария ханшайымның осыншалық шеберлікпен тоқыған кілеміндегі көріністен біз ескі заманда адамдар Ресей жерін қалай елестеткенін, оның кең байтақ жерлерін, қандай байлыққа ие болғанын көреміз. Тек туған жерге деген сүйіспеншілік қана қиындықтарды жеңуге, адам таңқаларлық жұмыс жасауға итермелеген болар еді. Мария ханшайым тоқыған сондай туындыға тіпті, саудагерлер де бағасын бере алмауы соның дәлелі болса керек. Бұл жерден өнерді бағалай алатын дарынды орыс халқының қасиетін көруге болады. Шынайы өнер туындысын бағалау қиын. Дарынды орыс адамы өзіншіл болуы мүмкін емес, байлыққа, атаққа деген қызығушылығы жоқ. *«Марья-царевна отдаёт ковер мужу: – Понеси на гостинный двор, продай купцам, да смотри – своей цены не запрашивай, а что дадут, то и бери» [5: 55].* Ертегідегі осы эпизодта орыс халқының еңбексүйгіштік, туған жерге деген сүйіспеншілік, талантты бағалай білуі сияқты элементтерін байқаймыз. Орыс халқының ғасырлар бойғы басты жауы билік өкілдері (шенеуніктер, жер иелері және т.б.) саналды. Бұл ертегіде біз нақты мемлекеттік иерархияны, патшаға сиынуды, оның бұйрықтарын ұқыпты орындауды байқаймыз. Саудагерлер кілемді бағалау үшін патшаның көмекшісіне және патшаның кеңесшісіне жүгінеді. Әдетте, патша ашкөз, жауыз адам болады да, кілемді өзіне қалдырып, Андрей мен Мария ханшайымды өлтіруді бұйырады. Бірақ халықтың шыдамының да шегі болады. Сол шыдам таусылып, бәрі ертегі соңында көрсетілгендей болады: *«Тут Андрей вынул дубинку: – Ну-ка, дубинка, обломай бока этому царю! Дубинка сама пошла колесом, с конца в конец перекидывается по чистому полю; нагнала царя и ударила в лоб, убила до смерти. Тут и сражению конец пришел. Повалил из города народ и стал просить Андрея – стрелка, чтоб взял он в свои руки все государство» [5: 58].* Ертегілік ойлау заманауи адамгершілік бағытқа айналатын мүмкіндіктер ашады: туған жерін, отбасын сүю, өз халқының салт-дәстүрлерін еске түсіру, оларды бағалау, таралу тамырын білу; ешкімге қызғаныш білдірмеу және жамандық жасамау – содан кейін адам өзінің ар-ожданымен, жан дүниесіндегі тыныштықпен өмір сүреді және бақытты болады.

Ертегі дискурсында адресанттың танымына байланысты ой түйіні кілт сөздерге байланады. Сол кілт сөздер ұлттық таным негізінде қалыптасқан кодталған сөздер болуы тиіс. Себебі ол сөздердің әсер ету күші әлдеқайда күштірек. Кілт сөздер дискурстың ядросы іспетті. Адресатқа жеткенде кілт сөздер адресатты дискурстық айналымға жетелейді. Дискурстық айналым дегеніміз адресаттың дискурсты игеру барысында болатын құбылыс. Бұндай кілт сөздер қазақ, орыс ертегі дискурсында

әділ басшы, ел қорғайтын азамат, адал жар бейнесі көрсетіліп, ертегі бейсаналық тұрғыда идеологиялық құрал ретінде қолданылады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, ғаламның тілдік бейнесіндегі ұлттық танымды айқындаушы лингвомәдени бірліктер қатарынан табылатын ертегілер қазақ халқының қоршаған орта, болмыс жайлы таным-тәжірибе ерекшелігін бүгінге дейін жеткізуші мәдениеттің аса құнды да, қажетті нысанының бірі болып табылады. Әрбір тіл өзіндік қабылдау тәсілдері мен болмысты ұйымдастыру ерекшеліктерімен сипатталады, ал сол арқылы берілетін мағыналар дүниетанымның біртұтас жүйесін құрайды. Ертегілерді ұлттық-мәдени элемент ретінде анықтауға болады. Ал, ұлттық-мәдени элемент дегеніміз – сол халықтың өзіне ғана тән бейнелеу образдары болып табылады. Олардың лингвомәдени және ұлттық танымдық сипатын анықтау бүкіл ұлттық дүниетанымның ерекшеліктерін нақты танып-білуге септігін тигізеді. Сондықтан да ертегілерді танымдық тұрғыда зерттеу антропоэлекттік парадигмада, тілді адаммен және оның әлемімен тығыз байланыста талдауды басшылыққа ала отырып жүзеге асырылады.

Әдебиет тізімі

- 1 Қалиұлы Б. Дискурс және оның тілдік белгілері / Б. Қалиұлы. Дискурс теориясының өзекті мәселелері: Халықаралық электронды ғылыми конференция материалдары. — 2011. — Б. 8–14.
- 2 Иванова Т.В. Ментальность, культура, искусство / Т.В. Иванова // *Общественные науки и современность*. — 2002. — № 6. — С. 168–177.
- 3 Қазақ ертегілері. — Алматы, 2003. — 172 б.
- 4 Бердяев Н.А. О культуре. Судьба России / Н.А. Бердяев // *Антология культурологической мысли*. — 2006. — С. 87–92.
- 5 Народные русские сказки / Избр. сб. А.Н. Афанасьева; тексты обраб. В.П. Аникиным. — М., 1983. — 239 с.
- 6 Мың бір түн [Электрондық ресурс]. Қол жеткізу режимі: <http://www.safahat.org>.

Н.К. Култанбаева, С.С. Исакова, Г.Р. Әлімбек

Проявление национального познания в сказочном дискурсе (на материале казахского, русского и арабского языков)

В статье представлены художественные инструменты сказочного дискурса, подчеркивающие особенность народных сказок – прекрасных творений фольклора. Художественная специфика народных сказок, в том числе и казахских народных сказок, рассмотрена на конкретных примерах при сопоставлении словосочетаний сказочного контекста, разновидностей тропов, великолепных сравнений, логических словосочетаний. Авторами представлены этапы экспозиции и связи в сюжете сказки, особенности и социальный статус главного героя, которые далее передаются в тексте сказки. Так, применение различных художественно-изобразительных средств делает сказочный сюжет более сложным и интересным, например, при описании главного героя сказки, его героизма, героических поступков и сил. В сказочном дискурсе сказочный герой представлен как особый герой, безупречная личность, человек-борец за свою страну и землю. При этом использованы различные художественные средства для описания родной природы, окружающего мира. Сказки богаты эпитетами, сравнениями, метафорами, фразеологическими версиями. В статье культура раскрыта через призму сказочного текста; жизнь, мировоззрение народа, мировая картина, общенациональный колорит демонстрируют художественную ценность народных сказок такими беспрецедентными сравнениями.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивный цикл, сказочный дискурс, национальное познание, сарказм, адресат, адресант, эксплицитность, имплицитность.

N.K. Kultanbaeva, S.S. Isakova, G.R. Alimbek

**Manifestation of national knowledge in fairy-tale discourse
(based on the materials of Kazakh, Russian and Arabic languages)**

This article describes the artistic tools of fairy-tale discourse emphasizing that folk tales are a wonderful work of folklore. Artistic features of folk tales, including Kazakh folk tales, are described with a specific example when comparing phrases in the fairy text, varieties of poplar, magnificent equations, logical phrases. Authors of the article provide the stages of exposure and connection of fairy-tale plot, peculiarities and social status of the protagonist which further are transmitted in different ways in the text of the tale. For example, using a variety of artistic-pictorial words makes a fairy-tale plot complex and interesting. One of them is the description of the main character of the fairy tale, that is, heroism, his heroic deeds and forces. As noted in the fairy-tale discourse, the fairy-tale hero is described as a special hero, a man with an impeccable personality, a fighter for his country and land. Besides, various artistic means are used to describe the nature of the homeland, the world in an unprecedented way. Fairy tales are rich for epithets, comparisons, metaphors, phraseological units. The article reveals the culture in the fairy-tale text, the life, worldview of the people, the world picture, the national color, demonstrating the artistic value of folk tales with such unprecedented equality.

Keywords: discourse, discursive cycle, fairy-tale discourse, national cognition, keywords, communication, sarcasm, addressee, explicitness, implicitness.

References

- 1 Qaliuly, B. (2011). Diskurs zhane onyn tildik belgileri [Discourse and its language features]. Khalyqaralyq elektronды gylymi konferentsiia materialdary [Materials of the international electronic scientific conference]. Aktobe [in Kazakh].
- 2 Ivanova, T.V. (2002). Mentalnost, kultura, iskusstvo [Mentality, culture, art]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost – Social sciences and modernity*, 6, 168–177 [in Russian].
- 3 Qazaq ertegileri. [Kazakh fairy tales]. (2003). Almaty [in Kazakh].
- 4 Berdiaev, N.A. (2006). O kulture. Sudba Rossii [About culture. The Fate of Russia]. *Antologiya kulturologicheskoi mysli – Anthology of Cultural Thought* [in Russian].
- 5 Afanasev, A.N. (Ed.). (1983). Narodnye russkie skazki [Russian folk tales]. Moscow [in Russian].
- 6 Myn bir tyn [The Thousand and One Nights]. Retrieved from <http://www.safahat.org> [in Arab].

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC AND FOREIGN LITERARY

DOI 10.31489/2021Ph4/98-103

ӘОЖ 82.091

М.С. Оразбек^{1*}, Л.М. Демесинова¹, Ф.С. Сайфуллина²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Филология және мәдениетаралық коммуникация институты, Қазан, Ресей
(E-mail: makpal_zere@mail.ru, lepa_semey@mail.ru, fsaifulina@mail.ru)

Абай шығармаларындағы Эго, Өздік/Self/Самость архетипі (Абай өлеңдеріндегі «көңілдің» мифопоэтикалық сипаты)

Мақалада К. Юнгтің Эго, Өздік /Самость/ Self архетипінің мәні, ұжымдық бейсаналықтың бір түрі болып саналатындығы зерттелді. Эго мен Өздік ақыл-ойдың үйлесім табуы адамның саналы өмір сүруіне негіз болса, ал Эгоның адамның Өздік ақылына бағынбай алға шығуы мен мендік, өзін-өзі пір тұту, атакқұмарлық, билікқұмарлық сияқты түрлі құмарлыққа салынуына жеткізетіні К. Юнг еңбектерін талдау барысында айқындалды. Абай шығармаларындағы Эго, Self архетипінің көрінісі мифопоэтикалық сипатқа ие екені ақын өлеңдерін талдау барысында анықталды. Сонымен қатар, әдебиеттану ғылымында миф, мифология және мифопоэтиканың өзіндік ерекшелігі және айырмашылығы зерттеуші ғалымдар еңбектерінде сараланды. Мифопоэтиканы зерттеген Г.А. Токарева, С.М. Телегин еңбектеріндегі ғажайып образдардың табиғатындағы мифопоэтиканы көркем шығармадан анықтаудың жолдары мен тәсілдері қарастырылды. Абай шығармаларындағы «көңіл» ұғымының сан түрлі құбылған бейнесін зерттеу арқылы ақынның Эгосын тануға мүмкіндік туды.

Кілт сөздер: Эго, Өздік архетипі, мифопоэтика, миф, көңіл, ұжымдық бейсаналық, мифореставрация.

Kіріспе

К. Юнг ұжымдық бейсаналықты (коллективное бессознательное) немесе архетипті зерттеу арқылы түбегейлі жаңалық ашты. Ол Эго мен Өздік/Самость/Self деп аталатын архетипті адамзат санасына тән ұжымдық бейсаналықтың бір түріне жатқызды. К. Юнг адам психикасында әртүрлі архетиптік мазмұнды біріктіруге мүмкіндік беретін жүйелеу немесе ретке келтіру принципі бар екенін анықтап, оны Эго мен Өздік («Самость») деп атады. Бұл екеуі тұлғаның өзіндік менін айқындайтын ұжымдық бейсаналық болып табылады. Осы екеуі тұтастық тапқан кезде адам санасы, ойлау жүйесі реттеліп, белгілі қалыпқа түседі деп санады. Ол туралы К. Юнг: «Мен осы тұтастық үшін саналы және бейсаналық өмір сүрудің жалпы қосындысы үшін «Өздік» терминін таңдадым» («Я выбрал для этой целостности, общей суммы сознательного и бессознательного существования термин «самость») [1: 143]. Эго К. Юнг пайымдауы бойынша адам баласының ойын, сезімін, жандүниесін жан-жақты танытатын тұлға болып табылады. Бұл терминді таңдау үшін ғалым батыс, шығыс философтарын түгел қарап, шешімге келген болатын. «Бұл термин тіпті құдайлардың адам болу үшін жоғалып бара жатқан мәселелерімен ғасырлар бойы айналысқан шығыс философиясымен

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: makpal_zere@mail.ru

келісе отырып таңдалып алынды» (Термин был выбран в согласии с восточной философией, которая веками занималась теми проблемами, которые поднимаются даже там, где боги исчезают, чтобы стать людьми») [1: 143] деп түсіндіреді.

Зерттеудің теориялық негізі

Зерттеу барысында К.Г. Юнгтің Эго, Self сияқты базалық архетиптерінің психоаналитикалық теориялық аспектілері негізінде Абай шығармалары жан-жақты талданды. Ғалымның ғылыми тұжырымдары мен ақын өлеңдері қатар алына отырып, жаңа нәтижелер алынды. Сонымен қатар, қазақ әдебиеттануында миф мәселесінде тұшымды ғылыми тұжырымдама ұсынған С. Қасқабасовтың теориялық ұстанымдары мен мифопоэтика, миф туралы шетелдік Ф. Шеллин, С.М. Телегин, Г.А. Токарева сияқты ғалымдар мен Ф. Ницшенің мифология туралы философиялық ойлары да басшылыққа алынды.

Негізгі бөлім

Жоғары интеллектіге ие Self бейсаналық пен саналылықтың жиынтығы бола отырып, ұстамдылық пен ерекше адамшылықтың үлгісі. «Өздік белгісіз ғана емес, сондай-ақ анықтылықты, тіпті қайталанбастықты парадокс түрде қамтиды» («Самость не только неопределенна, но и парадоксальным образом содержит в себе черты определенности, даже неповторимости») [1: 179] деп, Юнг Самость-Эгоны анық, әрі қайталанбайтын архетип ретінде алады. Оның ойынша, ақыл-ой дамуының мақсаты — эго бейсаналықты «бағындыру» емес, ол өзінің күшін танып, онымен үйлесіп, өз әрекеттерін бейсаналық серіктесінің қажеттіліктері мен тілектеріне бейімдеуінде.

Егер біздің эгомыз (Self -пен) өз-өзімізбен (өзіміздің ақыл-ойымызбен) байланысын жоғалтса, онда біздің бойымызда дереу мазасыздық сезімі пайда болады немесе психикалық көңіл-күйіміз бұзылады, яғни депрессия, тағдырдың рақымынан бас тарту сезімі, үмітсіздік сияқты адам баласына жақсы таныс сезімдер адамның бойын билеп алады. Екінші жағынан, егер біздің эгомыз «Өзімізді» (самость), яғни өзіміздің ақыл-ойымызды билеп алса, яғни Эгоның шексіз мүмкіндіктері мен динамикалық күшін себепсіз талап етсек, оның нәтижесін К. Юнг адам мінезіндегі «инфляция» деп атады, эгоның құнсыздануы, яғни шексіз ұлғаю, сән-салтанатқа әуестік, барлық шындықтан айырылып, өзімізді ерекше сезіну, құдыреттілік, бәрін білу, басқаларды көзге ілмей, өзін пір тұту. Бұл Эго-маньяк пен нарциссистің танымалдығы сияқты өзін ғана жақсы көруден басқа ештеңе емес. Демек, Эгосы күшейсе, Өздіктен («Самостью») басым түссе немесе Өздікті билеп алса, адамның ақылы төмендеп, ессіз сезім мен көңілдің жетегінде кетеді. Адамның Эгосы құнсызданады. Сезім мен көңіл адамның Эгосына қызмет етеді. Көңіл Эгоның бір түрі.

Көңіл — адам баласының өмір сүрген ортасына, әлемге, ақиқатқа, айналасындағы дүниеге назарын салып, олармен өзара үйлесім табуы нәтижесінде адам жанының мың құбылған сырлы әлемі, психологиялық мінез ерекшелігі. Көңіл концептісін бір ғана сөзбен түсіндіру мүмкін емес. Ол алдымен адам жанының белгілі бір күйінен, хал-ахуалынан хабар береді. Адамның көңілі тез өзгеріп, құбылатын қасиетке ие. Себебі, көңіл адамның жан дүниесімен, сезімімен тікелей байланысты. Сондықтан да адам баласының көңілі оның күнделікті өміріндегі оқиғалар мен тіршілігіне тікелей қатысты. Көңіл — ең алдымен адамның жан әлемін, сезім сырын айғақтайды. Көңіл адам рухының айқын көрінісі. Адам өміріндегі көңіл түрлерін атап көрсететін болсақ: жабырқаңқы көңіл, жарқын көңіл, көтеріңкі көңіл, сергек көңіл, қам көңіл, көңілі хош, көңілі өсті, көңілі түсті, көңілі бұзылды, көңілі көтерілді т.б. Сондай-ақ, ақкөңіл, қалтқысыз көңіл, шын көңіл, қара көңіл т.б. адамның мінез-құлқын анықтайтын қасиетке ие. Адамның бір нәрсеге ниетін аңғартады: көңілі ауды, көңілі жоқ, көңілі алаң болды, көңіл аударды, көңіл қоймады, көңіліне жақты немесе жақпады. Адамның жан дүниесіне қатысты, өміріне қатысты ұлттық ұжымдық бейсаналығын айқындайтын тұрақты тіркестер де аз емес: көңілі елжіреді, көңілдері жарасты, көңілі желдей есті, көңілге дақ түсті, көңілі суыды, көңіліне күдік ұялады, көңілі жай тапты, көңіліне түйді, көңілі қалды, көңілін аулады т.б.

Абай Эго архетипін бірқатар өлеңдерінде көңіл ұғымы арқылы барынша айқындаған болатын. Көңіл ұғымына мифопоэтикалық сипат бере отырып, қазақ әдебиетінде жаңа образдар мен сюжеттердің пайда болуына ықпал етті. Мифопоэтиканы зерттеген ғалым Эрандил: «Мифопоэтиканың мифология мен поэтикадан айырмашылығы, оның өзіне тән «ерекшелігі». Бірақ оған миф те, поэтика да тән» [2: 1] деген тұжырым айтады. Демек, автор белгілі бір ұғымға мифопоэтикалық сипат беру үшін миф пен поэтиканы біріктіреді. Қазақ әдебиетінде мифті жан-жақты зерттеген ғалым С. Қасқабасов «Миф дегеніміз — дүние туралы фантастикалық түсінік,

әлемде билік жүргізетін құдайлар мен рухтардың ғажайып образдарының жүйесі (системасы), екіншісі, миф дегеніміз — құдайлар мен алыптар жайындағы ауызекі әңгіме» [3: 73]. Мұнда ғалым мифтің құдайлар мен рухтардың ғажайып образдары туралы өте ертеден келе жатқан көркем шығарманы айтып отыр. Сондай-ақ, мифті зерттеген ғалымдар жеке авторлардың көркем шығармасын бір ғана авторға тән миф деп танитынын айтуға тура келеді. Орыс зерттеушісі Г.А. Токарева «Мифопоэтика У. Блейка. «Миф и мифопоэтика» еңбегінде мифтік дүниетанымға ие көркем шығарма туралы: «Мифтік «генді» қамтитын көркем шығармалар әдеби тәжірибеде әртүрлі анықтамаларға ие болды» [4] деп автордың ойынан туған ғажайып образдар мен сюжетті мифтік «генді» қамтыған шығарма деп түсіндіреді. Белгілі ойшыл Ф. Шеллингтің ойынша: «Мифология — бұл салтанатты киімдегі универсумнан басқа ештеңе емес...» («Мифология есть не что иное, как универсум в более торжественном одеянии...») [5: 113]. Ал, Ф. Ницше үшін миф: «Ғажайыпсыз жасалмайтын, әлемнің шоғырланған бейнесі» («сосредоточенный образ мира, который не может обходиться без чуда») [6: 167]. Демек, автор шығармасындағы бұрын-соңды әдебиетте кездеспеген ғажайып образдар да мифтік сипатқа ие деп батыл айта аламыз. Бірақ оны біз миф немесе мифологизм деп атамаймыз. Оны мифопоэтика деп атаған дұрыс. Ол туралы Г.А. Токарева: «Әдеби шығармадағы мифологиялық принциптің көріну механизмі әлдеқайда маңызды, біз бұл процестің нәтижелері мифопоэтиканы зерттейтініне келісеміз. Мифопоэтика деп ақын шығармасында жүзеге асырылатын және мифпен байланысты жеке авторлардың көркемдік көзқарастары мен принциптерін де атаймыз (мысалы, В. Блейктің мифопоэтикасы)» [4] деп ақын немесе жазушының көркемдік принципін мифопоэтика деп түсіндіреді. Ал, мифологияны зерттеуші С.М. Телегин әдебиетте суреткерлердің ғажайып образ тудыруын «мифореставрация» деп атады. «Мифореставрация әдісі діни-философиялық, этно-мәдени, эволюционистік, салыстырмалы-лингвистикалық және басқа да бағыттардың идеяларын жинақтай отырып, көркем шығарманы талдауда мифологиялық мектептің үздік жетістіктері мен дәстүрлеріне негізделеді» [7: 115] дей отырып, зерттеуші мифореставрацияның үш түрлі жолын атап көрсетеді: өз шығармаларында мифологиялық сюжеттер мен бейнелерді қолдану; шығармасында өзі мифтік жүйені жасау; мифологиялық сананы қайта құру. Абай өз шығармаларында осы аталған үш түрлі әдісті де қолданады. «Масғұт», «Ескендір» поэмаларында шығыс әдебиетінде бұрыннан бар аңыздарды пайдаланған. Ал, өлеңдерінде табиғат құбылысы, жүрек, көңіл және бүкіл ұлт танымына тән ит, жылқы, құс т.б. туралы ғажайып мифопоэтикалық сипаттағы образдар жүйесін жасады. Ендеше Абайдың көңіл туралы сюжеті, Абайдағы көңіл образдары адамның ғажайып сезімі мен алып-ұшқан жан дүниесі туралы мифопоэтикасы деуге болады. Ол басқа ешкімге емес, Абайға ғана тән мифопоэтика болып табылады. С. Қасқабасов мифтің ерекшелігіне жете мән береді. Ол — мифтің құбылушылығы. Яғни бір нәрсенің басқа нәрсеге айналып кетуі. Адамның тасқа айналуы немесе жан-жануарға айналуы сияқты құбылушылыққа тоқталады. Абай өлеңдерінде де көңіл құбылып отырады. Бұл жерде көңіл ұғымы Абай танымында әртүрлі ғажайып сипатқа ие болады. Өлеңдерінде көңілі бірде құсқа айналса, бірде жалындаған отқа айналады, енді бірде махаббат іздеп талпынған адам бейнесіне айналады.

«Кейде есер көңіл құрғырың», «Жастықтың оты, қайдасың», «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да», «Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?», «Ғашықтық, құмарлықпен — ол екі жол», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Өзгеге, көңілім, тоярсың», «Ұяламын дегені көңіл үшін», «Сап, сап, көңілім, сап, көңілім», «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа», т.б. өлеңдерінде адам баласының қырық құбылған бет бейнесі мен ішкі жан дүниесін, психологиялық ерекшелігін анық айқындаған болатын. К. Юнгтің ойынша, ақыл-ой дамуының мақсаты — эго бейсаналықты «бағындыру» емес, ол өзінің күшін танып, онымен үйлесіп, өз әрекеттерін бейсаналық серіктесінің қажеттіліктері мен тілектеріне бейімдеуінде. Жоғары интеллектіге ие Self бейсаналық пен саналылықтың жиынтығы бола отырып, ұстамдылық пен ерекше адамшылықтың үлгісі. Абай да өз өлеңдерінде көңіл архетипін Эго ретінде алады. «Сап, сап, көңілім, сап, көңілім» өлеңінде:

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім

Саяламай, сай таппай,

Не күн туды басына

Күні-түні жай таппай [8: 40], –

деп, көңілімен, яғни өзінің эгосымен адамша сырласып, сабырға шақырады.

Сабыр түбі — сары алтын.

Сабыр қылсын, жайыңды

Білер ме екен бекзатым? [8: 40]

Жоғарыдағы өлең жолдарында Абай көңіл ұғымын өзінің жан дүниесінің жартысы ретінде бөліп қарайды. Шынымен де Юнг айтқандай ақылға бағынбайтын Эгосымен, яғни көңілімен сырласады. Бұл дегеніміз ақын тұлғасының екіге жарылуы (раздвоение личности). Өзіндік (Самость) ақылына, еркіне көнбейтін ырықсыз Эгосы — көңілмен сырласады. Алып-ұшқан көңілге «саяламай сай таппай, не күн туды басыңа?» деп сабырға шақырады. Абайдың көңіл ұғымын бөліп қарауының басты себебі, көңіл адамның бейсаналық психикалық күйі, хал-ахуалы. Көңіл адамның еркінен тыс құбылып отырады. Көңіл қайткенде құбылмалы болады? Жүрегі таза, ақылы кемел адамның көңілі жай табады. Яғни жүректің қалауына көңілі бағынса, адамның жан дүниесі де бірқалыпты болады. Абайдың: «Алла деген сөз жеңіл, Аллаға ауыз қол емес, Ынталы жүрек, шын көңіл, Өзгесі хаққа жол емес» [8: 13], — деген сөзінде жүректің әуел бастан иман ұясы екендігін нұсқап тұр. Сондықтан да жүректің қалауы Хақ тағала болса, оның ықпалының көрсеткіші ретінде риясыз көңіл бой көрсетеді. Адамның жүрегі мен ақылы Алланы танып, Жаратушының хақ жолымен үйлескен кезде көңіл де орнына түсіп, жай табады. Адам психикасындағы ақылы мен еркіне бағынбайтын, ырықсыз Эгосы, яғни Абайша айтқанда, көңілі Өздік ақылына бой ұсынып, онымен тұтастықта болған кезде адам кемелденеді. Ұжымдық бейсаналық негізінен психикалық мазмұнның едәуір бөлігін құрайтын бұрыннан бар және әмбебап формалар (идеялар, бейнелер, символдар) болып табылатын архетиптерден тұрады. Адам санасындағы әртүрлі бейнелер, елестер, идеялар көңіл көрінісі арқылы сыртқа шығады. Яғни, Юнгше айтқанда, Абайдың Эгосы — көңілі Өздік ақылға бағынбаса, Өздікпен тұтастықта болмаса, онда көңілі шарықтап, мақтан мен менмендікке бой ұрып, атаққұмарлық, нәпсіқұмарлық, ойынқұмарлық, дүниеқұмарлық сияқты құмарлыққа жол береді. Абай көңіл болмысына терең бойлап, көп көңілдің тұрақсыз болмысын бөле-жара жырлағанын білеміз. Бір өлеңінде:

Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?
Босқа әуре қылмай, шыныңды айт.
Шарқ ұрып, тыныштық бермейсің... [8: 134]

деуі осы көңіл ұғымының адамның ішкі «Мені» Эгосы екенін аңғартады. Кейбір адамның шарқ ұрып, басын тауға да тасқа соғып, өмірінде әртүрлі жағдайға, трагедияға ұрынып жатуы, осы тікелей адам баласындағы Меннің, Эгоның алға шығуы деп түсінеміз. Абай өзінің Эгосын үнемі ақылға шақырып, оны тыныштандырып, өзінің адамшылық болмысымен тұтастықта ұстауға тырысады. Тіпті ақындық шабытын да көңілімен байланысты қарайды.

Өзгеге көңілім тоярсың,
Өленді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың [8: 119].

Бұл жерде ақынның көңілі өзінің «менінің» ассоциациясы. Өленді шығарушы — көңіл. Толғанып оны айтқанда, ақынның іштегі дертін сыртқа шығарады. Көңіл ақынның жан дүниесіндегі тебіренісі мен толғанысын бөлісуші. Көңілге адамдық сипат береді. Тағы бір өлеңінде:

Кейде есер көңіл құрғырын,
Махаббат іздеп талпынар [8: 120].

Абай көңіл ұғымын махаббат іздеген жастық шақтың, алып-ұшқан жастық сезімнің ассоциациясына айналдырады. «Көңіл» ұғымына айрықша эстетикалық мағына бере отырып, оның ерекше образын жасайды. Көңілдің табиғатына құдыреттілікті дарыта отырып, оның ғажайып бейнесін жасайды.

Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа
Адам ойы түрленіп ауған шақта.
Салған ән — көлеңкесі сол көңілдің,
Тактысына билесін ол құлаққа [8: 5].

Бұл өлең жолдарында адамның ойы мен көңілін биікке самғаған құс бейнесінде ала отырып, адамның салған әнін көңілінің көлеңкесіне айналдырады. Сонда көңіл ұғымы бірде «шартарапты», яғни дүниенің төрт бұрышын кезген құс бейнесіне айналса, енді бірде адамның салған әнін көңілдің көлеңкесі деп, деректі затқа айналдырады. Демек образға ғажайып «құдырет» береді. Ол туралы С.М. Телегин: «Әдебиетте сөздің құдыреті және адами табиғаты, оның трансцендентті шығу тегі мен имманентті көрінісімен табысады» [9]. Бұл өлеңде Абайдың көңіл сөзін жандандырғанын, әсемдікпен жарқыратып ерекше мағыналы образға айналдырғанын көреміз.

Қорытынды

Қорыта айтар болсақ, Абай шығармаларынан ақынның қайталанбас тұлғасын қазақ әдебиетінде бұрын-соңды кездеспеген архетиптік образдар жасауымен және оның әлемдік архетиптермен үндестігін, үйлестігін анық байқаймыз. Ұлттық әдебиетте әлемдік архетип кескіндерді жаңғыртып, жаңаша образ тудырған Абайдың Эгосы, яғни өзінің «толық адам» бейнесін шығармаларында айқындап берді. Осы ретте, К. Юнг тұлғаны «Самость» деп атайды, яғни адам табиғатының ең жоғары дәрежеде толығуы деп көрсеткен. Сонда ақынның Өзіндік тұлғасы шығармаларында кейіпкер, персонаж, символдар мен мотивтердің жаңа кескінін тудыруында жатыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. — М.: Ренессанс, 1991. — 297 с.
- 2 Семёнов А.И. Мифопоэтическое пространство в литературе XX века [Электронный ресурс] / А.И. Семенов. — Режим доступа: <http://www.tolkien.spb.ru/mifop.htm>.
- 3 Қасқабасов С. Таңдамалы. Бірінші том. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер / С. Қасқабасов. — Астана: Фолиант, 2014. — 320 б.
- 4 Токарева Г.А. Мифопоэтика У. Блейка. «Миф и мифопоэтика» [Электронный ресурс] / Г.А. Токарева. — Режим доступа: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/tokareva-mifopoetika-blejka/mif-i-mifopoetika.htm>.
- 5 Шеллинг Ф.В. Философия искусства / Ф.В. Шеллинг. — М.: Мысль, 1999. — 608 с.
- 6 Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки / Ф. Ницше. — Минск: Присцельс, 1996. — 177 с.
- 7 Телегин С.М. Миф и литература / С.М. Телегин. — Рязань, Узорочье, 2000. — 178 с.
- 8 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1 т. / А. Құнанбайұлы. — Алматы: Жазушы, 2016. — 296 б.
- 9 Телегин С.М. Русский мифологический роман [Электронный ресурс] / С.М. Телегин. — Режим доступа: <https://proza.ru/2019/07/11/908>.

М.С. Оразбек, Л.М. Демесинова, Ф.С. Сайфуллина

Архетип Эго, Самость/Self в творчестве Абая Мифопоэтические особенности «настроения» в стихах Абая

В статье Эго, сущность архетипа Самости/Self К. Юнга рассмотрена как разновидность коллективно-бессознательного. При анализе работ К. Юнга выявлено, что гармония Эго и разума Самость является основой сознательной жизни, а непослушание Эго разуму Самости ведет к таким различным страстям, как высокомерие, самопокровительство, тщеславие и жажда власти. Анализ стихотворений поэта показал, что проявление архетипа Эго, Самости/Self в творчестве Абая носит мифопоэтический характер. Особенности и различия мифа, мифологии и мифопоэтики в литературоведении были выделены из работ ученых-исследователей. В трудах Г.А. Токаревой, С.М. Телегина, исследовавших мифопоэтику, рассмотрены пути и способы выявления мифопоэтики в природе удивительных образов в художественном произведении. Познание Эго поэта стало возможным благодаря изучению изменчивого образа понятия «душевное состояние» в произведениях Абая.

Ключевые слова: Эго, архетип Самости, мифопоэтика, миф, настроение, коллективная бессознательность, мифореставрация.

M.S. Orazbek, L.M. Demessinova, F.S. Sayfulina

Archetype Ego, Self in Abai's work (Mythopoetic features of "Mood" in Abai's poems)

In this article, the essence of the archetype of the Ego, the Self of K. Jung is considered as a kind of collective unconsciousness. When analyzing the works of K. Jung, the harmony of the Ego and mind, the Self is the basis of conscious life, and the disobedience of the Ego to the mind of the Self leads to various passions, such as arrogance, self-patronage, vanity, and lust for power. An analysis of the poet's poems has demonstrated that the manifestation of the archetype of the Ego, Self in Abai's work is mythopoetic in nature. The peculiarities and differences of myth, mythology and mythopoetics in literary criticism are highlighted from the works of researchers. In the studies of G.A. Tokareva, S.M. Telegin, who studied mythopoetics, the ways

and methods of revealing mythopoetics in nature of amazing images in a work of art are considered. Cognition of the poet's ego became possible owing to the study of the diverse and changeable image of the concept of "state of mind" in the works of Abai.

Keywords: Ego, archetype of the Self, mythopoetics, myth, mood, collective unconsciousness, myth restoration.

References

- 1 Yung, K.G. (1991). Arkhetip i simvol [Archetype and symbol]. Moscow: Renessans [in Russian].
- 2 Semenov, A.I. Mifopoeticheskoe prostranstvo v literature XX veka [Mythopoetic space in the literature of the XX century]. Retrieved from <http://www.tolkien.spb.ru/mifop.htm> [in Russian].
- 3 Qasqabasov, S. (2014). Tandamaly. 1-tom. Qazaqtyn khalyq prozasy. Zertteuler [Optional. Vol. 1. Kazakh folk prose. Research]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 4 Tokareva, G.A. Mifopoetika U. Bleika. «Mif i mifopoetika» [Mythopoetics by W. Blake. "Myth and mythopoetics"]. Retrieved from <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/tokareva-mifopoetika-blejka/mif-i-mifopoetika.htm> [in Russian].
- 5 Shelling, F.V. (1999). Filosofii iskusstva [Philosophy of art]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 6 Nitsche, F. (1996). Rozhdenie tragedii iz dukha muzyki [The birth of tragedy from the spirit of music]. Minsk: Pristsels [in Russian].
- 7 Telegin, S.M. (2000). Mif i literatura [Myth and literature]. Ryazan, Uzoroche [in Russian].
- 8 Qunanbaiuly, A. (2016). Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy [Complete collection of works in two volumes]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 Telegin, S.M. Russkii mifologicheskii roman [Russian mythological novel]. Retrieved from <https://proza.ru/2019/07/11/908> [in Russian].

B.M. Aitbayeva*, B.S. Rakhimov

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: beibarys@mail.ru, berik_aktubek@inbox.ru)*

Poetics of historical and heroic epics

The article deals with the problems of studying the poetics of the Kazakh historical epic. A systematic study of the poetics of the historical epic devoted to the national liberation movement of the Kazakh people in the 16th–19th centuries and the beginning of the XX century has been considered. The objective reasons for the process of cyclization of historical songs, legends, epos, associated with the events of the socio-political reality of a nomadic society, have been clarified. The connection of typology and poetics of the Kazakh historical epic has been examined. The factor contributing to the cyclization of historical legends, songs, and epics is, first of all, the uniform time of their existence, which was expressed in the events of the plot narration. The principles of cyclization are shown in all works of the historical epic.

Keywords: epics, historical eposes, historical poems, songs, literature, epic tradition.

Introduction

The scope of work on collecting, expressing an opinion, study of the epos is the large field of Kazakh folklore. A plenty of scientists, travelers have expressed different ideas on the nature, development options, artistic features of epos. Even though epos matters have not been studied specifically and systematically, their comparisons, conclusions and assumptions had a great importance in past centuries.

As long as the Kazakh people have lived, so much is the heritage of songs, epics, legends. Some of these heritages, passing from generation to generation, survived in verbal form for many years. A verbal heritage, including samples of poems, starts from XI century with “Dictionary” of Makhmud Kashgari and it is not without a reason.

In addition, the fact that the “Kutadgu Bilig” of Yusuf Khass Hajib is a general heritage not only for Kazakh people but also for the whole Turkic languages proves our above view.

There is no doubt that Orkhon-Yenisey manuscripts (V–VII centuries) are among the oldest heritages for nations who used to live in Ancient Kazakhstan and Central Asia.

However, it is disappointing that they have not been thoroughly studied by folklor specialists, historians, and linguists. Nevertheless, popular scientists such as Ph.E. Korsh, A.N. Bernshtam, P.M. Melioranskiy have valuable views on stylistic peculiarities of Orkhon-Yenisey script.

For instance, A.N. Bernshtam, who studied manuscripts for Kultegin’s honor, notes that this is the one of the earliest examples of the Kyrgyz-Kazakh literature. P.M. Melioranskiy specifies that some of the parts of the Orkhon-Yenisey manuscripts are similar to proverbs and sayings of present people in Central Asia and Kazakhstan. Comparing “Manas” Kyrgyz epos with Orkhon scripts A.O. Auezov states as follows: “What is Orkhon manuscripts? They have been studied as the records of linguistic history. Additionally, aren’t they also records of the most ancient folkloric samples? These scripts have minor and brief anecdotal patterns of epic poems” [1; 243]. Alongside, one of the most talented turkologists carrying out specific study on Orkhon-Yenisey scripts, I.V. Stebleva affirms that poetics of Turkic peoples sources from these Orkhon-Yenisey scripts [2; 12]. Therefore, the issue of recording epic writings in the history of the Kazakh epos study implies to the ancient times. Eposes have passed through centuries. Their internal development form and types of genres are various. Particularly, one of the leading but less studied fields — “Historical eposes”. The History of Kazakh literature published in 1960 declares as follows: “In XVIII century, the structure of the epic genre in the Kazakh people poetry experienced a set of transformations”.

Research methods

In the work, the following methods were used: comparison, text analysis, systematization, historical-typological, historical-genetic methods.

* Corresponding author’s e-mail: beibarys@mail.ru

Experimental

It is impossible to separate the Kazakh folk historical eposes and historical poems from the Kazakh heroic eposes, from the common epic traditions of the Turco-Mogul peoples. Since they are a legitimate continuation of the epic tradition, existing from the ancient period. Common patterns inherent in historical eposes about the heroes of the eighteenth century find their origin from heroic eposes. We notice this from how the heroic eposes and historical eposes start. It can be seen from eposes of “Alpamys” and “Kobylandy batyr” which started as follows:

Once upon a time
 On the land of Zhideli
 In tribe of Konyrat yeli
 There was a man, Baibori...
 And epos of Kobylandy batyr started in the following way:
 One time ago
 Karakypshak Kobylandy.
 His parent is Toktarbai,
 Who was rich there's no lie
 His wealth is uncountable
 With livestock very valuable
 Lived in Kozdi kol
 All Kypshak nation [3; 17] — once said.
 Now, consider the beginning of historical epose “Kabanbai batyr”:
 Kabanbai is the start of every tale
 There is no tale without men who is brave
 His heroism from Kazak-Kalmyk war
 Is known for everyone therefore — [4; 1].
 Now let us draw attention to the beginning of epos “Bogenbai batyr”:
 How wonderful life had our Kazakh
 Everyone would be surprised
 In times of Kalmyks

We know it from Bogenbai, — [5; 3]. Some of historical eposes start with prose, for instance, the eposes “Shakshak Zhanibek” and “Syrym Batyr”. Such cases are also found in heroic eposes. As an example of it the beginning of the eposes “Er Targin” and “Kurmanbek” [6; 10] can be provided. That is, acquaintance with the hero in heroic eposes is also found in historical eposes. Here, the statement of Malik Gabdullin comes to mind: “All heroic eposes are based on some event, there is no epos without a plot. The structure of the plot of the epos is formed from the description of the state of the hero, his relatives, friends and their relationships, joys and sorrows, their campaigns, the actions of their enemies” [7; 158]. The cases mentioned are also found in historical eposes. For example, in eposes about Abylai, taletellers began with a description of the hero: who is he, his entourage, where he grew up, then gradually went over to his heroic actions. These characteristics can be seen in the versions of the eposes “Kabanbai batyr”, “Shakshak Zhanibek”, “Olzhabai batyr”, “Otigen batyr”, “Syrym batyr”, “Aralyk batyr”. The words of the edification “who does not know his lineage back the seventh generation, then he is ignoble” have always been especially noted in eposes. Historical eposes also did not disregard people who were the mainstay of the main hero in the epos. Also, a common feature of historical eposes and heroic eposes is a friend of the hero, as they say “horse — the wings of a young man”, his horse. For example, in the epos “Kobylandy batyr”, there are lines of conversation between the hero and his horse Tayburyl on the way to the capture of the city “Kyrly” of Kazan:

“My winged horse, listen to me
 I sold livestock on the market
 We have been friends for a long time
 Your mother said you have wings
 From the trap of Kalmyks
 From six floor down
 We get free together, my Buryl” [3; 68–69].
 Kabanbai batyr in the epos about him talks to his horse Kubas:

“My Kubas, Kubas
My treasure friend against enemy
You are the one of a kind
Others will never have one like you
This is the last time I attack my enemy
Don't let them to struck the son of Baizhigit” [4; 63–37].

Describing the hero's horse in such way shows a special characteristic of epic traditions. In the versions of historical eposes of the eighteenth century, Taikok of Olzhabai batyr, Kuren of Shakshak Zhanibek batyr, Narkyzil of Bogenbai, Karakok of Otigen, and others resemble Bayshubar of Alpamys, Karakaska of Kambar, Tarlan of Targyn in heroic epics. If Alpamys in the epos “Alpamys batyr” chose the Baishubar among number of horses, having felt the connection with it, then in the historical epos Shakshak Zhanibek himself saddled Kuren. From this, we understand the meaning of M. Auezov's words: “Friends of hero, especially his horse, influence his fate. Together with the hero, the name of his horse was also glorified among the people and turned into a legend” [1; 192]. Kubas of Kabanbai, Taikok of Olzhabai and others in historical eposes separately became a legend. In the oaths of the heroes there are the words “if I fall in battle, I will fall in the name of my people”. This can be found in historical eposes as well.

Moreover the “Betashar” has a significant role in the beginning of historical and heroic eposes. “Betashar» is a song that is sung when the bride's face is unveiled at the wedding. A new family, new people are not familiar to the bride. It is necessary to acquaint them” [1; 164]. Therefore, to introduce the hero to the readers, the storytellers used the law of betashar.

Results and Discussion

The words of farewell found in the oaths of heroes with the horse and equipment are taken from the “farewell songs”, which appeared on the basis of tradition. Other similarities between “heroic eposes” and “historical eposes” can be seen in the duels of the characters. Duel of Kobylandy with Kazan is described as follows:

Two had a sword fight
On their horses with spear
With rage
Coughing up blood
Enervated.
Ripping the armour,
Kobylandy at that time
Hit Kazan from the horse [3; 68–69].
Such description can be found in the epos “Kabanbai batyr” in the scene of fight with Ateke:
“The swords are being broken
Both are not going to stop
With bloodthirsty gaze
How will it end?”
Sword, spear
Being pointed at each other
They are fighting to death
Masterfully using armament
Gracefully sitting on the horse
They are fighting again and again
No one is going to give up
Kabanbai eyed his armour
Noticed his button broken
He adjusted his sword
Aimed it at enemy
Kalmyk fell dead” [4; 12].

The first version of epos “Kobylandy batyr” was heptasyllabic, and the last was hendecasyllabic. Here, there is a regularity. The first eposes were mainly created with the help of a kobyz. Professor Auelbek Qonyratbaev said: “The means of prediction was kobyz, the tun is the kyu, and a measure is the epic. The first professional narrators in the Turkic-Mongolian tribes were the predictors. In the XV–XVI centuries, the

zhyraus separated from them. Predictors adhered to cult eposes, and zhyraus took poetry for the mainstream. Therefore, it is inappropriate to assume that professional zhyraus appeared only in the XV-XVIII centuries” [8; 105]. From this, we know that Dombyra replaced kobyz. Epos is considered as an art of Zhyrau, but we also notice that in the 19th century the Zhyrau and poets were unilaterally involved in it. So, hendecasyllabic works began to appear. The main reason for this is that the epos is connected with the event.

In addition, it is worth paying attention to conceding the right of first strike in fights, described in heroic or historical eposes. In historical eposes about the uprising in the XVIII century, the main heroes Kabanbai, Bogenbai, Abylai, Olzhabay, Otegen batyrs all followed the order, and when their turn comes, they defeated the enemy. The narrators, describing the duel in this way, showed the justice and courage of the batyrs. For example, Otegen batyr:

“Duel, batyr. Duel
 Asked he.
 The first turn for you
 Are scared Otegen
 “You seem older,
 Take this turn” he said
 Kazakh Kalmyk started it
 Duel for the men
 Is way back tradition” [9; 17–18].

The main similarity of the aforementioned historical eposes with heroic eposes lies in variance. The fact that there are many variants of heroic eposes is proved in science by different scientists.

The initial versions of “historical eposes” are found in the form of legends. Historical eposes also exist in different versions, like heroic eposes. For example, there are more than ten versions of the eposes about Abylai, and about fifteen eposes about Kabanbai. Scientists, who considered the multivariance of eposes, E. Ismayilov, M. Gabdullin, A. Margulan came to the following conclusion: “In the development of the epos, poets play a very important role. The idea of the epos determines various changes in connection with historical events and that the epos is born from history. That is, the expressed thoughts are directly connected with the appearance of historical eposes, and their multivariance” [10; 25].

There are also differences between “historical eposes” and “heroic eposes”. The main differences are: 1) Batyrs in the eposes of Kobylandy, Alpamys, Er Targin, Kambar, Karabek, Torekhan, Korugly (Murin zhyrau's work), batyrs from the epos “Forty Batyrs of Kyrym” always attack the enemy alone. This is the fruit of the people's dream.

In historical eposes, heroes attack the enemy with the army. The famous Abylai participated in the war against the Kalmyks, having experienced various kinds of difficulties. In that war, he became famous for his fight. The names of different batyrs, who were with Zhanibek, are described in eposes as follows:

The bravest men
 Zhanibek head of Ordsm
 Kaz dauysty Kazybek
 Karakerei Kabanbai
 Kanzhygali Bogenbai.
 Ozlhabai from Suindik
 Basentiin Syrym
 Malaysary together
 Zhantai, Barak, Zhaulybai
 Baganali Barlybai

Outstanding men in the march. In the epics about the heroes glorified in the Kazakh-Kalmyk war of the XVIII century, these heroes have always fought together, and performed feats together. 2. Another feature of historical eposes is shown by K. Zhumaliev as follows: “... Heroes of heroic eposes are described as strong, bulletproof, and with such guardians as Baba tukti Shashty Aziz, Kyryk shilten, and heroes of historical eposes are close to reality of ordinary people” [11; 72]. Along with this, in the epic “Alpamys batyr”, it is described how batyrs motivated themselves:

“Then Alpamys spoke
 My dear God
 Don't let me be humiliated
 I will fight to death

I am still young

And father didn't stop me too" [4; 111]. Such cases occur in eposes like Kobylandy, Er Targin, Kambar. The narrator said that the batyr's prayer to God eventually leads to victory. In historical eposes, the heroes also pray. Basically, they pray to their ancestors. It can be noticed in the epos Olzhabay batyr:

Praying to God

Olzhabai cried

There is one God for everyone.

Karatay give me power

Bogenbai be my guardian

Get ready Zhasybai,

Kalmyk haven't run,

Olzhabai startled

Praying to ancestors [9; 58].

Also, in heroic eposes, heroes receive blessings from their parents and relatives, and in historical eposes, this usually occurs before the fight, and blessings are heard from the mouth of the khan or the bey. This brings the realities of historical eposes closer. Another difference of historical eposes is the image of a woman. In the heroic eposes, Alpamys, Kobylandy, Kambar perform their first feats in the name of their beloved ones. Besides, in these eposes, behaviors and characteristics of the wives of the batyrs are illustrated.

In historical eposes the image of a woman is not highlighted. On the contrary, instead of this the hero's friends are described, their exploits. The issue of friendship in historical eposes is also found in related nations. The union of Kazakhs and Kyrgyz against the Dzungars is described in the eposes "Four Batyrs" or "Shyrdakbek". In heroic eposes, the heroes' horses sometimes even fly like birds, and even talk to heroes. Such miracles do not occur in historical eposes. There are linguistic differences between heroic eposes and historical eposes. Psychological parallelism, the antithesis inherent in heroic eposes are old types of personification, compared to them, in poetic poems (historical eposes — B.R.) the used pictorial words are much less common, and psychological parallelism is mostly absent [12; 221]. However, it must be taken into account that during the description of fights, in zhoktau and farewell songs of historical eposes, the antithesis and hyperbole are often found. So, there are such differences between the historical epos and the heroic epos. Here, we support the idea of E. Ismayilov: "As far as the historical event is fresh, there are so few elements of the epos in it, and elements of realism prevail. Undoubtedly the basis of the eposes Kobylandy, Alpamys, Kambar, Er Targin is the historical event, the life of the hero. But from year to year those eposes were transmitted verbally and only echoes of the original history remained in them, and turned into an epos" [11; 172–173] and notice the regularity in the appearance of historical eposes. The main similarity of the two types of epos lies in the theme and idea.

Conclusions

The Kazakh epic arose on the basis of real historical events experienced by the Kazakh people at different times. The theme in these eposes is heroism, and the idea is the protection of the people and the land. To highlight this problem, the society in which the batyr was raised is chronicled. Studying and researching the history of own nation through the prism of epic works is important and necessary, since it allows to actualize the successive links between the past, present and future.

References

- 1 Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары / М.О. Әуезов. — Алматы: ҚМКӘБ, 1959. — 555 б.
- 2 Стеблева И.В. Поэзия турок VI–VIII вв. / И.В. Стеблева. — М., 1965.
- 3 Мелиорианский П.М. Памятник Куль-Тегину / П.М. Мелиорианский. — СПб., 1899.
- 4 Неклюдов С. Время и пространство в эпосе / С. Неклюдов. — М., 1972. — С. 214.
- 5 Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI–VIII вв. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — 208 с.
- 6 Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері / Е.Д. Тұрсынов. — Алматы: Ғылым, 1976. — 200 б.
- 7 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті / М. Ғабдуллин. — Алматы: ҚМОПБ, 1958. — 344 б.
- 8 Қоңыратбаев А. Қазақ эпосы және түркология / А. Қоңыратбаев. — Алматы: Ғылым, 1987. — 582 б.

- 9 Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность / Б.Н. Путилов. — Л., 1988. — С. 33.
- 10 Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. / М.О. Әуезов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 240 б.
- 11 Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы және әдебиет тарихының мәселелері / Қ. Жұмалиев. — Алматы: Қазмембас, 1958. — 404 б.
- 12 Маргулан А.Х. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса / А.Х. Маргулан // Изв. КазФАН СССР. Серия историческая. — 1946. — № 2. — С. 80.

Б.М. Айтбаева, Б.С. Рақымов

Батырлар жыры мен тарихи эпостың поэтикасы

Мақалада қазақтың тарихи эпосының поэтикасын зерттеу мәселелері қарастырылған. XVI–XIX ғасырлардағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысына арналған тарихи эпостың поэтикасын жүйелі түрде зерттеу. Көшпелі қоғамның әлеуметтік-саяси шындығымен байланысты тарихи жырлардың, аңыздардың, эпостардың циклдану процесінің объективті себептері нақтыланды. Қазақтың тарихи эпосының типологиясы мен поэтикасының байланысы қарастырылған. Тарихи аңыздардың, жырлардың, дастандардың циклды болуына ықпал ететін фактор, ең алдымен, сюжеттік баяндау оқиғаларында көрінетін олардың өмір сүруінің жалғыз уақыты. Циклизация принциптері тарихи эпостың барлық шығармаларында көрсетілген.

Кілт сөздер: эпос, батырлар жыры, тарихи поэмалар, әдебиет, эпикалық дәстүрлер, циклизация принциптері.

Б.М. Айтбаева, Б.С. Рахимов

Поэтика героических и исторических эпосов

В статье рассмотрены проблемы изучения поэтики казахского исторического эпоса. Предпринято системное исследование поэтики исторического эпоса, посвященного национально-освободительному движению казахского народа в XVI–XIX и начале XX вв. Выяснены объективные причины, обусловившие процесс циклизации исторических песен, преданий, эпоса, связанных с событиями общественно-политической действительности кочевого общества. Изучены связи типологии и поэтики казахского исторического эпоса. Фактором, способствующим циклизации исторических преданий, песен, эпоса, является, прежде всего, единое время их бытования, что выражается в событиях сюжетного повествования. Показаны принципы циклизации во всех произведениях исторического эпоса.

Ключевые слова: эпос, героический эпос, исторические поэмы, литература, эпические традиции, принципы циклизации.

References

- 1 Auezov, M. (1959). *Ar zhyldar oilary [Thoughts of every years]*. Almaty: Qazaq memlekettik korkem adebiet baspasy [in Kazakh].
- 2 Stebleva, I.V. (1965). *Poeziia turok VI–VIII vv. [Poetry of the Turks VI–VIII centuries]*. Moscow [in Russian].
- 3 Meliorianskii, P.M. (1899). *Pamiatnik Kul-Teginu [Monument to Kul Tigin]*. Saint Petersburg [in Russian].
- 4 Neklyudov, S. (1972). *Vremia i prostranstvo v epose [Time and Space in the Epos]*. Moscow [in Russian].
- 5 Bernstam, A.N. (1946). *Sotsialno-ekonomicheskii stroi orkhono-eniseiskikh tiurkov VI–VIII vv. [Socio-economic system of the Orkhon-Yenisei Turks of the 6th-7th centuries]*. — Moscow–Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 6 Tursunov, E. (1976). *Qazaq ауыз адебиетін зһасаушылардын байыргы окилдері [Indigenous representatives of the creators of Kazakh oral literature]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 7 Gabdulın, M. (1958). *Qazaq khalkynyn ауыз адебиеті [Oral literature of the Kazakh people]*. Almaty: Qazaq memlekettik oqu pedagogikasy baspasy [in Kazakh].
- 8 Qonyratbaev, A. (1987). *Qazaq epoy zhane turkologiya [Kazakh epic and Turkology]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 9 Putilov, B.N. (1960). *Geroicheskii epoy i deistvitel'nost [Heroic epic and reality]*. Leningrad [in Russian].
- 10 Auezov, M. (1991). *Geroicheskii epoy i deistvitel'nost [History of literature]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 11 Zhumaliev, Q. (1958). *Qazaq epoy zhane adebiet tarikhynyn maseleleri [Problems of Kazakh epic and literary history]*. Almaty: Qazaq memlekettik baspasy [in Kazakh].
- 12 Margulan, A.Kh. (1946). *O kharaktere i istoricheskoi obuslovlennosti kazakhskogo epoya [About the nature and historical conditionality of the Kazakh epic]*. *Izvestiia KazFAN SSSR. Seriya istoricheskaya* — *Izvestia KazFAN SSSR. Historical Series. 2, 80* [in Russian].

A.S. Utebekova^{1*}, Zh.Kh. Salkhanova¹, O.A.Valikova²

¹*Al-Farabi, Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,*

²*Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russian Federation*

(E-mail: aray.utebekova@yahoo.com, Salkhanova.zhanat@mail.ru, leka.valikova@mail.ru)

Invariant art forms in the essays of Gerold Belger

The article contemplates the genre of the essay and its invariant forms. The authors of the article point out that the essay is a genre that has a close proximity with scientific, journalistic and fiction literature, however, it does not apply entirely to any of them. From the perspective of the authors, the structure-forming principle of the essay is the leading part of the personality of the author's production. The author-essayist can act in several roles: a real author, a social person, a private person. The entirely building of the text, its form, composition, vocabulary, and techniques are interconnected with the final author's character. The authors highlight that another equally important feature of the style of the essay is the presence of figurativeness, expressivity — which is an expression of artistry. The aim of the article is to educe the specificity of invariant artistic forms in the essayism of the writer and publicist Gerold Belger. As follows from the analysis, the authors enunciate conclusions that the essayism of Gerold Belger is typologically multifarious and involves such types as: essay-sketch, essay-artistic word, essay-reflection, essay-investigation. The authors assert that the creations of this writer should be accounted as invariant forms of artistic and journalistic essay, meaningfully and compositionally unifying the features of fiction and journalism.

Keywords: genre, invariant, essay, typology, author's consciousness.

Introduction

The thematic justification is determined by the fact that in the humanities there is a mainstreaming of “borderline” genres: biographies, memoirs, diaries, essays, which can be attributed to the processes of transformation of the genre system at the turn of the XX-XXI centuries. In consonance with the well-established tradition, any given genre belongs to one definite sphere of acquisition reality. For instance, an article, monograph, abstract, commentary are scientific genres; novel, epic, tragedy, story — artistic genres; diary, chronicle, report, protocol — nonfictional genres; essay, interview, reportage — journalistic genres.

Concurrently, there is an evolution of semi-documentary literature, which begins to press up traditional genres of fiction. Paying attention to the unprecedented extent of “fact literature” in the 20th century, Jiri Hajek writes: “Reportages, lyrics, poetic essays, memoirs, biographical novellas and what we previously entitled as a popular science literature — all these “non-narrative”, seemingly “peripheral” genres cut out from their literary semi-injustice and, under certain specific conditions, even take a leading role. They have become a significant, intrinsic and, of course, not a “peripheral” part of literature” [1; 101].

In the category of such genres, as the contributors note, the essay should be attributed — one of the borderline artistic and journalistic genres, which “includes all these variety of methods of comprehending the world among its capabilities, not being confined to any of them, but constantly exceeding their boundaries and in this movement acquiring its genre or, more precisely, super-genre nature” [2; 342].

The authors of this article attempt to provide own understanding of the genre and peculiarities of the essay as an invariant form of artistic creation. It is worth to remark that the creation of a general concept of this genre is, in our view, an urgent problem of modern literary criticism. Currently, the essay genre, being one of the most productive genres in literature, as also the object of a sufficient number of critical works devoted to distinct essayists, turns out to be bypassed in literary theory. An entire, unifying vision of the essay genre does not exist to this day, views on the nature and specifics of essays are highly controversial. Our task is to investigate the genre-forming features of the essay, its invariant forms, identify arguable points in the concept of the genre and outline their tentative solutions. The creations of the essay writer Herold Belger were elected as the data for the study.

* Corresponding author's e-mail: aray.utebekova@yahoo.com

Experimental

An essay is a genre that has a close proximity to scientific, journalistic and imaginative literature, however, it does not fully relate to any of them. The latitude of the functions performed by the essay makes it possible to classify any works with an indistinct genre belonging to this genre. The essay is related to scientific literature by its topic, which combines all objects of thought predominantly of the humanities: philosophy, literary theory and criticism, aesthetics, political science, sociology, and others. The essay is one of the most productive genres in terms of philosophical thought, that is, knowledge about the most common sides of the world and man.

In the sources, one can find diverse definitions of essays and unavowed judgments about the genre. Here are some of them. “Essays (French “essay” — experience, sketch) — a genre of philosophical, literary-critical, historical-biographical, journalistic prose, conjoining the emphasized individual position of the author with an informal, often paradoxical presentation, focused on colloquial speech” [3; 1565].

The literary dictionary defines an essay as “a prose composition of a small volume and free contexture, expressing individual impressions and considerations on a specific occasion or issue and knowingly not claiming to be a definitive or exhaustive interpretation of the subject” [4; 516].

The contributors mark that the demand for the essay genre is due to the “non-specificity of genre” of modern fiction. In the meantime, the essay reflects “a new thinking that must rise above all intellectual and professional illiberality, cross the barriers separating scientific, artistic and everyday awareness” [5–7].

Epshtein singles out “integral lore” as one of the dominant structural features of the genre, in addition to the self-determination of the author’s “I”. “The substance of the genre”, he writes, “is in the dynamic alternation and paradoxical combination of different methods of comprehension the world. If any of them: imaginative or conceptual, plot or analytical, confessional or moral-descriptive, begins to prevail over sharply, then the essay will abruptly collapse as a genre, turn into one of its components: into a fictional narration or philosophical reasoning, into an intimate diary or a historical essay” [2; 126].

Epshtein, in his article on the theory of the essay genre, rests upon material from Montaigne's Experiments. “In this book”, he writes, the “genetic code” of the essay genre is revealed with the greatest clarity. Basically, an essay can be devoted to the universe, truth, beauty, substance, syllogism — in any case, these topics will lose their universality, acquire concreteness by the very will of the genre, which will make them particulars against the background of that all-encompassing “I” that forms the infinitely expanding horizon of essayistic thinking. “Experiments” explore the world, however the beginning point and principle of such research is the personality of the author, while the discontinuity of the structure of “Experiments” is associated with the special aspects of the author's thinking, his attitude to the world” [2; 123].

Results and Discussion

What are the genre-forming elements of an essay? The first and, in our view, the main genre-forming feature of the essay is the personality of the author, the conspicuous expression of the author's position, the author's perception, substantiated by means of various kinds of facts, arguments, examples. The key role of the author's personality as one of the main generic properties of the essay is also the most important structure-directing principle of the essay. Moreover, the essay analyzes some predominantly humanitarian object of thought, and not the author's own personality.

Dialogueness is the second genre-forming feature of an essay. Whatever form the essayist chooses to express his line of thoughts, no matter how he organizes the composition, the main thing is always a clearly expressed appeal to the reader. For instance, the essay writer Andrei Bitov selected the definition for his essays: “truth as a genre”. On the pages of the essay, in the opinion of one of the contributor, “the hero-author and the reader “shake hands”, meet face to face. This is an effort to immediately, from the very first lines, search out a new form of conversation with the reader” [8].

The third singularity of the essay genre is that in such a work the “concept” is not clearly worded. Concurrently, the image has internal dynamics, a complex network of associative links and a paradox as a method of playing with the reader are characteristic. The logic of the essay text can be intuitive or chronological and built on intuition if the author seeks to “capture” the reader’s emotions, and not to enthrall with a new and original theory. In the contrary case, the text develops the following instance of the logic in the analytical article: hypothesis — arguments — conclusion.

The fourth genre-forming feature of the essay is the ingenious stylistics. The essay has its own style, while figurality and aphoristic nature are the style-forming signs. The essay uses a multifarious lexis from

stylistically high to colloquial. The means of artistic expression are multiform: metaphors, allegorical and parable images, symbols, comparisons. To convey personal perception, adoption of the world, the author of the essay selects analogies, adduces multitudinous examples, draws parallels, and uses all kinds of associations. In an essay, polemical statements, questions, reasoning, sketches, memories can be interchanged. At the same time, mythopoetry is an important component of the genre. The author builds up his own theories, making a kind of “author's” myth, and the myth is based on images [9].

The next characteristic of an essay is a special actualization, correlation with the present moment. The essayist reflects on the events of the past, present and future as if all this is happening here and now, which allows him to compose a direct dialogue with the reader. Figurativeness, expressiveness is a phrasing of his artistry and journalism.

What is the typology of an essay? Different types of essays are segregated. For example, art-critical or literary-critical. In such an essay, the author deals not with life, but with its mirror in works of music, painting, literature. The configuration of the essay is set by the works of art themselves. Through the analysis of the creations, the author proposes his own view of the world, and all means of expressiveness are aimed at bringing this view to the reader.

Another widespread type of essay is philosophical. The object of comprehension in it is philosophical categories and theories, thoughts about the world and man. Spectacular examples of philosophical essays are the texts of Jean-Paul Sartre (“What is Literature?”), Albert Camus (“The Myth of Sisyphus”), Gabriel Marcel (“Essays on Concrete Philosophy”) and others. This series, in our view, should comprise the work of the poet-educator Abai Kunanbayev “Words of edification”, which, in terms of content, stylistic features, fully corresponds to the genre nature of the essay. The author's philosophical meditations on the essence of life are filled with deep meaning and are directly addressed to his people. The addressee of the writing is a generalized image of a person who has both positive and negative qualities, in need of advice from a philosopher-educator, wise with life experience.

An autobiographical, personal essay is a popular genre. In this essay, the author's autobiography becomes the foundation of the text's plot. The author illustrates a view at various phenomena, his value position through memoirs, diaries, and impressions.

In the belles-lettres of Kazakhstan, an essay is a common genre in the form of a sketch, article, memoir, diary, story, confession, speech, letter, word.

Consider the invariant forms of the essay genre using the example of the creation of the writer Herold Belger.

The artistic legacy of Gerold Belger, a writer-publicist, is diverse and includes various artistic and journalistic genres: stories and sketches, tales and novels, translations and scientific articles. Artistic and journalistic essays occupy a distinct place in the genre structure of poetic idiostyle. If at the beginning of the artistic journey essayism was some scattered “notes and comments” of the author, then in the “mature” period, when Belger's talent was fully revealed, the essay became one of the leading genres, a kind of literary tribune with which the writer expressed his thoughts and beliefs. In the 12-volume *Collected Compositions of Herold Belger's Selected Works*, essays are systematized into a separate book and make up Volume No. 7 [10].

The seventh volume bears the symbolic name “Kazakh Notebook”, which embodies the spiritual essence of Belger, German by origin, but a convinced internationalist, patriot of the Kazakh language and culture, devoted to the Kazakh land and people who suckled him and gave wings. The seventh volume includes four blocks of essays: “Earthly Chosen”, “Kazakh Word”, “Quiet Conversations at Noisy Crossroads”, “Etudes on the Translations of Ilyas Dzhansugurov”. Regardless of the fact that the author designated the genre of works in the same way — essays, the works of each of the four blocks have their own characteristics, both in the content and in the formal aspects of these texts.

“Earthly Chosen” is a sketch-essay dedicated to Goethe and Abai, the great representatives of the German and Kazakh peoples, “earthly chosen ones”, not only poets, but also heralds, enlighteners of their peoples. Gerold Belger, who is fluent in three languages: German, Kazakh, Russian, searches out and reveals the commonality of themes and motives, diverse consonances in the works of Goethe and Abai, claims that there is a kind of spiritual kinship in the outlook of two seemingly so different poets. The author in the titles of the essays: “Consonance”, “Confessions of Poets”, “Echoes”, “Near the Chinggis Mountains” underlines this idea.

In our view, the invariant form of the essay of the first block can be defined as an essay-scientific sketch. The analysis made it possible to identify its main features: scientific character, objectivity, analyticity.

“Kazakh word” is a book consisting of 13 essay words, the author's analytical reflections on the origin, specifics, features, status of the Kazakh literary language. Gerold Belger uses the form “kara soz” — words of edification, characteristic of the work of the great Kazakh poet Abai Kunanbayev. Abai created this genre to express his educational, philosophical, poetic reflections on the topical problems of his time. Belger, feeling himself one of the students, spiritual heirs of Abai, follows his example, choosing for his essays the form “kara soz” — words of edification.

The “Kazakh word” is inspired with the author's great love for the Kazakh language, the richness and expressiveness of which the writer admired from childhood, was one of the facets of creative search. The Kazakh language became his second native language after German, the writer did not just speak, read and write in Kazakh, he thought, lived, worked using the blessed possibilities of this language. That is why, he is so worried about the fate of the Kazakh language, its past, present and future. Belger's reflections are filled not only with love and pride for the language, but also with bitterness, regret that the status of the Kazakh language, its development is still not at the proper level.

According to our reckoning, the invariant form of the essay of the second block can be defined as an essay-artistic word. The analysis revealed the main features: emotionality, subjectivity, expressiveness, aphorism.

“Quiet Conversations at Noisy Crossroads” are essays representing the author's virtual conversations with architectural monuments to great poets: Dzhambul Dzhabayev, Shokan Valikhanov, Abai Kunanbayev, Mukhtar Auezov, Alexander Sergeevich Pushkin, as well as the Independence Monument of the Republic of Kazakhstan. Clearly, this form of essay differs significantly from both essays and words of edification. Gerold Belger chooses the best representatives of literature and culture as interlocutors, sees in them fellows, fellow tribesmen, seeks support and attention in them.

In our opinion, the invariant form of the essay of the third block may be set as an essay-reflection, its main features: emotionality, subjectivity, expressiveness, rhetoric.

“Etudes on the Translations of Ilyas Dzhansugurov” is an essay on the translations of works of Russian literature into the Kazakh language, made by the Kazakh poet Ilyas Dzhansugurov. The author calls the writings of this block “essays”, “etudes”, “notes”, “observations”. Here Gerold Belger acts as a professional translator, fluent in three languages, is able to give an objective assessment of translated literary texts. The writer-translator analyzes the translations of A.S. Pushkin “Eugene Onegin”, M.Yu. Lermontov “Death of a poet”, N.A. Nekrasov “Railway”, A.M. Gorky's “Song of the Petrel”. The author begins his essays with the traditional Kazakh introduction — the beginning of the “alhisaa”, which gives the creative background of the work. Each section of the introduction is named with the letters that make up the name of Dzhansugurov: I-L-Y-A-S.

From our perspective, the invariant form of the essay of the fourth block may be set as essay research. The analysis made it possible to identify the main features of the essay: scientific, objectivity, analyticity.

The crucial role of the author's personality in the creations of Gerold Belger and the correlation of the described events with the present determines the ability of the essay to polemicize with the traditional interpretation and offer its own understanding of the object that claims to universality. The essay approach is functionally described by the dominance of the persuasion function, and in some cases, by persuading it, imposes the author's version on the reader, sometimes veiling this intention by creating the illusion of objectivity.

Conclusions

At this point of the research, we propose our definition of the essay genre. Essay is an invariant genre that has a close relationship with scientific, journalistic and fictional literature, however, it does not relate entirely to any of them. In view of its borderline position, the breadth of the functions performed, we have reason to classify texts with an implicit genre belonging to the essay genre.

The essay is related to scientific literature by its theme, which combines all objects of thought, mainly of the humanities: philosophy, literary theory and criticism, aesthetics, political science, sociology, and others. Though, the essay approach to the object in fiction differs from the scientific one in the leading role of the author's personality, which completely determines the principles of object analysis, that is, it is the paramount structure-forming factor of the essay. Moreover, essay is characterized by a special connection with time, increased actualization, which expresses the kinship of essayism and journalism, as well as expressiveness and imagery, a high degree of depth, originality and generalizing power, which determines the artistry of the essay.

Essays are undoubtedly a borderline invariant genre located at the intersection of literature, journalism, and science. In order to make a text in the essay genre, a clear and non-standard author's position is required. According to our reckoning, this is one of the main genre-forming features of an essay. At the same time, the characteristic of the author is significant — the main character of the essay. An essay author can play several roles: a real author, a social person, a private person. The whole structure of the text, its form, composition, vocabulary, and techniques depend on the resulting image of the author.

The essay pursues artistic-aesthetic and cognitive-practical tasks, thus, the dialogue is important for both the author and the reader. The method by which the author builds this dialogue is chosen individually. The most common methods and techniques: intertextuality, dialogueness, metaphor, first-person narration, rhetoric, and others.

The essay requires from the author a certain life experience, a high intellectual level. In this regard, the essay of the writer, translator, publicist Herold Belger is a kind of clot of the writer's creativity, summarizing the author's point of view on various topics: from the problems of language and literature, translation and journalism to socially significant philosophical problems of our time. The image of the author in Herold Belger's essay is associated with the personality of a sage, philosopher, aksakal, so one believes his word, expressed extremely accurately, in principle and sincerely.

The analysis showed that Belger's essay is typologically diverse and incorporates such types as essay-sketch, essay-artistic word, essay-reflection, and essay-research. In our view, the works of this author can be considered as invariant forms of artistic and publicistic essays, meaningfully and compositionally combining the features of fiction and journalism.

Clearly, the study of the border areas of literature, to which the essay belongs, is controversial. It seems that promising areas for further work may address a large number of problems. This is, for instance, the problem of the concept and typology of modern essays, identifying, on the one hand, common types of writing, such as associative essay, and on the other hand, a clearer justification of individual differences between the poetics of specific authors within the framework of one type of essay. In the latter case, it is necessary to trace the relationship of different forms in the work of a particular author, for example, the interaction of his essay with his own poetry. In the end, communicative issues cannot be ignored in the analysis of any text in general, since any literary text is nothing but a communicative form, and its reflection, in our opinion, can be useful within the framework of any literary-theoretical methodology.

References

- 1 Гаек Иржи. Литература факта / Иржи Гаек // Вопросы литературы. — 1995. — № 12.
- 2 Эпштейн М.Н. На перекрестке образа и понятия (эссеизм в культуре нового времени) / М.Н. Эпштейн // Парадоксы новизны. О литературном развитии XIX–XX веков. — М.: Сов. писатель, 1989.
- 3 Краткая литературная энциклопедия / под ред. А.А. Суркова. — М.: Наука, 2002.
- 4 Литературный энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 2007.
- 5 Champigny Robert Pour une esthetique de l'essai. — Paris: Lettres modems, 1997.
- 6 Drury D. Varieties of the essay. Traditional and modern / D. Drury. — Belmont Calif, 2008.
- 7 Scholes R. Elements of the essay / R. Scholes, C.H. Carl. — New York: University. Press, 2009.
- 8 Дмитриев А. Наука как приём: еще раз о методологическом наследии русского формализма / А. Дмитриев, Я. Левченко // НЛО. — 2001. — № 50.
- 9 Лямзина Т.Ю. Жанр эссе (к проблеме формирования теории) [Электронный ресурс] / Т.Ю. Лямзина. — Режим доступа: http://psujourn.narod.ru/lib/liamzina_essay.htm
- 10 Бельгер Г. Избранные сочинения. — Т. 7. Казахская тетрадь / Г. Бельгер. — Алматы: Балалар әдебиеті, 2011.

А.С. Утебекова, Ж. Х. Салханова, О.А. Валикова

Герольд Бельгердің эссеистикасындағы инвариантты көркемдік формалар

Мақалада эссе жанры және оның инвариантты формалары қарастырылған. Авторлар эссені ғылыми, публицистикалық және көркем әдебиетпен тікелей байланысты жанр, бірақ олардың ешқайсысына мүлдем қатысы жоқ екенін айтады. Мақала авторларының пікірінше, эссенің құрылымдық қағидасы

— шығарма авторы тұлғасының жетекші рөлі. Эссе авторы бірнеше рөлдерде эрекет ете алады: нақты автор, әлеуметтік адам, жеке тұлға. Мәтіннің барлық құрылысы, оның формасы, құрамы, лексикасы, әдістерінің нәтижесі автордың бейнесіне байланысты болады. Сонымен қатар, мақала авторлары эссе стилистикасының тағы бір маңызды ерекшелігі — бейнелеу, экспрессивтілік — көркемдік көрінісі екенін айтады. Мақаланың мақсаты — жазушы және публицист Герольд Бельгердің эссеистикасындағы инвариантты көркемдік формалардың ерекшеліктерін анықтау. Талдау нәтижесінде авторлар Герольд Бельгердің эссеистикасы типологиялық жағынан әртүрлі және оның мына түрлерін қамтиды: эссе-очерк, эссе-көркем сөз, эссе-рефлексия, эссе-зерттеу. Авторлар бұл автордың шығармаларын көркем әдебиет пен журналистиканың белгілерін мазмұнды және композициялық түрде біріктіретін көркем және публицистикалық эссенің инвариантты формалары ретінде қарастырған жөн деп санайды.

Кілт сөздер: жанр, инвариант, эссе, типология, авторлық сана, көркем-публицистикалық эссе, эссе авторы.

А.С. Утебекова, Ж.Х. Салханова, О.А. Валикова

Инвариантные художественные формы в эссеистике Герольда Бельгера

В статье рассмотрены жанр эссе и его инвариантные формы. Авторами отмечено, что эссе — это жанр, имеющий непосредственную близость с научной, публицистической и художественной литературой, однако не относящийся целиком ни к одной из них. По мнению авторов, структурообразующим принципом эссе является ведущая роль личности автора произведения. Автор-эссеист может выступать в нескольких ролях: реальный автор, человек социальный, частное лицо. От того, каким в результате станет образ автора, зависит все построение текста: его форма, композиция, лексика, приемы. Кроме того, авторы статьи полагают, что другая, не менее важная, черта стилистики эссе — наличие образности, экспрессивности — того, что является выражением художественности. Цель статьи — выявить специфику инвариантных художественных форм в эссеистике писателя и публициста Герольда Бельгера. В результате анализа авторы формулируют выводы о том, что эссеистика Герольда Бельгера типологически разнообразна и включает такие ее виды, как эссе-очерк, эссе-художественное слово, эссе-размышление, эссе-исследование. Авторы утверждают, что произведения данного автора следует рассматривать как инвариантные формы художественно-публицистического эссе, содержательно и композиционно объединяющие признаки художественной литературы и публицистики.

Ключевые слова: жанр, инвариант, эссе, типология, авторское сознание, художественно-публицистическое эссе, автор-эссеист.

Reference

- 1 Gaek, Irzhi (1995). Literatura fakta [Literature of fact]. Voprosy literatury — Questions of literature, 12 [in Russian].
- 2 Epshtein, M.N. (1989). Na perekrestke obraza i poniatii (esseizm v kulture novogo vremeni) [At the crossroads of an image and a concept (essayism in the culture of modern times)]. *Paradoksy novizny. O literaturnom razviii XIX–XX vekov — The paradoxes of novelty. On the literary development of the XIX–XX centuries.* — Moscow: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 3 Surkov, A.A. (Ed.) (2002). Kratkaia literaturnaia entsiklopediia [Brief Literary Encyclopedia]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 (2007). Literaturnyi entsiklopedicheski slovar [Literary Encyclopedic Dictionary]. — Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 5 (1997). Champigny Robert Pour une esthetique de l'essai. Paris: Lettres modems [in French].
- 6 Drury, D. (2008). Varieties of the essay. Traditional and modern. Belmont Calif.
- 7 Scholes, R. & Klaus, C.H. (2009). Elements of the essay. New York: University. Press.
- 8 Dmitriev, A., & Levchenko, Ya. (2001). Nauka kak priem: eshche raz o metodologicheskom nasledii russkogo formalizma [Science as a technique: once again about the methodological heritage of Russian formalism]. *NLO — UFO*, 50 [in Russian].
- 9 Lyamzina, T.Yu. Zhanr esse (k probleme formirovaniia teorii) [Genre of essay (on the problem of theory formation)]. Retrieved from http://psujourn.narod.ru/lib/liamzina_essay.htm [in Russian].
- 10 Belger, G. (2011). Izbrannye sochineniia. Tom 7. Kazakhskaiia tetrad [Selected works. Kazakh notebook]. (Vol. 7). Almaty: Balalar adiebietii [in Russian].

Г.Т. Тлеубердина^{1*}, Б.К. Аубакирова¹, Г.Т. Батыргалиева²

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан

²Шортанды аудандық № 3 қазақ орта мектебі, Ақмола облысы, Қазақстан
(e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, a.b.k_1967@mail.ru, gbatyrgaliyeva@gmail.com)

Көкшенің айтыс өнерінің қалыптасу және даму тарихы

Мақалада Көкше өңіріндегі айтыс өнерінің қалыптасуы, дамуы жөнінде айтылған. Атақты айтыскер ақындардың шығармашылығы кезең-кезеңмен қарастырылған. Сонымен қатар олардың Көкшенің айтыс өнерін қалыптастыруға сіңірген еңбектеріне сараптама жүргізілген. Әсіресе, Көкшетаудың айтыс өнерінің қалыптасуының қалай бастау алғаны бойынша ғылыми ақпарат берілген. Көкшетау баурайында туып өскен: Бертағының баласы Орынбай, Шөже, Тойлыбай бидің ұлы Арыстан, Атығай соқыр Тоқжан, Шал, Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай және т.б. қазаққа кеңінен танымал айтыскер ақындар шығармашылығы зерделенген. Көкшелік өнер тарландары тек бір ғана ақындық өнерді меңгермеген, бір басына ақындықпен қатар, импровизаторлық өнер, әншілік-композиторлық қабілетті де сіңіре білген тұлғалар. Сондықтан зерттеуге негіз болған айтыс ақындарының шығармашылығын, олардың жеке авторлық бейнесін қайта құру және сипаттау арқылы мәдени мұраны жаңғыртуды мақсат еткен.

Кілт сөздер: айтыс, өнер, ақын, шығармашылық, айтыс мектебі, қазақ әдебиеті.

Kipicne

Ерте заманнан сөз өнерін қадір тұтып қастерлеген халқымыз әдеби мұраға, оның ішінде өрнек-айқышы мол ақындар айтысына айрықша мән беріп, оны естіген бойда рухани мол өмірдің көрінісі, өзінің көнермес асыл мұрасы тұрғысында көкейіне тізіп алып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, келешекке жеткізген. Айтыс өнерінің арғы тегі сонау «Жар-жар», «Бәдік», «Наурыз» жырларынан туындайды. Ал, бізге белгілі жекелік сипаттағы ақындар айтысының қалыптасуы бірден бола қойған жоқ. Бұл өнер қаншама ғасырлардың жемісі. Жазушы С. Мұқанов «Айтыстар туралы» мақаласында: «Айтыс қазақтың ескі дәуірден келе жатқан ауыз әдебиетінің кең бір арнасы. Бірақ ХІХ ғасырдың артқы тұсындағы айтыстар қазіргі заманға өте аз жеткен және халық фольклорына айналып, шығарушы ақыны ұмытылған айтыстар» [1: 10], — деп атап өтеді.

Жалпы айтыс өнерінің қалыпқа түскен тұсын шамалап алған соң, Көкше даласында осынау дүркіреген өнердің кімнен бастау алғанын білуге болады. Көреген аға буын өкілі Көкшетауды «қашанда ақындардан таршылық көрмеген өлке» деп бағалайды. Шындығында қазақ даласында думан-той мен жиындар жиі өтіп, ақындар айтысының қалыптасып келе жатқан тұсы ХVІІІ ғасырдың аяғына келеді. Бұл дәуірде көгілдір Көкшетау даласында руы атығай Шал ақын сынды дарабоз айтыс сахнасына шығып, өзінен кейін туған сөз майталмандарына ағалық етеді.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеу әдістері: Тақырыптың өзіндік ерекшелігіне қарай баяндау, материалдарды сипаттамалық және теориялық талдау әдістері, еңбектерді саралап, салыстыру басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Ерте замандарда халқымыздың рухани өмірінің көрінісі ретінде туып, күн көріс кәсібі арқылы қалыптасқан. Айтыс өнерінің түбі осы жырлардан бастау алса, біз білетін ақындардың сөз жарыстыруы деңгейіне дейін жету үшін сан ғасырларды бастан өткеріп, халықпен бірге жасасып, тарих көшімен бірге дамып отырып, қанша дәуірлер бойы қалыптасқаны көрінеді. Тарихқа жүгінсек, шамамен ХІV ғасырдың аяғы мен ХV ғасырдың орта тұсының аралығында Қотан жырау мен Асан қайғының арасында қалыпқа түскен, келер ұрпаққа сақталып жеткен алғашқы айтыс болған. Мұнан кейін Қазтуған, Шалкиіз заманынан өтіп, бері қарай ақиқатты айнымай ортаға салатын ақындық дәстүр үзілмей дамып келіп, Орынбай, Шөже, Кемпірбай, Ұлбике, Сара, Сүйінбай, Біржан, Әсет,

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

Жамбыл, Құлмамбет ақындарға ұласады. Ал осы суырып салмалық өнердің өркендеп қанат жайған уақыты XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдан бастау алады. Бұл дәуір — сары дала Сарыарқаны ән мен жырға бөлеген, жиын-тойдың сәнін келтірген импровизатор ақындар мен сал-серілердің өмір сүрген уақыты.

Зерделей келе, халқымыздың ауыз әдебиетінің дамуына біршама үлес қосқан әнші-ақындардың көбінің шыққан жері — Сарыарқаның жүрек тұсы Көкше жері екен. Көкшетау мекені — қазақ руханиятының өткен екі ғасыр бойы көшбасшысы болған өңір десек, артық айтпағандық болар еді [2: 5]. Қазақ әдебиетінде Көкше мекенінен шыққан, әсіресе өзінің поэтикалық шеберлігімен, суырып салмалық өнерімен, тапқырлығымен, халық өмірін терең білуімен ерекше көзге түсіп, зор құрмет пен даңққа бөленген көптеген ақындардың есімі белгілі. Ал, осындай күрделі өнердің Көкше өңірінде қалыптасуы кімнен бастау алады десеңіз, ұлтымыздың ұлы педагогі, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі М. Жұмабаевтың пікірін жауап ретінде келтіруге болады: «Ұшы қиыры жоқ сары дариядай Сарыарқаның ортасында аралдай көгерген Көкшетау, Абылайдың ордасы құрылған, Кенесары, Наурызбайға Отан болған Көкшетау алаштың ақындығының да ордасындай жер еді. Бұл өңірден Бертағының баласы Орынбай, Шөже, Тойлыбай бидің ұлы Арыстан, Атығай соқыр Тоқжан, Атығай Шал, Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай және т.б. қазаққа кеңінен танымал болған ақындар шыққан». Бұл айтыс саңлақтарының бізге жеткен өнер үлгілеріне екі ғасырға жуық уақыт өтсе де, ауыз әдебиетіміз бен ұлттық өнеріміздегі сәулелі нұры күні бүгінге дейін жақұт тастай жарқыл қағып тұр.

Ақындар айтысының бәрі дерлік жұрт бас қосқан ойын-сауық, үлкен жиын, ас-тойларда қолма-қол суырып салып айтылатыны мәлім. Сол шаршы топта бәсеке сайысына түскен екі ақынның сөзін сарапқа салып, әділ төрелік етуші де халық. Қалың дүйім жұрт алдында үлкен міндет, ауыр жүк арқалаған ақындар жекпе-жек майданға шыққан қас батырларша бірін-бірі сөз найзасымен аямай түйреп, сан қилы әдіс-айламен шарқ ұрып нысаналы жеңіске жетудің жолдарын іздестіреді, ретін тауып қарсылас ақынның ең бір әлсіз, жанды жеріне тиіп, бұлтартпай бас игізуді көздейді. Сөз жоқ, бұл жәйт айтысушы екі ақынның да суырып салмалық дарынымен қатар, өз заманының тоқығаны мол, зерделі адамдары болуын талап етеді [3: 4.]. Осы айтылғандарды бойына жиып, киелі Арқа жерінде өнер көшін бастаушылардың бірі — Шал ақын. Шал ақын заманында суырып айтар сөздің түбін түсірген, ал зерделілігі заман көрінісін толғап, халықпен үндес болғанынан, елге ғылым мен білімді уағыздағанынан көрінеді. Шын есімі — Тілеуке Құлекеұлы. 1748 жылы көгілдір Көкше елінде дүниеге келіп, 1819 жылы Солтүстік Қазақстан жерінде дүниеден өткен. Шал ақынның әкесі Құлеке жаудан жаны айнымас хас батыр, дауда орыс, қазақты таңдандырған өткір тілді шешен, өз заманының сауатты азаматы және бастысы, Абылай ханның жанындағы серігі болған. Тіпті, бала күнінде Шал ақынның осы есімін құрметті Абылай хан өзіне үлкен кісілерше айтқан тосын өлеңіне таңырқап қойған деседі. Бұл оқиғадан кейін Тілеукенің өнері ел-елге тарап, ақындық өмір жолы басталған екен. Шал ақынның заманында қазақ поэзиясын дамытуға қосқан үлесі мол. Шығармалары мазмұны жағынан көркем, тақырыбы кең, әрі саны жағынан жетерліктей. Сондай-ақ, оның ел өмірінде болып жатқан сөз жарыстарына қатынасуы — суырып салмалық өнерінің асқақтығын дәлелдейді. Шал Құлекеұлының «Шал мен Күлімжан қыз», «Бәйбіше мен Шал ақынның айтысы», «Шал мен жігіт», «Шал мен келіншектер», «Өске мен Шал ақын» сынды айтыстары белгілі. Зер салсақ, айтыстарының бәрі де зілді әзілмен ұштасып, дүниенің шындық көрінісін айқара ашатын озық ойлы, алмас кездіктей өткір тілді екенін көреміз. Ақынның мұралары ғасырлар өтсе де, өз құнын жоғалтпай, халық көкейінде сақталып келеді. Шал ақын — Сарыарқа жерінде, соның ішінде Көкшетау даласында суырып салмалық-ақындық өнерінің қалыптасуының көшбасшысы саналады және өзінен кейін Көкшенің талантты дарабоздарының шыңдалуына бағыт беріп, ұстаздық еткен ұлы тұлға.

Жас күнінде атақты Шал ақыннан бата алған, өлең қонған арқалы ақын — Орынбай. Шал ақын оны «Атығай Қарауылдың ақырғы ақыны» деп бағаласа керек. «Арқаның айтыскер ақындарының аға сұлтаны» атанған Орынбай ақын — Шал ақыннан кейінгі Көкшетаудың айтыс өнерінің тұңғыш перзенттерінің бірі. Өз дәуірінде ол даңқы дүркіреп тұрған Шөже, Балта, Кемпірбай, Жанақ, Арыстанбай, Серәлі, Шортанбай, Тоғжан, Құлтума, Дана ақын сынды игі мықты ақындарды сөзден қағытып жеңіс тапқан. Сонымен қатар, Семей, Қорған, Омбы, Қараөткел, Түмен аймақтарының он төрт бірдей ақынымен, Қаракеске Шаншан хан асында отыз ақынмен, Абайділда деген ханның сайлау салтанатында он ақынмен, Ерден Сандыбайұлы аға сұлтандыққа сайланғанда он жеті ақынмен, Орынбордың Кеңшалғын деген мекенінде патшаның мұрагерін қарсы алғанда он екі

ақынмен, Түркістан, Қазан шаһарларында сексендей ғұлама хазіреттермен сөз сайысына түсіп, барлығында дерлік қанжығасына жеңіс байлаған екен [4: 35]. Оның ақындығына куә болған дүйім жұрт «айтыскер ақындардың атасы» деп атау беріп ерекше құрмет тұтқан. Сондай-ақ, ел арасында «Орынбай — ақындардың төресі, Шөже — үйі, Арыстанбай — биі» деген қанатты сөз бар [5: 10]. Орынбай Бертағыұлы 1814 жылы ертеде Көкшетау құрамында болған, қазіргі Солтүстік Қазақстан жеріндегі Айыртау ауданында туып, 1891 жылы өмірден озған. Өз әкесінің есімі Байқожа болған. Орынбай ақынның жастайынан сөз өнеріне әуестігі арғы атасы Бертағының өз заманында белгілі ақын, әрі жыршы болуынан деседі. Орынбай ақын өлең сөзін:

Баласы Бертағының Орынбаймын,

Алашта ақын бар деп қорынбаймын [4: 18], — деп бастағанда дүйім жұрт тына қалған, себебі бәрі ақынды жақсы көрген деседі. Ел жадында ақынның көп айтыстары жатталып, біздің күнге дейін жеткендері бар. Соның ішінде Орынбай ақынның атақты Шөжемен айтысы көп болыпты. Екеуі бір жиында кездессе, бірде Орынбай ақын Шөженің «қырғыздығы» мен көзінің көрместігін бетіне басып алдын орағытып өтсе, бірде Шөже ақын жеңіп отырған. Айтыскер ақындардың аға сұлтанының, сонымен қатар, өзі секілді тамырын тереңге жіберген құнарлы Көкше топырағынан шыққан, Атығай рулы Тоқжан ақынмен айтысы да ерекше. Тоқжан ақын да өз алдына дес бермес Көкше айтысының бір өкілі, Нұркей мен Біржан сал, Шәрке сал ақындармен замандас. Тоқжан ақын да бұл дәуірде Көкше айтысының дамуына үлес қосушыларының бірегейі. Орынбай ақынның тағы бір айтулы айтыстарының бірі — Серәлі Еруәліұлымен айтысуы. Бұл айтыста елдің әлеуметтік езгідегі жағдайы, тұрмыстық ауыртпашылығы, биліктегілердің істегі саяси әділетсіздігі мен өзімшілдігі туралы көп айтылған. Айта кететін жайт, Орынбай Бертағыұлы халқымыздың ертеден қалыптасқан айтыс өнеріне тек жаңа леп беріп дамытып қана қоймай, арнайы толғау өлеңдер де жазып, XIX ғасыр әдебиетінде өз орнын өшпестей қалдырған. Оның толғаулары мақтау түрінде және сын-сықақ ретінде келетін өлеңдерден құралады. Орынбай ақын өз заманында өте беделді болған, оның дәлелі ақындық өнерін Шоқан Уәлиханов, ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин және түрколог-ғалым Василий Васильевич Вильгельм, поляк ұлтының революционер-демократы Адольф Янушкевич те аса жоғары бағалаған. Шоқан Уәлиханов Орынбай ақын жайлы «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде» атты қазақ өлеңдерінің түрлерін қарастыратын еңбегінде былай деген: «5 өлең. Бұл форманы қазір барлық жаңа ақындар айтыс пен жырда да қолданады, әсіресе оны қолдануға үлес қосқан Қарауыл руынан... шыққан Орынбай мен Атығай руының Жаңа қырғыз дейтін атасынан туған соқыр ақын Шөже». Бұдан түйетініміз мұндай форманы көп қолданып, айтысқа жаңаша сарын сыйлаған ақындардың бірегейі Орынбай ақын мен соқыр Шөже ақын екен. Шөже ақын — XIX ғасырда өмір сүрген, Көкшетау даласынан шыққан айтыс тарланы. Деректерге сүйенсек, Шөже ақын 1808 жылы дүниеге келген. Арғы аталары кезінде қырғыз жерінен көшіп келіп, Көкше жерін пана еткен. Тағдырының осылай қалыптасқанынан, жалпы жиындардағы сөз сайыстарында айтысқа түскен барлық дерлік ақындардың Шөженің бетіне басатын екі міні болған: оның тегінде қырғыз қанының болуы және тумасынан көзінің соқырлығы. Мысалы, сөзге дес бермейтін қарауыл Орынбай Бертағыұлының Шөже ақынмен бір айтысында былай дегені бар:

Ассалаумағалейкум, ақын Шөже,

Өлеңге жас күніңнен жақын Шөже.

Кенесары-қырғыздың соғысында,

Ерліктен көзі шыққан батыр Шөже [6: 109].

Осылай айтыс тарланының бетіне мінін басу арқылы сөзден тайындыруды мақсат тұтқан Кемпірбай Бөгенбайұлы, Балта ақын, Қаракесектің ақыны Қалдыбай қожа секілді ақындармен болған айтыстары белгілі. Десек те, Шөже — асқақ жауап пен суырып салмалық сөз өнерінің биігінде тұрған ақын. Бірде өзімен жыр жарысына түскен Кемпірбайға:

Мұқтасар, сөзім майда, тақтасындай,

Бұхардың омырауым, қақпасындай.

Ескі аруақ орнаған жер құр қалмайды,

Қырғыздың алтынымын ат басындай.

Балта, Орынбай, Шортанбай түк қылған жоқ,

Сен қыларсың атаңның қақ басын-ай! [6: 267], — деп ұтымды қайырған.

Бұл айтыстан кейін ел арасында жеңілген Кемпірбайдың аузынан шыққан, «Бағасы жоқ соқырмен айтысам деп, жығылдым төрт аяғым көктен келіп» деген сөзі нақылға айналып кеткен. Сөйтіп айтулы Шөже ақын айтыста үнемі «қырғыздығынан» соққы алып жүрсе де, тарихта қазақ

жеріндегі, Көкше өңіріндегі айтыс өнерін қалыптастырып дамытушы өкілдерінің бірі болып қалды. Ақындықтан бөтен Шөже Қаржаубайұлы әнші, әрі сазгер болыпты. Оның орындауындағы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасы көркемдігі жағынан ең үздігі ретінде халық көкейінде мәңгіге сақталған. Ш. Уәлиханов Шөже ақынды халықтың ауыз әдебиетінің асыл үлгілері мен ел шежіресінің асқан білгірі ретінде бағалаған. Оның кейбір өлеңдері жекелеген адамдарды мадақтап құрылғанымен, біршамасында ел билеуші бай-сұлтандардың зұлымдығын, парақорлығын, сараң мінезін батыл сынға алады.

Көкше өңірінің айтыс өнерінің келесі бір үлкен өкілі — Арыстанбай Тобылбайұлы. Ш. Уәлихановтың «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде» атты еңбегінде сипаттағандай, Арыстанбай ақын заманында «Ер Көкше», «Ер Қосай» қиссаларын нақышына келтіріп, әдемі, әрі тұтас айтатын жыршы екен, өзі Көкше жерінің тумасы, шыққан тегі Қойлы Атығай. Сан түрлі өнер иесі болғанымен, ақынның шығармасының негізгі саласы — айтыс. Жыр сайыстарындағы өнеріне тәнті болған халық «ақиықтай саңқылдаған» ақпа ақын деп, айтыстың дүлдүл көгі деп теңестіреді екен. Арыстанбай Тобылбайұлының аты әйгілеп тұрған Орынбай, Шөже, Серәлі, Тоқжан ақындармен сөз жарыстырғаны халық арасында танымал. Бірақ Арыстан ақынның шығармашылық мұрасы заманында хатқа түсірілмегендіктен, бізге жеткені аз. Ел ішінде көпке белгілісі — азуын айға білеген Орынбаймен айтысы. Бірде үлкен бір отырыста екі дүлдүл сөз сайысына түскенде Орынбай ақын Арыстанның сұрағына өте парасатты жауап айтады. Ал, әділдікті жаны сүйетін көреген Арыстан оның жауабына сүйсініп:

Орынбай бұлбұл екен қызыл тілің,
Өлең жақта жоқ екен сенің мінің.
Билер сенің сөзіңе езу тартты,
Сөзің асты, сөйлей бер, жүйрік інім, — деп разы болыпты.

Айта кеткендей, Арыстанбай Тобылбайұлы алуан түрлі талант иесі, әрі зейіні мол кісі болған. Қазақ даласында көп әндер тудырып, жырлар жырлаған. Ел аузында тапжылмас жыршы-ақындығы хақында мынадай сөз сақталып қалған:

Аплатондай ақылды,
Айтып өткен нақылды
Арыстандай шешен бол,
Қызыл тілді безеп көр [4: 40].

Бұл дәуір тұсында көгілдір Көкше мекенінен аузымен құс тістеген кілең жүйріктердің шыққанына куә болдық. Осы сөздің тағы бір дәлелі — өлең сөзде шоқтығы биік Тезекбай Шоқтыбайұлы. Атығай руынан шыққан от ауызды, орақ тілді ақынның заманында өлең жарысынан жауырыны жерге тиіп көрмеген. Сөздің түбін түсірер Әсет, Кемпірбай, Жәмішбай ақындармен, аға сұлтан Құнанбайдың ақыны Балтамен де айтысыпты. Тіпті сөзден тосылмай, тар жерде суырылып асқақ жауап таба білетін Шөже ақынды да алғаш тайдырған осы Тезекбай ақын деседі. Бұл айтыстың қай жылы болғаны белгісіз. Тек ел ішіндегі әңгімеде айтылатыны, ақын ел аралап жүріп Шоқпар ауылында қоныстап жатқан атақты Шөжемен айтысуға өзі іздеп барыпты. Тезекбай ақынның суырып салмалық өнері жас бала күнінен танылған екен. Ертеден жиын-той мен өнерге үйір болыпты. Ержете келе өз жанынан өлең шығарып, ас пен тойдың жыршысы ретінде қазақ жеріне даңқы жайылады. Елге тараған «Балтам кескен қара ағаш шықтым кезеп», «Үш жүзге Тезекбайдың аты жеткен» деген өлеңдері бар екендігі мәлім. Тезекбай Шоқтыбайұлының шығармаларында көбіне ел жайы, халықтың тұрмыс күйі, билер мен болыстардың әділетсіздігі жырланады.

Шал ақыннан басталған Көкше айтысы небір тума таланттарды тудырғанының куәсі болдық. Ұлдарын ұлықтаған Көкше даласында ұлы өнердің бастамасы осындай еді.

Көгілдір Көкше даласы өнердің асқақ тарландарын, ақиық ақындар, әншілер мен күйшілер жасаған киелі өлке. Көркем табиғатының өзі қандай көркем болса, оның аясында өмір сүрген жандардың да болмыс-бітімінің әдемі, ерекше талғамды, сыршыл сезімді болып келуі жаратылыстың қайталанбас заңдылығы тәрізді. Көкше мекенінің құнарлы топырағынан шыққан перзенттері қазақтың ақындық өнерінде XIX ғасырдан бері көшбасшы болып келеді деп айтсақ та артық емес. Жоғарыда тізіп өткен өлең сөздің майталмандарымен біршама танысып, олардың өз заманында жүйрік болғанына да көз жеткіздік. Сонымен, көреген Шал ақыннан бастау алған Көкшенің айтыс өнері сөзі оқтай Орынбай, адуынды Арыстанбай, соқыр ақын Шөже, арқалы ақын Тоқжан мен Атығайдан шыққан Тезекбай ақындарға ұласып, ал бұл сөз саңлақтарын ұстаз тұтқан Көкше

айтысының келесі буын өкілдерінің қазақ айтысының төріне шығуы — XIX ғасырдың екінші шенінен бастап жалғасын табады.

Біржан сал Қожағұлұлы — сырлы өлке Көкше жерінің тумасы, ел мақтанышы. Бір өзінің бойында композиторлық, әншілік, ақындық өнер дарыған халқымыздың қайталанбас тұлғаларының бірі. 1834 жылы дүниеге келген, 63 жасында туған жерінде дүние салған. Шығармашылық қабілеттері заманында би, ділмар-шешен болған атасы Қожағұлдан берілген. Біржан «Біржан сал» атағына дейін қалыптасу үшін кезеңінің озық үлгілі азаматтары болған Шал ақын, Шөже, Арыстанбай, Орынбай, Тоғжан, Шәрке сал сынды дарындардан сабақ алған. Кейін Біржан салдың өзінен үлгі алып, оның мектебінен шыққан, салдық-серілік өнерін жалғастырушылар Жаяу Мұса, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Құлтума, Қанапия, Доскей, Ағашаяқ, Балуан Шолақ, Шашубай, Ғазиз, Иманжүсіп, Сабырбай секілді елге танылмал дарабоздар болды. Біздің заманымызға Біржан салдың өз жанынан шығарған 60-қа жуық туындылары жеткен. Оның сыршыл сезімге толы әндері қазіргі заманға дейін өз құнын жоғалтпаған.

Көкшетау даласының тумасы, Біржан салмен замандас өмір сүрген, одан үлгі алған, сал-серіліктің үлкен өкілдерінің бірі — Ақан сері Қорамсаұлы. Арғын тайпасының Қарауыл руынан шыққан ақын, әнші, әрі композитор. Ақан серінің махаббатқа толы шығармалары кез келген тыңдаушыға үлкен әсер сыйлайды. Аты аңызға айналған Ақан серінің өмір жолында кімді болса да ертегідей еліктірер көріністер орын алған. Оның сүйген қызы Ақтотыға қосыла алмауы, жан серігі, жүйрік аты Құлагердің қаза болуы секілді оқиғалар жан тебірентер туындылардың дүниеге келуіне септігін тигізді. Сұлулық пен сыршыл сезімге жаны құмар ақын сөз маржанын да тере отырып, әсем әндерді тудырған. Халық бағалауына сай, оның таланты қазақ мәдениеті мен әдебиеті тарихында өз орнын тапты. Ақан серінің суырыпсалма өнері де халыққа кеңінен таныс. Біршама айтысы хатқа түспей қалғандықтан, толық түрде қазіргі уақытқа жеткендері санарлықтай. Тек Смағұл, Ғалияңұр, Мұқан, Әділ, Нұрқожа, Қожамбет ақынмен, аты дүркіреген Мәшһүр Жүсіп, Орынбай, Нұркейлермен, тағы да басқа он шақты ақындармен сөз қағыстырғаны белгілі. Нұркей ақын — осы кезеңде өмір сүрген айтыс майталманы. Өмір сүрген жылдары белгісіз. Бірақ, айтулы айтыстары халық аузында қалған. Атақты Орынбаймен сөз жарыстырғандағы айтыстан біршама деректер бар. Нұркей ақын да Көкше өңірінде айтыс өнерін қалыптастырып, насихаттаушылардың бірегей өкілі.

Ақан серінің өткен айтыстарының ішінде ең олжалысы — ел ардақтысы Орынбай ақынмен айтысқа түсуі. Бұл Сырымбет тауының етегінде төрелер отырысында болған тарихи жәйт. Тумасынан талантты адамдарды құрметтей білетін атақты Шыңғыс төренің құт қонған шаңырағында игі жақсылардың жиыны өтіп жатады. Осында Орынбай ақын мен Ақанның кездескен сәтін отырыстағылардың бәрі көптен күткен. Ендігі солардың тілегі қабыл болып қос қыран өлең сайысына ортаға түседі. Жас буын Ақан сері аға буын алдында тілге шешендігін бірден танытады. Алдына ақын салмаған Орынбай жас Ақанның тапқырлығына тамсанып, алғаш сөзден тосылған сәті осы болады. Сөйтіп, «айтыскер ақындардың атасы», сөз бәйгесіндегі шын тұлпар Орынбай ақын өкшесін басып келе жатқан жас тұлпар Ақан серіге риза болып, өз батасын береді:

Ақанжан ақын болған жан екен ғой,
Салмақтап сөз көтерер нар екен ғой.
Жауабың, айтқан сөзің бәрі дұрыс,
Ат тұяғын басар тай бар екен ғой.

...Ертеден елге мәлім Орынбаймын,
Кең сабаның сарқылмас қорындаймын.
Алдыңнан жарылқасын Ақанжаным,
Жас тұлпар шабысыңды мойындаймын.

Арқаның асау туған ардагері Ақан серінің толығырақ сақталған Нұрқожамен айтыс-қағысы елге кең тараған. Мұнда ақын туған жері мен халқын мақтан тұтатындығын, ақындық өнерді бағалайтындығын ауызға алады. Ақан сері — қазақ халқының XIX ғасырдың екінші жартысында мәдениетінің жаңа сатыға көтерілуіне үлес қосқан, арқаның ақындық-әншілік дәстүрін жалғастырушы болған мәңгі құрметке ие тұлға саналады [7: 71].

Көкшенің өнер мектебін сөз еткенде, Ақан серімен қатарлас, Арғын тайпасы Қарауыл руының тумасы Есенбай Сасанұлы жайында айта кеткен жөн. Ол дәуірінде игі өнерлі жерлестері – сал-серілермен бірге ел аралап, елдегі отырыс-тойларда болатын айтыстарға белсене араласқан. Тарбағатайдан Мыстанай ақынмен, Найманның жас та болса әйдігі Қожабай ақынымен өлең сөз

тартыстары сақталған. Тосын сөзге тапқырлығымен ғана емес, бойында әншілік пен күйшілік өнерімен де танылған. Оның көркемдік шоқтығы биік «Балазар» деген жырлардан тұратын топтамасында адам өмірінің жас кезеңдері, елдің ынтымақ-бірлігі, қайырымдылық ісі, тоқшылық пен жоқшылық, билік мәселелері туралы өлең-жырлар қамтылған. Есенбай ақынның атағы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында осынау Ақмола, Көкшетау, тіпті Торғай даласына жайылған.

Есіктен кіріп келдім басып қадам,

Он үште сөз сөйлетті Хақ Тағалам.

...Көкшетау дуанындағы атым Ыбырай,

Татуға зәмзәм суын шөлдеп келдім [8: 131], — деп кіріп келген Үкілі Ыбырай.

Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы — 1860 жылы Көкшетау облысында дүниеге есігін ашып, 1930 жылы өмірден озған. Ыбырай — қазақ мәдениетінің сахнасында ойып орын алған ірі тұлға. Өнерге толы ғұмырында сегіз қырлы бір сырлы азамат болған: халық композиторы, әнші, ақын-импровизатор. Оның арабша сауаты да мол болған. Бозбала шағынан өнер мен білімге әуес болып өскен екен. Орынбай, Арыстанбай Тобылбайұлы, Атығай Шөже, Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ, Тезекбай сынды әнші-ақындардың өнеріне тәнті болып, үлгі тұтқан. Сол кезеңдерде атағы дүркіреген Орынбай ақын мен Біржан салға жолығып, жыр толғайды, ән айтады. Бар өнерін аға буын алдында ортаға салған соң, Орынбай ақын баланың талабына сүйсініп, елдің жақсыларын аралауға кеңес береді, болашағына жол сілтейді. Осыдан кейін көргені мол, көшелі үлкендердің ақ тілегімен жолы болып, жас Ыбырай Сарыарқа даласының шаһарларын емін-еркін шарлаған. Қоянды, Қараөткел, Тайынша жәрмеңкелерінде игі таланттармен жүздесіп, өнерін сынатқан. Орыс, украин, татар ұлтының әндерін мақамына келтіре орындаған. Өз жанынан шығарған туындылары кең жұртшылыққа тарап, халық сүйіктісіне айналады. Айтулы әнші — ақынның сыршылдыққа, нәзік иірімдерге толы өлеңдері тақырыбы жағынан әртүрлі келеді. Шығармашылығының шыңы саналатын туындысы — «Гәкку» әні. Және қазіргі таңда 40-қа жуық әндері белгілі. Ыбырай Сандыбайұлы жөппелдемеде жыр тасытатын айтыстың ақтангері де болған. Ол айтыс алаңында Доскей Өлімбайұлы, Есімбет, Қыпшақтан шыққан Құдайберген, Қожақмет сынды азулы ақындармен айтысқан. Үкілі Ыбырай өнер атаулының қасқасы, ұлтымыздың теңдесі жоқ дарынды ақыны Сәкен Сейфуллин жырына қосқандай, әсемдік пен жастық шақтың жыршысы болған:

Әнші бар Көкшетауда талай ірі,

Ыбырай топ жарғанның о да бірі.

Қаңбақша қыз-бозбала қағып алып,

Жайылған талай әсем ән мен жыры.

Өзі ақын, ән шығарғыш, домбырашы,

Сауықтың жан думаны, болған пірі...

Қазақтың дүлдүлдері Біржан сал мен Ақан серінің шығармашылығынан тәлім алып, Көкшенің ақындық-әншілік дәстүрін жалғаған тағы бір ақиық — Доскей ақын. Ақмолада туған Доскей Өлімбайұлы, даусынан сексен көл тебіренген Біржан салдың өлеңдерін алғаш айтушылардың бірі, әрі әншілік қабілетімен қоса, импровизаторлық-ақындығы бар өнер иесі. Біржан салмен кездесіп, батасын алған деседі. Бір күндері Доскей ақын алдына ақын салмаған Шөжені жолықтырып, «өнер іздеген қазына табады» демекші, үлкен ақыннан өзінің ақындық өнеріне сай үлкен бағыт алады. Мұнан кейін Кемпірбай, Орынбай ақындармен кездесіп, атақты Үкілі Ыбырай, Ақан серілермен, аса дарынды ақын қыз соқыр Ажармен де айтысқа шығады. Ажар ақынды сөзден жығып, Доскей ақынның атағы күллі қазақ жеріне мәлім болады.

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасыр — қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі айтыс өнерінің гүлденіп, өркендеген тұсы. Қазақ даласында осындай өнерді жандандырып, дамытуда дәл Көкше елінің үлесі мол. Киелі Көкше баурайын — Арқаның әншілік-ақындық мектебінің алтын бесігіне теңеуге болады. Себебі нағыз дарын иелері осы өлкеде дүниеге келіп, сұлу мекеннің сыршыл табиғатымен үндесіп, сұлулығынан нәр алып өскен. Дәл Көкшетау баурайында дүниеге келген, жап-жасыл дарханымда аунап өскен тарландарымыз тек бір ғана ақындық өнерді меңгермеген, бір басына ақындықпен қатар, импровизаторлық өнер, әншілік-композиторлық қабілетті де сіңіре білген. Ұлы тұлға Мағжан Жұмабаев, заманындағы суырыпсалмалық өнердің алтын күмбезін жаратқан жарқын жұлдыздардың бәрінің осы иен даланың перзенттері екенін атап көрсетеді: «Кең сабаның қорындай, Бертағының баласы Орынбай, екі аяқты адамның ділмары, улы тілді соқыр Шөже, Толыбай бидің

ұлы Арыстан, соқыр Тоқжан, терең ойлы Атығай Шал, аспанға өрлеп ән шырқайтын Біржан сал, өмірі ертегідей әдемі Ақан сері — осылардың бәрі сол күніренген Көкшенің маңайында туып өскен ақындар...» [9: 318].

XX ғасыр — кез келген салада жаңашылдықтың бастауы болды. XIX ғасырда өзгеше қырымен танылған бір адам басында бірнеше өнерге деген қабілеттің болуы, яғни сал-серілік синкреттілік өнер өмір сүруін тоқтатты. Елімізде Қазан төңкерісі өткеннен кейін кеңес үкіметі орнады. Дәуірдің орта шенінде соғыс алапаты келіп, біраз уақытқа айтыс саласы тоқырап қалды. Елдегі елеулі өзгерістер ұлттық өнердің асқақ шыңы, айтыстың даму бағытын біршама өзгертті. Қазан төңкерісінен кейінгі жәйт турасында академик Мұхтар Әуезовтің мынадай ой түйінін келтіре кеткен жөн болмақ: «Ақындар айтыс үстінде колхоз бен совхоз, аудан мен облыс, республика көлемімен ғана шектеліп қалмай, Одақтық ұрандарға үн қосып, партия мен кеңес басшылығын мадақтап көтере жырлауды да қажеттілік тұрғысында қарастырды. Осындай қоғамдық, саяси мүддені жоғары қою талабын ұстанған айтыс ақындары бұрыннан қалыптасқан жеңу мен жеңілу дәстүрін де негізгі шарт деп ұстанбады, көбінесе, кеңестік құрылыстағы еңбек табыстарын мақтан тұтып, еңбек ету жолындағы кедергі болар кемшіліктерді сынға салуға айрықша күш жұмсады» [10: 85]. Қай кезеңде де айтыс саласының майталмандарынан кенде қалмаған Көкше өңірінен бұл дәуірде де дарабоздар өнер сахнасына шыға келді. Бұл тізімде халық ақындары мектебінің көкшетаулық белгілі өкілдері Қалия Жұбандықұлы, Әміре Сұлтанмұратұлы, Молдахмет Тырбиұлы, Шәкен Отызбайұлы сынды айтыскер ақындар орын алады.

Қалия Жұбандықұлы — «Қазақ ССР-нің халық ақыны» атағын иеленген дарынды импровизатор. 1872 жылы бұрынғы Ақмола облысының Көкшетау уезіне қарасты Қотыркөл жерінің Қызылағаш ауылында дүниеге келеді. Бұл мекен қазіргі таңда Бурабай ауданы, Абылайхан ауылы. Шыққан тегі, ата-бабалары туралы мәліметтер ақынның өлеңдерінде аздап болса да бар. Соның бірі — «Ақын, айтыңыз өлеңіңізді депті» атты көлемді толғау жырында қиыншылықпен өткен өз өмірінің тұстарын аудан әкімшілігінің алдында тұрып сипаттайды:

Үкіметті нашарыңыз тіледі ғой,
Аз атаның баласы біледі ғой.
Жалғыз сиыр, бір атты қоймай алып,
Халқыңыз аштан өліп жүдеді ғой.

Қалия ақынның бойына қонған ақындық қасиеті туған нағашысы, айтыстағы шоқтығы биік — Тезекбай Шоқтыбайұлынан дарыған. Жалынды туындыларының тақырыбы сан алуан келеді. Бірақ, біршама бөлігі өмір сүру уақытына орай замандас ақындармен үндеседі. Қалия ақын өнерінің асқақтығының үлкен бір дәлелі, жыр алыбы Жамбылдан ерекше бата алуы. Ақындықтан бөтен, көрген көздердің мәліметінше, кеңес үкіметі орнаған кезеңнен кейін патриоттық айтыстарға белсене қатысып, домбырамен тамаша әндер де шырқаған екен. Мұнан байқағанымыз, қарымды Қалия ақын — үздік өнер иелері сал-серілер тағылымының жалғасы.

Кеңес дәуірінде айтыс сахнасының көрігін қыздырған суырыпсалма айтыскер, арқалы әнші, Үкілі Ыбырай бабамыздың шығармаларын дәріптеп, біздің дәуірге жеткізген тұлға — Молдахмет Тырбиұлы. Қазіргі Солтүстік Қазақстан жеріндегі Шал ақын ауданында 1881 жылы өмірге келген. Өмір жолында Көкшенің ақындық мектебінен шыңдалып шыққандай-ақ, өз жанынан әр тақырыпта көрнекті туындылар шығарған. Молдахмет ақын замандасы Қалия Жұбандықұлы секілді қарт Жамбылдың алдында сөз жарысына түскен. Ақынның айтыстарының көбі сақталмай қалған. Бірақ, белгілісі Қостанайдың әйдігі Нұрхан Ахметбековпен айтыста сыналғаны бар. Айтылған сөз сайысында айтыстың көгін көрсетер жердің тумасы Молдахмет ақын өз жерін мақтауға алады:

Уа, Нұрхан!
Сарыарқадай белің бар ма?
Ақандайын серің бар ма?
Құлагердей керің бар ма?
Көкшетаудай жерің бар ма?

Бұл дәуір талаптарына орай, саясат, дін, өткен тарих мәселелерінен гөрі кеңестік еңбек жарысы барысындағы жетістіктер мен кемшіліктер басты назарда болып, соған қатысты тақырыптар айтыстың қайнар көзі болып отырған. Айтыскерлер қашанда қарсылас жақтың осал жерін сол тұстардан іздеген. Сондықтан мұнда қарсыластар Нұрхан Ахметбеков пен Молдахмет Тырбиұлы шыққан жерімен мақтанған мазмұндағы кемшіліктерін бетіне баса жырлаған:

Нұрханым, мақтан етпе құмдарыңды,

Құс қонбас құба жонды шыңдарыңды.
Екі етек егініңнен бидай алмай,
Жібердің желге ұшырып қырманьңды.

Молдахмет Тырбиұлының шығармашылық ғұмыры — қазақтың айтыс және ән өнері саласындағы ардақты тұлға болып тарих тағылымында қалады.

Кеңестік өмірдің жыршысы болған санаулы ақтаңгерлеріміздің бірі, көкшетаулық халық ақыны — Шәкен Отызбайұлы. Кезінде айтулы ақын, төгілген термесі бар, әрі білікті айтыскер болыпты. 1887 жылы дүниеге келгенде азан шақырып қойған аты Шәймерден болған екен. Шәкен ақын бозбала күнінен ақындыққа құмар болып, алдыңғы буын сал-серілердің өнер мектебімен сусындап өседі. 17–18 жас шамасында ел ішіндегі айтыс-қағыстарға қатынасып бастайды. Ауыл арасында өнердің биіктігіне шыңдалып өскен ақын 1939 жылы Алматыда өткен ақындар айтысында жерлес, тумаластары Арқаға кеңінен танымал Көкше ақыны Әміре Сұлтанмұратұлы, қарымды Қалия ақындармен бірге жыр додасына түседі. Бұл уақытта ғасыр жасаған Жамбылдан мақтаулар алып, «Қазақстанның халық ақыны» деген атаққа ие болады. Суырыпсалма ақын 1943 жылы өткен Бірінші республикалық ақындар айтысына және Абайдың туғанына 100 жыл мерекесіне де қатысады [4: 163]. Шәкен Отызбаев өзінің жыр-толғаулары мен айтыстарында Қазан төңкерісінің жемістері, көсемнің жауынгерлік болмысы, совет халқының Ұлы Отан соғысы тұсындағы қаһармандық істері, патриоттық рухты ыстық сезіммен, асқақ леппен өрнектейді. Әсіресе, «Алтын жас» атты көлемді толғауын тудырып, мұнда соғыс зұлматынан қаһарлы жылдар келбетін қабырғасы қайыса жырлайды. Шәкен ақынның өнегесі, оның өнерпаздық асыл қасиеттері өзінің төл шәкірті, Қазақстанның халық ақыны, Көкен Шәкеевке дарыған. Ақынның жырлауынан Көкен ақын «Сүйінбай мен Тезек төре» айтысын үйренген екен. Шәкен Отызбайұлының туындылары келер ұрпаққа үлкен тәрбие берер, үлгі боларлықтай. Ақын аузынан төгілген жырларының қазіргі таңда барлығы жиналмаған, тіпті айтыс сахнасындағы өнерінен де аз таныспыз. Сондықтан, мейлінше жыр үлгілерінен жинақтап шығару ұрпақтарына асыл парыз болмақ.

Кеңестік дәуірдің өмірге келуімен халқымыздың мәдени жағынан болсын, тұрғылықты күнкөріс кәсібі жағынан болсын тұрмыс дәстүрі өзгеріске келді. Бұл жәйт айтыс өнеріне де біраз өзгешеліктер әкелді. Заман талабымен айтыстың өзегі — тақырып аясы ауысты. Сал-серілік құрып, ел-елді аралап өнер шашу, ел ішінде айтысқа түсу салтанаты жоғала бастады. Бірақ, жаңа ғасыр ағымына қарай, «халық ақындары» тарих сахнасының биігіне орналасты. Халық ақындары өлеңді өз жанынан шығарып, жазып таратушылар ғана емес, олар шебер орындаушылар да болды. Мұны біз ақындар өнерінің синкреттілік сипаты деп білеміз. Сондай сипатты өнерді бойына жиған сал-серілерден қанаттанған, табиғаты көрген жанға ерекше шабыт сыйлар Көкшенің аққулы, гәккулі Сырымбет, Шағалалы, Қалмақкөл айдындарының жағасында туып өскен Қалия ақын немесе Әміре ақындар туындыларын өзіндік мақамымен жырлағанда, кәсіби әртістік қабілетке ие жандар сияқты, тыңдаушысын шынайы баурап алатын болған. Бұл өнер, әлбетте, алдыңғы буын сал-серілердің игі дәстүрінің жұрнағы екені даусыз.

Қорытынды

Ән мен жырдың бесігі сұлу Көкшетау! Табиғатына тамсанып тұрғанның көзі тоймас сұлу өлке! Сұлулығын сөзбен ешкім айтып жеткізе алмаған соң, өз бауырынан сөз маржанын төгер ақын-жыршылар мен жезтаңдай әншілерді тудырған сырлы өлке! Зерделей келе Көкшетау баурайынан небір тума таланттар шыққан. Сонау он сегізінші ғасырдың соңғы ширегінде айтар сөздің түбін түсірген Шал ақыннан бастап, адуынды Орынбай, арыстандай ақырған Арыстанбай, өлең сөзде дес бермес соқыр Шөже, Атығайдың алыбы Тоғжан ақын, шоқтығы биік Тезекбай, сері ақын Серуәлі сынды алыптар дәуірінде сары дала Сарыарқаны кезіп жүріп, күллі қазақ даласына даңқты болған.

Айтыскер ақын да осыны меңзеп жырлайды:

Көкшетау ән бесігі, ер ордасы,
Көкшетау өлең-жырдың дариясы.
Көкшетау сал-серісі мырза болған,
Көкшетау тілдің балы, сөздің нашы.
Шал ақын Орынбай мен Ақан, Біржан,
Тезекбай, Арыстанбай, Нүркей, Тоғжан,
Ыбырай, Орынтай мен Сұлтан, Мұрат,
Көкшенің жүйріктері топтан озған.

Бұл дәуір тұсында «ақиықтай саңқылдаған» ақпа ақындардың шыққанына куә болдық. Олардың заманамен үндескен өлең-жырлары мен түрлі әндерімен де біршама таныстық. Бірақ ауыздан ауызға жеткен көп мұралардың өзгеруі немесе жоғалып кетуі сынды мәселелер бар. ХІХ ғасырдың орта тұсында дүркіреген аға буын саңлақтарымыздан сабақ алып, олардың мұраларын жеткізушілер — сал-серілік мектеп қалыптасты. Бұл қазақ мәдениетінің ерекше дамыған тұсы еді. Дәл Көкшетау баурайында дүниеге келген, жап-жасыл дарханында аунап өскен тарландарымыз тек бір ғана ақындық өнерді меңгермеген, бір басына ақындықпен қатар, импровизаторлық өнер, әншілік-композиторлық қабілетті де сіңіре білген. Осы кезеңде жер жаһанға таныс, қазақ даласының айтыс саласын тіптен ажарландырып, жаңа сатыға көтеріп жіберген — «Біржан мен Сара» айтысы болған. Ерекше көркем туындыға қазіргі күнде де жетер туынды жоқ. Иә, Көкше даласының перзенттерін қанша ауызға алып мақтасаң да, тым жарасады. Бірақ сол кереметті сақтап, тәрбиелік тұстарын насихаттап келер ұрпаққа үлгі етіп отыру бабалар аманаты ретінде саналуға тиіс.

XX ғасыр мәдениеті заман ағымына қарай бөлектеу арнаға бұрылды. Дегенмен, әншілік-ақындық мектептен тәлім алып келген дара өкілдеріміз ұлттық дәстүрді ұлықтап, «халық ақындары» атағын алып, тарих сахнасының жаңа биігіне орналасты. Халық ақындары өлеңді өз жанынан шығарып, жазып таратушылар ғана емес, олар шебер орындаушылар да болды. Мұны біз ақындар өнерінің синкреттілік сипаты деп білеміз. Сондай сипатты өнерді бойына жиған сал-серілерден қанаттанып келген қарымды Қалия ақын, Шәкен ақын, Үкілі Ыбырайдың жолын қуған Молдахмет ақын, білікті Әміре ақын артынан ерген жаңа заман айтысының жас буындарына үлгі бола білді. Сөйтіп, Көкше айтысының даму тарихындағы жаңа дәуірдің алыптары Шәкен ақынның шәкірті Көкен Шәкеевтен бастау алды. Көкшетауда қалыптасқан жаңа дәуірдің айтыс мектебінің өкілдері қазіргі күнде Жұмабай Есекеев, Иран Тасқара, Баянғали Әлімжанов, Құдайберлі Мырзабекұлы сынды ел ардақтылары болып отыр. Ал олардың ізін басушылар, ХХІ ғасырдың қанжардай өткір тілді айтыскерлері Қанат Қыдырмин, Арман Бердалин, Әлібек Серғалиев, Мұхамед Қоңқаев атты болашақта үміт күттірер жүйріктер.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хасенов С. Айтыс керуені / С. Хасенов. — Көкшетау, 2016. — 153 б.
- 2 Каренов Р.С. Сұңқардың жебесіндей ұшқыр ақын / Р.С. Каренов // Азия-Транзит. — 2003. — № 8 (41). — Б. 14–19.
- 3 Жармұқамедов М. Айтыс өнері / М. Жармұқамедов. — Алматы: Қазақстан, 1979. — 168 б.
- 4 Негимов С. Шығармалары. Екінші том / С. Негимов. — Астана, Фолиант, 2015. — 36 б.
- 5 Ысқақов М. Орынбай туралы / М. Ысқақов // Жұлдыз. — 1978. — № 5. — 204 — Б. 206.
- 6 Жармұқамедов М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы / М. Жармұқамедов. — Алматы, 2001. — 293 б.
- 7 Жолдасбеков М. Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс. 1 том / М. Жолдасбеков. — Астана: Күлтегін, 2014. — 400 б.
- 8 Жолдасбеков М. Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс. 2 том / М. Жолдасбеков. — Астана: Күлтегін, 2014. — 318 б.
- 9 Жұмабаев М. Шығармалары / М. Жұмабаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 318 б.
- 10 Жармұқамедов М. Айтыстың даму жолдары / М. Жармұқамедов. — Алматы: Ғылым, 1976. — 189 б.

Г.Т. Тлеубердина, Б.К. Аубакирова, Г.Т. Батыргалиева

История становления и развития искусства айтыса Кокше

В статье исследованы вопросы становления и развития искусства айтыса Кокшетауского региона. Творчество известных поэтов-айтыскеров рассмотрено поэтапно. Проведен анализ их влияния на формирование искусства айтыса Кокше. В частности, представлена научная информация о том, как начиналось становление кокшетауского айтыса. Изучено творчество акынов-айтыскеров, родившихся и выросших в Кокшетау: Орынбай Бертагұлы, Шоже, Тойлыбай би, Арыстан, Атығай Сокур Токжан, Шал, Біржан сал, Ақан сері, Укилі Ібраһім и других. Представители казахского искусства не только владеют одним поэтическим, но и импровизаторским искусством, певческо-композиторским талантом. В связи с этим авторами предпринята попытка воссоздать культурное наследие, через описание творчества поэтов айтыса, их личного авторского образа, послужившего объектом для исследования.

Ключевые слова: поэт, творчество, школа айтыса, казахская литература, кокшетауский айтыс, импровизаторское искусство.

G.T. Tleuberdina, B.K. Aubakirova, G.T. Batyrgalieva

The history and establishment of Aitys (spontaneous oral language poetry) art of Kokshe region

The article describes the formation and development of the art of aitys in the Kokshetau region. The oeuvre of famous poet-aitysters has been considered in stages. An examination of their merits in the formation of the art of aitys Kokshe has also been conducted. In particular, scientific information has been provided about how the formation of the Kokshetau aitys began. The works of akyns-aitysters, born and raised on the slopes of Kokshetau: Orynбай Bertagyuly, Shozhe, Toylyбай Bi, Arystan, Atygai Sokur Tokzhan, Shal, Birzhan sal, Akan seri, Ukili Ibray, etc. have been studied. Representatives of the Kazakh art possess not only one poetic art, but also improvisational art, singing and composing talent. Therefore, we tried to recreate the cultural heritage by recreating and describing the works of the poets of aitys, their personal author's image, which served as the basis for the study.

Keywords: aitys, art, poet, creativity, aitys school, Kazakh literature.

References

- 1 Khasenov, S. (2016). *Aitys kerueni [Aitys caravan]*. Kokshetau [in Kazakh].
- 2 Karenov, R.S. (2003). Sunqardyn zhebesindei ushqyr aqyn [The poet is as fast as a falcon]. *Asia-Transit*, 8 (41), 14–19 [in Kazakh].
- 3 Zharmukamedov, M. (1979). *Aitys oneri [The Art of Aitys]*. Almaty: Qazakhstan [in Kazakh].
- 4 Negimov, S. (2015). *Shygarmalary [Works]*. Vol. 2. Astana, Poliant [in Kazakh].
- 5 Iskakov, M.O. (1978). Orynбай turaly [About Orynбай]. *Zhuldyz — Star*, 5, 204–206 [in Kazakh].
- 6 Zharmukamedov, M. (2001). *Aitys olenderinin argy tegi men damuy [The origin and development of Aitys poems]*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Zholdasbekov, M. (2014). *Qazaq onerinin antologiiasy. Aitys [Anthology of Kazakh art. Aitys]*. Vol. 1. Astana: Kultegin [in Kazakh].
- 8 Zholdasbekov M. (2014). *Qazaq onerinin antologiiasy. Aitys [Anthology of Kazakh art. Aitys]*. Vol. 2. Astana: Kultegin [in Kazakh].
- 9 Zhumabayev, M. (1989). *Shygarmalary [Compositions]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 10 Zharmukamedov, M. (1976). *Aitystyn damu zholdary [Ways of aitys development]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР
СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ
ОБРАЗОВАНИИ
MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION**

DOI 10.31489/2021Ph4/126-132

IRSTI 14.15.15

UDC 14.15.15

B.N. Jubatova, D.S. Baiseitova*

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(e-mail: bjubatova@gmail.com, dana.baiseitova8@gmail.com)*

Trends and issues of distance education of adults in Japan

This paper examines the present situation of the development of distance education in Japan, particularly concerning adults. In Japan, the term “lifelong learning” has become widely used and is central to educational policies that actively address critical subjects occurring in a wide range of education in a rapidly changing society. Japan's higher education system is suffering from a steady decline in the number of high school graduates as a result of declining birth rates. One way to tackle this problem is to attract new demographic groups of students, such as adults and international students. Besides, the growing number of older adults has led to an increased demand for educational programs. On the other hand, there are numerous issues to be addressed in order to promote adult education in Japan. The COVID–19 pandemic revealed problems in the education system, showing serious gaps both in the principles of organizing lifelong learning and in the implementation of educational programs in this aspect. While online distance education is a strategic instrument that Japanese institutions may adopt to achieve a competitive advantage, it is under-represented in comparison to its global counterparts. In this article, the factors that influenced the development of distance education in Japan, as well as the reasons that hindered its spread have been considered. The authors have analyzed the features of adult education within the Japanese lifelong education system. Also, we examined the organizations providing distance education (including online) in Japan and the measures taken by the government to further develop distance education for adults amid the pandemic.

Keywords: distance education, Japan, lifelong learning, adult education, COVID–19 pandemic, online learning, distance learning.

Introduction

The process of globalization, the formation of the information model of development, the emergence of new challenges and threats make the lifelong education of people vital. The methods and technology of distance learning have a special role in its implementation. At present, the modern society is experiencing dramatic socio-economic changes with dynamic growth in high technology. The paradigm of education is changing from “education for life” to “lifelong education”. Within its framework, there is a search for the new forms of learning process. According to scientists, one of the most promising forms is a distance education.

The crisis, caused by a new dangerous coronavirus, has required urgent measures to reduce the risk of infection spread in different areas of human life. In terms of education, it was the shift of academic process

* Corresponding author's e-mail: dana.baiseitova8@gmail.com

into a distance format. Due to the coronavirus, as of March 26, 2020, schools and universities were closed in 165 countries, which directly affected more than 1.5 billion students, or 87 % of the world's student body [1]. Pandemic has thrown down major challenges to the educational system. It has exposed the problems that researchers revealed earlier. On the basis thereof, the assessment of a current situation is of particular interest in terms of how much transformations under way are effective.

Despite the technology leader's reputation, Japan has faced many challenges in its transition to distance learning [2]. In Japan, there have been discussions for a longtime about the necessity of further development of distance education. In this article, we considered the factors that influenced the development of distance education in Japan, as well as the reasons that hindered its spread. We have analyzed the features of adult education within the Japanese lifelong education system. Also, we considered educational establishments, distance curricula, courses (including online), and the measures taken by Japanese government to develop distance education for adults amid the pandemic. Although adult education can take many forms, this article focuses on learning that takes place in formal settings because information on activities that occur in these settings is readily available.

Experimental

The study is descriptive as it determines the specifics of distance education of adults in Japan. The leading research method is content analysis of original publications in English and Japanese. The purpose of the article is to identify the role of distance education in the lifelong education system in Japan (using the example of adult education). The article was prepared based on materials from Japanese official sources, data from the Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology of Japan, scientific publications on the research topic.

Results and Discussion

To begin with, we need to clarify some terminological aspects. Tsai and Machado describe distance learning as a two-way process at a distance in which tutors not only provide learners with learning materials, but also fully engage with them, receiving feedback [3]. Online learning is considered as a learning process through various devices with Internet access. Students can learn and engage with professors and other students from anywhere (independent) in these environments [4]. As for e-learning, some researchers consider it as a learning process using computers and interactive networks synchronously [5]. Distance education is defined as a method of teaching where the student and teacher are physically separated. It can utilize a combination of technologies, including correspondence, audio, video, computer, and the Internet [6].

Nowadays, the process of informatization has become one of the most significant global processes. Informatization is inevitable to Japan and one of the conditions for a successful socio-economic development. A priority area is the informatization of education, which creates a methodological basis for development of the new forms of education. Distance education is one of the forms of the lifelong education system that can satisfy the needs of people who want to learn, but do not have such an opportunity for some reasons (lack of time, a distance barrier, etc.).

The term “new normal” was coined to describe the dramatic economic, cultural, and social transformations that resulted in precariousness and social unrest during the 2008 financial crisis, influencing collective perceptions and individual lifestyles [7]. This term was used again during the COVID–19 pandemic to emphasize how the pandemic had altered fundamental aspects of human life. The instructions for a “new normal” contain recommendations for preventing the coronavirus: “Although there had been little progress in implementing online education prior to the COVID–19, as Japan attempts to adjust to the new normal, the process of switching to online education is expected to accelerate” [8].

Japan's higher educational system has seen a gradual reduction in the number of high school graduates as a result of lower birth rates. One way that universities around the world have responded to the dwindling pool of potential university freshmen is by reaching out to new populations of students, such as adults. Online distribution has been the preferred delivery technique globally in order to reach these students and provide a comfortable study schedule. However, while online distance education is a strategic instrument that Japanese institutions may adopt to achieve a competitive advantage, it is under-represented in comparison to its global counterparts.

The history of remote learning in Japan begins with “lecture notes” developed at Waseda University in the late nineteenth century for non-matriculated students. As the earliest version of correspondence education, those who could not travel to Tokyo used these notes at home and took on-campus tests to obtain certi-

fication. The Ministry of Education granted formal recognition to correspondence or remote learning schools in 1950. Since then, the Ministry has maintained two independent accrediting schemes, one for on-campus education and the other for distance learning. While the majority of early distant education was centered on the delivery of print-based materials, the Ministry permitted the use of videoconferencing and loosened face-to-face criteria in the pursuit of degrees in 1998. In 2001, Internet engagement was authorized, and for the first time, bachelor's degree could be earned without ever having to visit a campus. Distant graduate programs (Master's level) were also recognized in 2001, followed by doctoral distance programs in 2003. Although distance school reputation has improved over time, there was still a perception that face-to-face degrees were somehow superior [9].

Japanese researchers have identified three reasons for the increase in the number of universities offering distance education: the speed and accessibility of information and communication technologies; the decline in the number of young people has led to increased competition between institutions and the spread of adult education through distance learning and finally, public policy has given universities more freedom to grant degrees without visiting classrooms [10].

However, since 2005, online distance learning in Japan has remained stagnant or declined. According to the literature, logistical issues and perceptions have a detrimental impact on the attractiveness and success of online learning. Low e-readiness, negative student perceptions / attitudes, poor institutional implementation and poor alignment with student learning styles are all cited as causes for online distance education's failure. [11]. Increased and more effective use of online distance education is one strategy to reach out to different age groups, geographies, and demographics.

Adult education is regarded as an element of lifelong learning in Japan. With the passage of the Act for Adult Education in 1949, Japan entered a new phase of adult education. The Act established adult education centers in Japan, and it provided local governments with a partial government subsidy to help them carry out its provisions [12].

The concept of lifelong learning was later developed in Japan in relation to adult education. In 1971, the government released a report emphasizing the value of adult and lifelong education in a changing society. To reflect an emphasis on individuals as agents of their own learning, the concept of lifelong education was eventually re-conceptualized as lifelong learning [13]. With the passage of the Law Concerning the Development and Promotion of Lifelong Learning in 1990, steps were taken to formally implement lifelong learning [12]. This law established the Lifelong Learning Policy Bureau to coordinate and promote lifelong learning policies. Lifelong learning in Japan was traditionally pursued for "intellectual curiosity, enhancement in quality of life, or fun and pleasure" rather than for professional qualifications. The relative lack of access to higher education among Japanese, the inability to transfer credits, and the emphasis on school name value had a negative impact on adult learners [14].

Higher education in Japan is still mostly for young people around the age of 20, with the majority of high school graduates pursuing their academic careers. While Japan's young population is predicted to continue to fall, a number of universities is continuously expanding. Universities are more interested and involved in providing 'adult education' in such a situation, which can be described as 'oversupply' of higher education, if the market seeks only young high school graduates.

Adult education options are provided by universities, for example, by accepting adults into formal curricula (including those given via remote education, via correspondence or broadcasting) as non-traditional students pursuing degrees, accepting adults as students in official curriculum who are not pursuing degrees, providing adult education programs and establishing the sections solely responsible for providing adult education / lifelong learning opportunities (these sections are frequently referred to as "lifelong learning centers", "centers of research and education for lifelong learning", "community colleges", "extension centers", "open colleges", "senior colleges". It is also often observed that universities, in collaboration with local governments, implement educational programs for adults, or that university teachers and researchers are invited to teach in public adult education courses. While universities in Japan have traditionally focused on academic education, in recent year, they have become more involved in providing opportunities for adult professional development through "professional graduate schools" and various in-service training programs for working people.

While universities have made progress in admitting adult students to the formal curriculum, the percentage of adults actually enrolled in Japanese universities is still much lower than in Europe and North America. Several measures have been proposed and implemented since the early 1990s allowing more adults to study, such as granting adults an exemption from the entrance examination [15].

In recent years, Japanese society has been faced with such problems as the progressive “polarization of forms of employment” (reduction in full employment and an increase in temporary employment with worse working conditions), a growing economic gap and the stabilization of such a division by generations. There is also a strong social need to provide adults with educational opportunities for relearning, career change and training. It might be argued that Japan's current societal predicament motivates the government to prioritize adult education in universities.

On the other hand, there are numerous issues to be addressed in order to promote adult education at Japanese universities. For example, universities have not yet developed a system to assist adults who want to learn at a higher level. As a result, they are unable to meet the latent needs of these potential students. While it is true that financial support systems for university students in Japan are generally underdeveloped, adult students, in particular, face additional challenges, such as a lack of scholarships. Adult students need more financial support so they can focus on their studies during their academic years. It is also critical to address the issue of overcoming fundamental barriers to learning for adult learners, such as long working hours and the lack of understanding they face in the workplace. In this regard, not only the Ministry of Education, Culture, Sports, Science, and Technology (MEXT), but also other ministries and governmental bodies should collaborate to take concrete steps to ensure that adults, particularly those who work, have the right to learn [15].

Despite the Japanese government's strong support for lifelong learning, adult learners in Japan have little chance of earning advanced degrees later in life. This lack of reward has contributed to a lack of demand among adults in Japan, who prefer to study for personal fulfillment, which is clearly a less effective motivator. The fulfillment motivator, no doubt in combination with other “adverse” factors, appears to have resulted in a relative distance education scarcity.

According to a survey by the Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology, the factors mentioned by the working adults who have not retrained are as follows: too high expenses (37.7 %); lack of time due to long working hours (22.5 %); no interest / no need (22.2 %); no curriculum that meets my requirements (11.1 %); the place of study is far away (11.1 %) [16].

The organizations providing distance education for adults in Japan

The main organizations providing distance education for adults in Japan are correspondence universities. Though a correspondent education was considered as the most suitable learning for adults, it has always been subordinated.

Correspondence study is common all over the world. This category includes the majority of distance education courses in Japan. Students conduct independent research using print media, submit reports via surface mail, and receive corrected reports. Although some universities have begun to use ICT tools such as e-mail, surface mail — the primary mode of communication. In Japanese distance education, the combination of independent study and face-to-face activities is unique. This combination has both benefits and drawbacks. The benefits are that students meet each other in the classroom, they become acquainted with one another and encourage one another to continue their studies. The disadvantage is that all students are required to come to campus and take vacation days. For some students, this requirement is difficult to meet due to their work environment or physical distance. Students who study by correspondence must maintain a high level of motivation and determination, but the graduation rate is not particularly high.

As of 1979, there were 12 correspondence universities with 87,630 students on a regular basis. Forty years later, by 2019, the number of correspondence universities has increased up to 44 with 162,533 students attending regular courses. In addition, as of 1979 — 19,112 students learned in 9 schools while in 2019 — 18,058 students attended 11 schools [17]. Thus, the number of correspondence university students has not increased considerably in the long run. Among the correspondence universities, there have been some, which give all credits required for obtaining a degree through online classes without attending the university.

Another type of distance education is a broadcasting study. The Open University of Japan (OUJ) is a typical example of broadcasting study and the largest distance education university in Japan. This university helps working people develop the key competencies and obtain certificates for their career progression. The Open University of Japan applies a model of mixed learning — the combination of online classes and in-person lessons. According to the statistics for 2019 — 56,993 people out of 162,547 correspondence university students studied at the Open University of Japan, which accounts for 35.1 %. In 2019, this university had 968 people out of 3683 correspondence postgraduate students (26.3 %); 58 people out of 233 PhD students (24.9 %). Thus, the Open University of Japan plays an important role as a host organization for working people [18].

Some universities have offered technology-enabled, new online distance education courses since the university regulation changed in 1998. Students who participate in media classes, such as video conferencing, are not required to attend school, according to the new regulation. Japan's first online university, Cyber University is an example of a university offering the online baccalaureate four-year programs. All credits, required for their graduation, can be obtained via online-classes. There is also an example of e-school like the School of Humanities at Waseda University (founded in 2003), which offers all classes online along with correspondent learning. Tokyo Online University, established in 2018, is also one of the online universities where all lessons are held through the Internet. While traditional correspondence colleges send texts and instructional materials by mail for students to study them independently, to write reports and take exams, these online colleges use video lessons. Online learning differs in that it provides two-way learning through communication with the use of tools such as email and video conferencing. Now, these online universities have the status of “marginal” distance education, while online universities in Europe, USA and Asia have already occupied their niche and attracted many students.

Due to the spread of coronavirus in March 2020, all Japanese universities had to switch to online classes. This transition generated many problems. Time will tell how the pandemic will affect the development of online Japanese education in the future. Then it will become clear whether online universities will remain marginal or not.

Universities have begun to provide their courses via the Internet, give opportunities for academic activities, assess learning outcomes as necessary and issue a certificate of completion. These are the so-called Massive Open Online Courses (MOOC) that have rapidly spread since roughly 2012.

In Japan, the courses are organized by the Japan Massive Open Online Education Promotion Council (JMOOC). As of May 2019, the number of courses was 340, the number of enrolled students was about 660,000, while the total amount of students exceeded 1 million. Among its students, university graduates accounted for 51.3 percent, and dividing by age, students in their 40s were 21.7 %, in their 30s — 20.2 %, in their 20s — 17.1 %, and in their 50 s — 15.8 %, 57.7 % of total aged 30 to 50 years old [19]. Looking at this, it can be said that the MOOC contributes to retraining working people.

Beginning in fiscal year 2015, the MEXT Minister began certifying practical and specialist programs offered at universities and other institutions that meet the needs of working adults and companies, designated as “Brush up Programs for Professionals (BP)”. Their goal is to empower working adults to develop the skills required for their profession through hands-on programs. This program is carried out through experienced teachers' lessons, two-way discussions, practical classes, and company-sponsored trainings. The purpose of the course is to meet the needs of working people and companies. Consequently, the weekend / evening lessons, intensive classes and e-learning courses have been organized. There are mixed courses, for example, the combination of e-learning and weekend courses, but these are not many [20].

The coronavirus has shown that the primary and secondary education in Japan is not ready for online learning in a substantial way. Online education does not substitute in-person lessons. It can become valuable only if it is originally developed, optimized, combined with in-person instruction and implemented in a well-balanced way.

It is necessary to mention the cultural specificity of Japan, which is reflected in the field of education, where students are treated as members of a group who know their place and perform their functions, and not as individuals. The goal of education in Japan is to form a harmoniously developed personality, and the designated tasks are the acquisition of not only knowledge, but also high moral qualities, the development of a healthy body and spirit, respect for traditions, and culture, patriotism, hard work, justice, responsibility, civic spirit, social benefit, etc. Probably, Japanese educational institutions decided that raising a citizen online was not the best idea, and chose not to rush into introducing as yet little-studied innovations. It is possible that the notorious inability of the Japanese to act in unforeseen situations played a certain role in this.

In response to the “New Normal Lifestyle”, the government will encourage telework and work to improve lifelong learning by developing online content for at-home learning. Remote and online learning, educational training benefits for working people, and human resource development support grants for business owners will all be promoted by the government, and these programs will be expanded at universities. The government will strengthen practical programs that strengthen alliances and ties with business communities in various fields and will promote e-learning so that people are not hampered by the digital divide.

Conclusions

In recent years, a number of adult university and postgraduate students has not boosted in Japan. We have considered traditional university correspondence courses, OUJ, online universities, MOOC and the BP program as the organizations to retrain working people. We may conclude that excluding online universities, online distance education is implemented only partially. Online education is developing in Japan too slowly compared to other nations. This is not connected with online education itself, but with a limited possibility of the higher education to implement online education quickly, which has been revealed during the coronavirus pandemic. Japan should facilitate the implementation of online education, which is a revolutionary innovation to retrain workers. The pandemic has given an opportunity to reflect upon how ICT influence education. Whether distance education, which has always been considered marginal, will turn into online education and join the mainstream of education in Japan, time will tell. However, companies and non-university organizations that are aware of the strengths of remote work, online teams and efficient production, can take advantage of the situation. The new online educational services created by these organizations can satisfy the need for lifelong learning.

References

- 1 UNESCO (2020). Alternative Solutions to School Closure in Arab Countries To Ensuring that learning never stops COVID-19 education response. Retrieved from <https://en.unesco.org/news/alternative-solutions-school-closure-arab-countries-ensuring-learning-never-stops>.
- 2 Nae, N. (2020). Online Learning During The Pandemic: Where Does Japan Stand. *Euromentor J.* 2020, 11, 1–8.
- 3 Tsai, S., & Machado, P. (2002). E-learning, online learning, web-based learning, or distance learning: Unveiling the ambiguity in current terminology, *Association for Computer Machinery eLearn Magazine*, 7, 3–5. New York: ACM Press. Retrieved from <https://susannatsai.com/tsai-machado-2002-elearning.pdf>.
- 4 Singh, V., & Thurman, A. (2019). How many ways can we define online learning? A systematic literature review of definitions of online learning (1988–2018). *American Journal of Distance Education*, 33(4), 289–306.
- 5 Rosenberg, M.J. (2001). *E-learning strategies for delivering knowledge in the digital age*, McGraw-Hill.
- 6 Roffe, I. (2004). *Innovation and e-learning: E-business for an educational enterprise*. Car-diff, UK: University of Wales Press.
- 7 El-Erian, Mohamed A. (2010). *Navigating New Normal in Industrial Countries*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
- 8 Saito, J. (2020). “The 'new normal' in the COVID-19 era: temporary or permanent”, Japan Center for Economic Research. Retrieved from <https://www.jcer.or.jp/english/thenew-normal-in-the-covid-19-era-temporary-or-permanent>.
- 9 Aoki, K. (2006). Distance Learning Programs and Schools in Japan: From Correspondence Learning to E-Learning. In *E-Learn: World Conference on E-Learning in Corporate, Government, Healthcare, and Higher Education*. Honolulu: Association for the Advancement of Computing in Education.
- 10 Kubota, K., Terashima, K., Nakahashi, Y., & Morioka, H. (2008). Analyzing Learning Environments of Distance Education in Japan. In *Distance Learning and the Internet Conference*.
- 11 Goddard (2018). The effects of lifelong learning attitudes on distance education in Japan, *E-Learn*. Las Vegas, NV, United States, October, 15–18.
- 12 Fuwa, K. (2001). Lifelong education in Japan, a highly school-centered society: Educational opportunities and practical educational activities for adults. *International Journal of Lifelong Education*, 20 (1/2), 127–136.
- 13 Wilson, J. (2001). Lifelong learning in Japan: A lifeline for a maturing society. *International Journal of Lifelong Education*, 20(4), 297–313.
- 14 Ogden, A.C. (2010). A brief overview of lifelong learning in Japan. *The Language Teacher*, 36(4), 5–13.
- 15 Arai, Y. (2009). *Social education/Adult Education in Japan: Policies, Practices and Movements during the last 12 years - Analysis and Recommendations-*, A Report from Civil Society Organizations to the sixth International Conference on Adult Education (Confinte VI).
- 16 MEXT (2016). Survey research on grasping the actual situation of re-learning at universities of working people. Retrieved from https://www.mext.go.jp/a_menu/koutou/itaku/1371459.htm.
- 17 MEXT (2019). Basic school survey. Retrieved from <https://www.e-stat.go.jp/stat-search/files?page=1&toukei=00400001&tstat=000001011528>.
- 18 The Open University of Japan. Retrieved from <https://www.ouj.ac.jp/eng/about/>.
- 19 JMOOC (2019). Retrieved from <https://www.jmooc.jp/institutions/>.
- 20 MEXT (2020). The Trend of Lifelong Learning in Japan. Retrieved from file:///D:/Desktop/%D0 %A1 %D1 %82 %D0 %B0 %D1 %82 %D1 %8C%D1 %8F%D0 %9D%D0 %BE%D0 %B2 %D0 %B0 %D1 %8F%20 %D0 %BF%D0 %B0 %D0 %BF%D0 %BA%D0 %B0/confinte_a_vii_-_ne_sub-regional_consultation_-_japan.pdf.

Б.Н. Жұбатова, Д.С. Байсеитова

Жапониядағы ересек адамдарды қашықтықтан оқыту үрдісі мен мәселелері

Мақалада Жапонияда, әсіресе ересек адамдарға қатысты қашықтықтан білім берудің қазіргі жағдайы зерттелген. Жапонияда соңғы жылдары «өмір бойы білім алу» термині кеңінен қолданыла бастады. Ол қоғамдағы білім беру бағдарламаларының кең ауқымында туындайтын маңызды тақырыптарды белсенді түрде қарастыратын білім беру саясатының өзегі болып табылады. Авторлардың айтуынша, Жапонияның жоғары білім беру жүйесі бала туу көрсеткішінің төмендеуінің нәтижесінде орта мектеп бітірушілер санының тұрақты төмендеуінен зардап шегуде. Бұл мәселені шешу әдістерінің бірі — ересектер мен шетелдік студенттер сияқты жаңа студенттік демографияға қол жеткізу. Сонымен қатар, Жапонияда қарт адамдар санының өсуі ересек адамдар арасында білім беру бағдарламаларына сұраныстың артуына әкелді. Алайда, Жапонияда ересектерге білім беруді ілгерілету үшін көптеген мәселелерді шешу керек. COVID–19 пандемиясы білім беру жүйесіндегі көптеген мәселелерді анықтады және өмір бойы оқуды ұйымдастыру принциптерінде де, осы тұрғыда білім беру бағдарламаларын іске асыруда да елеулі оққылықтарды көрсетті. Жапондық білім беру ұйымдары қашықтықтан онлайн білім беруді стратегиялық құрал ретінде пайдалана алатын болса да, бұл мемлекетте қашықтықтан оқыту басқа дамыған мемлекеттерге қарағанда онша дамымаған. Осы мақалада авторлар Жапонияда қашықтықтан білім берудің дамуына әсер еткен факторларды, сондай-ақ оның таралуына кедергі болған себептерді қарастырған. Жапондық үздіксіз білім беру жүйесінде ересектерге білім беру ерекшеліктерін талдаған. Сонымен қатар қашықтықтан білім беретін ұйымдарды (оның ішінде онлайн режимінде) және пандемия жағдайында ересектерге қашықтықтан білім беруді одан әрі дамыту үшін Жапония мемлекеті қабылдаған шаралар зерттелген.

Кілт сөздер: қашықтықтан білім беру, Жапония, өмір бойы білім алу, ересектерге білім беру, COVID–19 пандемиясы, онлайн оқыту, қашықтықтан оқыту.

Б.Н. Джубатова, Д.С. Байсеитова

Тенденции и проблемы дистанционного образования взрослых в Японии

В статье рассмотрена текущая ситуация в развитии дистанционного образования в Японии, в частности, в отношении взрослых. В Японии термин «непрерывное обучение» стал широко использоваться и занимает центральное место в образовательной политике, которая активно затрагивает важнейшие темы, возникающие в широком диапазоне образовательных программ в быстро меняющемся обществе. Система высшего образования Японии страдает от неуклонного сокращения числа выпускников средних школ, что следует из снижения уровня рождаемости. По мнению авторов, один из способов решения этой проблемы — привлечение новых демографических групп студентов, таких как взрослые и иностранные студенты. К тому же растущее число пожилых людей привело к увеличению спроса на образовательные программы среди взрослых. С другой стороны, существует множество вопросов, которые необходимо решить, чтобы продвигать образование взрослых в Японии. Пандемия COVID–19 выявила проблемы в системе образования, продемонстрировав серьезные пробелы как в принципах организации непрерывного обучения, так и в реализации образовательных программ в этом аспекте. Хотя дистанционное онлайн-образование является стратегическим инструментом, который японские учебные заведения могут использовать для достижения конкурентного преимущества, оно недостаточно представлено по сравнению со своими мировыми аналогами. В настоящей работе авторами рассмотрены факторы, повлиявшие на развитие дистанционного образования в Японии, а также причины, препятствовавшие его распространению. Проанализированы особенности образования взрослых в японской системе непрерывного образования. Изучена деятельность организаций, предоставляющих дистанционное образование (в том числе в режиме онлайн), и обсуждены меры, принятые правительством, для дальнейшего развития дистанционного образования для взрослых в условиях пандемии.

Ключевые слова: дистанционное образование, Япония, непрерывное обучение, образование взрослых, пандемия COVID–19, онлайн-обучение, дистанционное обучение.

I.V. Grigoryeva^{1*}, A.B. Tumanova², Zh.Zh. Zharylgapov¹

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,

(E-mail: grigorjevai@mail.ru, a.tumanova@inbox.ru, Zharylgapov_zhan@mail.ru)

Conceptual analysis: principles and approaches in teaching

The article presents a brief theoretical overview of research approaches to the conceptual analysis algorithm in modern linguistics. The following methods have been used during the study: comparative-descriptive method, observation, analysis and synthesis, systematization, etc. It has been revealed that the essence of conceptual analysis is to establish the links between objects and phenomena of reality and their representation in language, as well as to determine the content structure of the concept as a mental unit. The authors have offered to focus on the generalization and concretization of theoretical material on conceptual analysis and its stages in the analysis of concepts based on literary texts in the classes of the philological cycle during the magistracy course. The scheme of conceptual analysis has been proposed for use in seminar classes.

Keywords: concept, concept components, conceptual analysis, cognitive linguistics, representation.

Introduction

It is well-known that at present time a large number of research views have appeared on the term “concept”, which makes it possible for scientists to approach to its analysis in different ways. In modern domestic linguistics, its regional schools of conceptual research have been formed: for example, the Moscow school of cognitive linguistics (E.S. Kubryakova, V.Z. Demyankov, and others), the St. Petersburg school of cognitive linguistics (V.B. Kasevich, T.G. Skrebtsova, T.V. Chernigovskaya, and others), the Tambov school of cognitive semantics (N.N. Boldyrev and others), the Voronezh semantic-cognitive school (A.P. Babushkin, Z.D. Popova, I.A. Sternin and others), the Volgograd cognitive school (V.I. Karasik and others), etc. In general, linguistic scientists agree that the main goal of conceptual analysis is the explication of the concept. The essence of conceptual analysis consists in establishing links between objects and phenomena of reality and their representation in language, as well as in determining the content structure of the concept as a mental unit. In this regard, in the disciplines of the philological cycle of Master’s degree course, when analyzing concepts based on literary texts, it is necessary, in our opinion, to dwell in more detail on the generalization and concretization of theoretical material about what conceptual analysis is, what is its essence and what are its stages.

To date, a variety of methods for studying concepts have been developed in linguistics: the theory of profiling (E. Bartminsky), the theory of vertical syntactic fields (S.M. Prokhorova), the theory of conceptual analysis of gestalts (L.O. Cherneyko, V.A. Dolinsky), the theory of O.S. Akhmanova, I.V. Gyubbenet, the method of sketch-frames, involving the study of the principles and mechanisms of secondary representation in the language (Babina L.V.), cognitive-matrix analysis, which studies the mechanisms underlying multidimensional knowledge (Boldyrev N.N., Kulikov V.G.), the method of cognitive dominant, determining the deep mechanisms of interaction between semantics and syntax, the dynamics of the speech-thinking process in the course of syntactic representation (Furs L.A.). The analysis of frame semantics is devoted to the study of cognitive structures (Fillmore C., Minsky M.), the theory of conceptual metaphor (Lakoff J., Johnson M.), the analysis of cognitive prototypes (Roche E. and Lakoff J.), which underlie the language conceptualization and categorization of the world. Scientists define these cognitive models as the main mechanism for processing and storing information about the world in the mind of a human being.

Popova Z.D., Sternin I.A. consider the following as the main stages of semantic-cognitive research 1) construction of the nominative field of the concept; 2) analysis and description of the semantics of linguistic means; 3) cognitive interpretation of the results of describing the semantics of linguistic means — identifying cognitive features that form the studied concept as a mental unit; 4) verification of the obtained cognitive description from native speakers. Scientists examine this stage as optional, but desirable [1; 160]. It is

* Corresponding author’s e-mail: grigorjevai@mail.ru

important for scientists that “modeling a concept, cognitive features are highlighted, rather than individual meanings” [1; 176].

According to N.N. Boldyrev, the object of conceptual analysis is the meaning and essence conveyed by individual words, phrases, typical propositions, and their realizations in the form of specific statements, as well as individual texts and even whole works [2; 46].

The linguoculturological approach to the analysis of the concept involves taking into account the cultural and historical context of the use of the concept, behavioral, etiquette norms adopted in a particular society, associative data of representatives of a particular ethnic group, in general, the peculiarities of mentality, etc. The concept is recognized as the basic unit of culture, its concentrate (see. works by Stepanov Yu.S., Telia V.N., Vezhbitskaya A., Kolessov V.V., Arutyunova N.D., Karasik V.I., Slyshkin G.G., Vorkachev S.G., Maslova V.A., Krasnykh V.V., Krasavsky N.A., Pimenova M.V., and others).

Therefore, for example, the approach to the study of the concept, according to Yu.S. Stepanov, assumes a step-by-step historical and etymological analysis of all layers of the concept: starting with 1) the “third”, “least relevant”, “most distant in history” (analysis of the “internal form”), then turn to 2) the study of “passive”, “historical” layer of the concept (analysis of the history of the concept), then refer to 3) the newest, most relevant and active layer of the concept (analysis of the “social side” of the concept, study of the concept as a collective property) [3; 43].

Research methods

During the study such methods as continuous sampling, observation, analysis and synthesis, systematization, comparative-descriptive method, and others were applied.

Methods and material

When analyzing linguocultural concepts, Karasik V.I. indicates the following stages: 1) semantic analysis of words, naming the names of concepts; 2) etymological analysis of these names; 3) semantic analysis of figurative, associative meanings of words that embody concepts; 4) interpretive semantic analysis of contexts where words and phrases are used that denote and express concepts; 5) interpretive culturological analysis of associations associated with a certain concept; 6) interpretive analysis of value-marked statements (proverbs, aphorisms, quotes) expressing certain concepts; 7) analysis of short essays written by informants on a topic corresponding to the content of the concept under study; 8) analysis of the associative reactions of informants to the verbal designation of the concept [4; 28–32].

For describing and studying concepts the study of V.A. Maslova provides such methods as the theory of profiling (E. Bartminsky), the technique of vertical syntactic fields (S.M. Prokhorova); the method of conceptual analysis for identifying gestalts (L.O. Cherneyko, V.A. Dolinsky), vertical context (O.S. Akhmanova, I.V. Gyubbenet); frame semantics (C. Fillmore), theory of metaphor and metonymy (J. Lakoff, M. Johnson), scripts (R. Schenk, R. Abelson), frames (M. Minsky), cognitive prototypes (E. Roche, J. Lakoff) [5; 44-45].

The method of self-observation, self-searching (introspection) is the most productive, according to A.V. Vezhbitskaya and R.M. Frumkina. Methods for the study of artistic concepts, the study of individual conceptual structures as components of the author's picture of the world within the framework of conceptual analysis of literary texts appear to be multifaceted and personality-oriented.

N.S. Bolotnova in her work “The lexical structure of a literary text in the associative aspect” explains the importance of analyzing the associative-semantic fields designed in the study of literary texts. According to the scientist, the analysis of associative-semantic fields allows one to deduce individual author's ideas about objects [6; 67]. L.G. Babenko emphasizes the reflection of the individual author's perception of the world in the literary text, which is a particular version of the conceptualization of the world. When analyzing a poetic text, the researcher correlates the “elements of the verbal and artistic structure” with its “associates” and determines the “semantic correlates” that make up the associative-semantic field of the given element of the literary text. So, semantic correlates are conceptual meanings of mental formations studied in the text [7; 108]. Universal perception may not correlate with the author's, or vice versa. The method of analyzing cognitive-propositional structures is used by a linguist to characterize concepts. A.S. Kravets interprets a proposition as an elementary statement connecting the name of a nomination with a predicate [8; 21].

Considering the bilateral nature of the concept, L.G. Babenko notes that the textual concept is integral and discrete which is explained by its composite nature. From the point of view of the scientist, the following plan of conceptual analysis of a literary text is proposed: 1) the study of contexts containing predicate words

of one semantic area, verbs, adjectives, adverbs, and also nouns with predicate semantics in the text; 2) analysis of figurative representatives of the concept; 3) revealing the attitude of the lyrical subject to the object under study through the prism of oppositions.

As a result of the analysis, scientists are invited to distribute all the components of the concept at the levels of the conceptual field; the core is a generalized cognitive propositional structure. All nominations of subject and predicate constitute the nucleus zone, i.e. cognitive propositional structure; the nearest periphery — figurative nominations of the concept, and further — the subjective-modal meanings of the concept. This field is characterized by a mandatory individual, unique character, which indicates its difference from other author fields [7; 138-154]. Summarizing the research procedures, L.G. Babenko highlights the following: 1) definition of a complex of keywords in the text; 2) a description of the conceptual space denoted by these keywords; 3) the definition of the basic concept (concepts) of the described conceptual space [7; 83].

The identification of the core of the concept also seems to be of paramount importance for M.I. Kuzmina [9; 17]. N.A. Kuzmina proposes the following algorithm for analyzing the concept: 1) to isolate the conceptual core, 2) to determine the set of basic metaphorical models that make up the conceptual core, 3) to determine the elements of the selected metaphorical models that encode the same concepts in different ways, 4) to form the associative-verbal network, consisting of numerous intersecting metaphorical models (conceptual layers) [10].

According to E.V. Dziuba, the scheme for analyzing the development of personal meanings of concepts consists of the following points:

- 1) absolutization of meaning, development of semantics towards generalization;
- 2) expansion of the meaning of the concept word in the language by introducing additional connotative shades;
- 3) symbolization of objective meaning;
- 4) limiting the scope of the concept word;
- 5) semantic deepening;
- 6) concretization of the objective meanings of the concept;
- 7) inclusion of orientational-temporal semantic components into the structure of the concept;
- 8) inclusion in the structure of the concept of perceptual semantic components, which are mental processing of data from the sensory perception of the world;

9) inclusion in the structure of the concept of axiological components [11; 67-70]. As a result, the semantic structure of the concept is represented in the form of a field, where the core is the objective meanings of the concept, the nearest periphery is the individual author increments of meanings, the far periphery is the figurative representations of the concept, and the extreme periphery is the processing units of sensory data. The degree of mental data processing, in this case, is the determining principle of the distribution of the components of concepts, so the nuclear ones are those components that have developed a conceptual area, the peripheral ones are the units of imagination and sensory perception.

According to V.A. Maslova choice of the methodology for characterizing the concept is determined by the type of the studied concept and its place in the cultural life of the people, its complexity, including the goals and objectives put forward by the researcher [5; 45]. The following concept description technique is relevant for the study of culturally significant concepts from the point of view of identifying the core and periphery in the structure of the concept:

- 1) determination of the reference situation to which the investigated concept belongs (based on the material of a literary text);
- 2) referring to encyclopedic and linguistic dictionaries, determining the place of the concept in the national picture of the world;
- 3) referring to data from etymological sources;
- 4) attracting contexts: poetic, scientific, journalistic, the study of proverbs and sayings, etc.;
- 5) the analysis of the associative links of the key lexeme should be compared with the results obtained at all previous stages of work;
- 6) if the concept carries a certain value, it is supposed to refer to the extralinguistic elements of culture - painting, sculpture, architecture [5; 46].

O.A. Feshchenko divides the methods studied by other scientists into two groups based on the used approach:

- 1) “systematic” — a lexicographic description of keywords (concept names), the study of the interaction between these keywords within a certain context.

Based on the research of Z.D. Popova and I.A. Sternina, O.A. Feshchenko highlights the most common methods of concept analysis:

- interpretation of the meanings of a keyword based on dictionary definitions;
- the study of polysemy of words in the diachronic aspect;
- analysis of phraseological and paremiological units, which include the studied name of the concept;
- psycholinguistic experiments (associative experiment method).

2) “textual” — the analysis of the concept within the framework of the literary text, carried out based on the following tasks:

- to identify the circle of lexical compatibility of the keyword through continuous sampling;
- to define individual author’s concepts and describe them;
- to build text fields in which the concept is implemented;
- to analyse the semantic development of words-representatives of the concept [12; 23].

Results and Discussion

In Kazakhstani linguistics, studies of linguocultural concepts in the aspect of the concept of Eurasianism, identification of the idioethnic features of the artistic discourse of writers, the concept of bilingualism, etc., are gaining popularity today (see the works of Suleimenova E.D., Li V.S., Shaimerdenova N.Zh., Shaibakova D.D., Zhuravleva E.A., Akhatova B.A., Gizdatova G.G., Sabitova Z.K., Tumanova A.B., Ikhsangalieva G.K., and others). Consideration of the main provisions of the scientific research of the authors mentioned above is beyond the scope of this article.

In preparation for the seminar classes (and at the practical lessons) during the magistracy course on the topic “Conceptual analysis, its specificity”, students are allowed to summarize and classify the rich theoretical material on this issue; to determine the most effective methods and techniques that are acceptable for their dissertation research.

As an example, we will try to present our version of conceptual analysis. Following the researchers V.I. Karasik, G.G. Slyshkin, we believe that the essence of the concept might be most fully revealed by analyzing its components: conceptual, figurative, and value (according to V.I. Karasik, G.G. Slyshkin) [13; 32–37]. Therefore, when analyzing the concept, we adhere to this concept of V.I. Karasik, G.G. Slyshkin. However, in this case, in our opinion, there is a need for further clarification and expansion of the range of research of the components of the concept, in particular the figurative component.

Let us consider the stages of conceptual analysis with a brief description of the applied research methods and techniques.

Stage 1 – analysis of the conceptual component of the concept: 1) analysis of the etymology of the word-name of the concept; 2) semantic analysis of the word-name of the concept using explanatory dictionaries; 3) derivational analysis of the word-name of the concept in the aspect of etymology, semantics;

Stage 2 – analysis of the figurative component of the concept: 1) semantic analysis of figurative, associative meanings of words that embody the concepts; 2) interpretive semantic analysis of contexts in which words and phrases are used that denote and express concepts; 3) interpretive cultural analysis of associations associated with a certain concept (according to V.I. Karasik). In addition, 4) an optional method we propose to compose models of conceptual metaphors and to analyze them in linguistic and cultural aspects (based on the materials of the artistic discourse of specific authors).

Stage 3 – analysis of the value component of the concept: 1) interpretive analysis of value-marked statements (proverbs, aphorisms, quotes) expressing certain concepts; 2) analysis of informants' associative reactions to the verbal designation of the concept (according to V.I. Karasik).

It should be especially noted that the use of semantic analysis with the help of a free-associative experiment in conceptual research facilitates to clarify the additional meanings of the word-names of the concept, as well as to reveal the value-associative potential of a particular concept, to reveal its ethnospecific uniqueness. The analysis of associations for a particular stimulus word allows to identify the cognitive features of the concept, its axiological understanding by a specific society-carrier of linguistic consciousness (see the work of A.A. Leontiev, E.S. Kubryakova, A.A. Ufimtseva, Z.D. Popova and I.A. Sternin, M.V. Pimenova, V.P. Belyanina and others; E.D. Suleimenova, B.A. Akhatova, N. Zh. Shaimerdenova, G.G. Gizdatov, Z.K. Sabitova, G.K. Ikhsangalieva and others). In this regard, the opinion of the researcher Z.K. Sabitova that “... words-reactions are those words that are directly connected in an associative verbal network (as a way of representing linguistic consciousness), covering with a certain completeness of the entire lexicon of

the modern “average carrier” of the language-culture, thereby allowing to identify the system of his cultural stereotypes, which reflects the peculiarities of the national character” [14; 312–313].

Conclusions

Thus, mandatory conditions for conducting a conceptual analysis by undergraduates should be: studying the available research approaches to the analysis of concepts (preliminary stage), choosing the most optimal approach applicable to a specific research topic (main stage), and then clearly defining the goal and objectives of studying the selected concept/concepts (directive stage, or in other words: the stage that determines the further actions of the researcher). In addition, it should be noted that the choice and use of specific methods, techniques, and methods of concept analysis also depends on the complexity of the concept or concepts selected for analysis, the specifics of the factual material presented by the researcher to illustrate and substantiate the main research results.

References

- 1 Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — М.: АСТ; Восток–Запад, 2010. — С. 160–176.
- 2 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Введение в когнитивную лингвистику: курс лекций / Н.Н. Болдырев. — М.: Изд. дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2014. — С. 46.
- 3 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С. Степанов. — М., 1997. — С. 43.
- 4 Карасик В.И. Языковые ключи / В.И. Карасик. — М.: Гнозис, 2009. — С. 28–32.
- 5 Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. — М.: Академия, 2004. — С. 36–39.
- 6 Болотнова Н.С. Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте / Н.С. Болотнова. — Томск: Изд-во Том. гос. пед. ун-та, 1994. — 210 с.
- 7 Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: учеб. для вузов / Л.Г. Бабенко. — М.: Акад. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. — 464 с.
- 8 Кравец А.С. Типологическая структура смысла / А.С. Кравец // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. — Воронеж, 2001. — С. 17–25.
- 9 Кузьмина М.И. Имя собственное «Валаам» в индивидуальной языковой картине мира (на материале путевых очерков русских писателей конца XIX – начала XX вв.): авторефер. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 — «Русский язык» / М.И. Кузьмина. — Новгород, 2009. — 25 с.
- 10 Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка / Н.А. Кузьмина. — Омск: Омск. гос. ун-т, 1999. — 268 с.
- 11 Дзюба Е.В. Концепт «ум» в русской лингвокультуре / Е.В. Дзюба. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2011. — 224 с.
- 12 Фещенко О.А. Концепт ДОМ в художественной картине мира М.И. Цветаевой (на материале прозаических текстов): авторефер. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 — «Русский язык» / О.А. Фещенко. — Новосибирск, 2005. — 28 с.
- 13 Карасик В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. — Воронеж, 2001. — С. 32–37.
- 14 Сабитова З.К. Лингвокультурология / З.К. Сабитова. — М.: ФЛИНТА; Наука, 2013. — С. 312, 313.

И.В. Григорьева, А.Б. Туманова, Ж.Ж. Жарылгапов

Концептуалды талдау: оқытудағы ұстанымдар мен тәсілдер

Мақалада қазіргі лингвистикадағы концептуалды талдау алгоритмінің зерттеу тәсілдеріне қысқаша теориялық шолу берілген. Сонымен қатар, мақалада мына әдістер қолданылған: салыстырмалы-сипаттамалық әдіс, бақылау, талдау және синтездеу, жүйелеу және т.б. Концептуалды талдаудың мәні объектілер мен шындық құбылыстары арасындағы байланыстарды орнату және оларды тілде бейнелеу, сондай-ақ менталдық бірлік ретінде концептің мазмұндық құрылымын анықтау болып табылады. Авторлар магистратурадағы филологиялық цикл пәндері бойынша сабақтарда көркем мәтіндер негізінде талдау кезінде концептуалды талдау, оның кезеңдері туралы теориялық материалды жалпылауға және нақтылауға назар аударуды ұсынған. Семинарларда қолдану үшін концептуалдық талдау схемасы берілген.

Кілт сөздер: концепт, концепт құрастыру, концептуалды талдау, когнитивтік тілтаным, репрезентация.

И.В. Григорьева, А.Б. Туманова, Ж.Ж. Жарылгапов

Концептуальный анализ: принципы и подходы в обучении

В статье представлен краткий теоретический обзор исследовательских подходов к алгоритму концептуального анализа в современной лингвистике. Были использованы методы: сравнительно-описательный, наблюдение, анализ, синтез, систематизация и др. Выявлено, что суть концептуального анализа состоит в установлении связей между объектами и явлениями действительности и репрезентацией их в языке, а также в определении содержательной структуры концепта как ментальной единицы. Авторами на занятиях по дисциплинам филологического цикла в магистратуре предложено при анализе концептов на основе художественных текстов акцентировать внимание на обобщении и конкретизации теоретического материала. Кроме того, дана схема концептуального анализа для применения на семинарских занятиях.

Ключевые слова: концепт, составляющие концепта, концептуальный анализ, когнитивная лингвистика, репрезентация.

References

- 1 Popova, Z.D. & Stermin, I.A. (2010). *Kognitivnaia lingvistika* [Cognitive linguistics]. Moscow: AST; Vostok-Zapad [in Russian].
- 2 Boldyrev, N.N. (2014). *Kognitivnaia semantika. Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku: kurs lektsii* [Cognitive semantics. Introduction to Cognitive Linguistics: A Course of Lectures]. Moscow: Izdatelskii dom TGU im. G.R. Derzhavina [in Russian].
- 3 Stepanov, Yu.S. (1997). *Konstanty. Slovar russkoi kultury. Opyt issledovaniia* [Constants. Dictionary of Russian culture. Research experience]. Moscow [in Russian].
- 4 Karasik, V.I. (2009). *Yazykovye kluchi* [Language Keys]. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 5 Maslova, V.A. (2004). *Lingvokulturologiia* [Linguoculturology]. Moscow: Akademiia [in Russian].
- 6 Bolotnova, N.S. (1994). *Leksicheskaia struktura khudozhestvennogo teksta v assotsiativnom aspekte* [The lexical structure of a literary text in the associative aspect]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [in Russian].
- 7 Babenko, L.G. (2004). *Filologicheskii analiz teksta. Osnovy teorii, printsipy i aspekty analiza: uchebnik dlia vuzov* [Philological analysis of the text. Fundamentals of theory, principles and aspects of analysis: textbook for universities]. Moscow: Akademicheskii proekt; Ekaterinburg: Delovaia kniga [in Russian].
- 8 Kravets, A.S. (2001). *Tipologicheskaiia struktura smysla* [Typological structure of the meaning]. *Metodologicheskie problemy kognitivnoi lingvistiki — Methodological problems of cognitive linguistics*. Voronezh [in Russian].
- 9 Kuzmina, M.I. (2009). *Imia sobstvennoe «Valaam» v individualnoi yazykovoi kartine mira (na materiale putevykh ocherkov russkikh pisatelei kontsa XIX–nachala XX vv.)* [The proper name "Valaam" in the individual linguistic picture of the world (based on the travel sketches of Russian writers of the late 19th – early 20th centuries)]. Extended abstract of candidate's thesis. Novgorod [in Russian].
- 10 Kuzmina, N.A. (1999). *Intertekst i ego rol v protsessakh evoliutsii poeticheskogo yazyka* [Intertext and its role in the evolution of poetic language]. Omsk: Omskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 11 Dzyuba, E.V. (2011). *Kontsept «um» v russkoi lingvokulture* [The concept of "mind" in Russian linguoculture]. Ekaterinburg: Uralskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet [in Russian].
- 12 Feshchenko, O.A. (2005). *Kontsept DOM v khudozhestvennoi kartine mira M.I. Tsvetaevoi (na materiale prozaicheskikh tekstov)* [The concept of HOUSE in the artistic picture of the world by M.I. Tsvetaeva (based on prose texts)]. Extended abstract of candidate's thesis. Novosibirsk [in Russian].
- 13 Karasik, V.I. & Slyshkin, G.G. (2001). *Lingvokulturnyi kontsept kak edinita issledovaniia* [Linguocultural concept as a research unit]. *Metodologicheskie problemy kognitivnoi lingvistiki — Methodological problems of cognitive linguistics*. Voronezh [in Russian].
- 14 Sabitova, Z.K. (2013). *Lingvokulturologiia* [Linguoculturology]. Moscow: FLINTA; Nauka [in Russian].

Р.Н. Кошербаев *

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы;
Институт филологии и полиязычного образования, Алматы, Казахстан
(E-mail: rinad_77@mail.ru)*

Кросс-культурная компетентность будущих педагогов-филологов: содержание и структура

Целью статьи является рассмотрение значимости такого научного термина, как кросс-культурная компетентность, и ее важность, как необходимый психолого-педагогический компонент, способствующий профессиональному росту педагогов-филологов в условиях обновления содержания всего казахстанского образования, на всех его этапах, начиная с вуза и заканчивая школой. Кросс-культурная компетентность — это не просто знание и умение коммуницировать с представителем одной определенной культуры или нескольких культур, этому учат еще в школе. Но и умение анализировать и адекватно оценивать свое мышление и поступки с точки зрения критического мышления на профессиональном уровне. По этой причине автором рассмотрена важность развития данного вида компетентности в условиях высшего образования и предложены разработанные критерии, которые, по мнению автора, наиболее полно отражают сущность кросс-культурности. Кроме того, автором представлены пути развития кросс-культурной компетентности среди студентов-филологов через определенные выверенные методологические подходы, т.е. продемонстрирована сама разработанная педагогическая модель кросс-культурной компетентности будущих педагогов-филологов, компоненты и результаты ее апробации в ходе опытно-экспериментальной работы.

Ключевые слова: кросс-культурная компетентность, модель, подходы, компоненты, педагоги-филологи.

Введение

Исходя из исторического опыта, мы полагаем, что любой человек должен уметь гармонично существовать на границе нескольких культур и наций. Это мера не новая, но в XXI веке, когда наука и глобализация характеризуются быстрым развитием, а также смещением и переплетением различных культур и последующей их ассимиляцией, она стала наиболее актуальной. Возникла проблема умения преодолевать различные барьеры: социальные, гендерные, национальные, расовые, религиозные и т.д. Наша республика не является исключением, где социально-экономическое развитие неразрывно связано с глобализационно-интеграционными процессами, во всех ее проявлениях, будь то социальная либо образовательная среда. Причин тому несколько:

1. Географическое расположение Казахстана.
2. Этнографическое и многокультурное разнообразие нашей страны, напоминающее плавильный котел, в котором проживают около 130 различных наций.
3. Глобализационные процессы, развитие и открытость межкультурных границ.

Корни такого полиязычного и поликультурного социального пространства были заложены, как известно, в эпоху СССР. Ввиду всего этого, цель, сегодня стоящая перед высшим образованием Казахстана, — это научить молодежь быть компетентными в вопросах межкультурного разнообразия. Людей при соприкосновении с представителями иных незнакомых культур не должны раздражать их различия. Наоборот, они должны вызывать интерес к изучению другой культуры для последующего ее отождествления со своей культурой, как, например, поэты и писатели-инофоны, которые с помощью своего творчества могут донести до иной аудитории ценности своей культуры, обычаи, традиции и т. д.

Как сказано в Послании Первого Президента нашей Республики Н.А. Назарбаева, «наша задача — сделать образование центральным звеном новой модели экономического роста. Учебные программы необходимо нацелить на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации» [1].

* Автор-корреспондент. E-mail: rinad_77@mail.ru

В связи с изложенными обстоятельствами, претерпели изменения, начиная с 2016 г., и требования к современному педагогу. В первую очередь Государственный общеобязательный образовательный стандарт, на смену Закону РК «Об образовании» издан Закон «О статусе педагога», и произошло обновление содержания среднего образования, которое ставило перед собой цель — изменить концепцию обучения студентов-филологов как будущих педагогов. Это выразилось в том, что теперь в вузовском педагогическом процессе приоритетными являются не только отличное знание предмета и сформированность представлений об общечеловеческих ценностях, но и компетентное умение гармоничного сосуществования в межкультурном многообразии. Этого можно добиться с помощью умения регулировать речевое поведение в соответствии с коммуникативной ситуацией, критически оценивать различные источники информации и в совершенстве владеть различными информационными и педагогическими стратегиями и приемами в качестве учебного ресурса. В этом и заключается важность рассматриваемой нами такой компетентности, как кросс-культурная. Кросс-культурность мы рассматриваем как в литературоведческом, так и в профессиональном аспекте, так как, по нашему мнению, кросс-культурная компетентность в современном образовании является одним из наиболее актуальных направлений. Она явилась основой для практического освоения принципов кросс-культурности в условиях казахстанского полиэтничного, полиязыкового и поликультурного пространства. На выходе мы и получим модель будущего педагога-филолога с развитыми компонентами кросс-культурной компетентности.

Методология исследования

Кросс-культурная компетентность, как и любой вид компетентности, является сложным феноменом, который требует детального изучения. Мы проанализировали различные источники, касающиеся как самого термина, так и методологических подходов, которые позволили нам сделать вывод о том, что в вопросе, касающемся понятия «кросс-культурная компетентность», существуют различные мнения и взгляды. Представим эти определения в табличной форме (табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Кросс-культурная компетентность в различных концепциях

Т.А. Колосовская	Кросс-культурная компетентность, как интегральное качество личности, включающее знание об особенностях иной культуры, умение интерпретировать инокультурную информацию, опыт коммуникативной деятельности, качества личности (эмпатию, толерантность) [2; 195]
И.Н. Циборева	В мире поликультурного существования закономерно возник новый тип коммуникаций, который трактуется как «кросс-культурные коммуникации», которые в условиях глобализации представляют собой механизм по созданию общих ценностей и формированию единого социокультурного пространства, в котором возможно полноценное существование и развитие представителей различных культур» [3; 9]
Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров	Кросс-культурная компетенция не является исключением и исходит из феноменологии кросс-культурности, которая представляет собой комплексную область «...научного знания о языке, формирования языковой парадигмы личности в условиях поликультурного мира, взаимосвязи и взаимовлияния языка и культуры» [4; 246]
М.А. Кривенькая	Употребление префикса «cross-» может подразумевать определенные трудности и/или их преодоление в процессе межкультурного взаимодействия — нахождения точек пересечения, линий соприкосновения, перехода или сдвига границ и т.д.» [5]
Н.Н. Алиева	Кросс-культурность — это комплексная область научного знания о языке, о формировании языковой парадигмы личности в условиях поликультурного мира, взаимосвязи и взаимовлиянии языка и культуры [6; 7–13]
В.А. Зайцева	Кросс-культурная компетенция — это сложный комплекс знаний, включающих как культурный контекст языка, его культурно-маркированные компоненты, так и знания о культурных ценностях, убеждениях и коммуникативных стилях участников межкультурного общения, необходимых для восприятия и правильной интерпретации иноязычного сообщения [7; 249–252]

Мы пришли к выводу, что кросс-культурная компетентность — это своеобразный банк знаний, умений и навыков о правилах этикета, манерах, жестах и иных вербальных и невербальных средствах общения, такой высший профессиональный вид коммуникации, который демонстрируется на стыке

разных культур и развивается на основе симбиоза профессионально-педагогических, культурологических и практических знаний умений и навыков в условиях поликультурного образовательного пространства.

Результаты исследования и дискуссия

Поскольку такой сложный феномен, как развитие кросс-культурной компетентности у будущих педагогов-филологов, есть структурированный процесс, который нельзя рассматривать без правильно смоделированной модели, то в нашей работе мы решили продемонстрировать свое видение решения данной проблемы.

Для начала мы хотели бы рассмотреть значение термина «модель». В общепринятой трактовке модель (от лат. *modulus* — мера, образец) — это «схема, изображение или описание какого-либо явления или процесса в природе или обществе» [8; 325].

Соответственно, в нашей Модели процесса развития указанной выше компетентности у будущих педагогов-филологов мы предлагаем совокупность взаимосвязанных компонентов, которые включают в себя цель, подходы, принципы и характер их зависимости. Таким образом, мы определили цель нашей будущей модели — это *развитие кросс-культурной компетентности будущих педагогов-филологов на основе конкретно обозначенных компонентов, которыми они должны овладеть*. В основу развития кросс-культурной компетентности будущего педагога-филолога мы взяли *модель* М. Бирама, которая представлена в нескольких направлениях. Содержательная часть данной модели, по нашему мнению, наиболее подходит для развития искомой нами компетентности педагогов-филологов:

1) отношения между представителями различных культур с высоким уровнем межкультурной компетенции должны строиться на основе открытости и любопытства, готовности отказаться от предрассудков относительно другой и родной культур;

2) знания включают информированность о социальных группах, их характеристиках и практической деятельности в собственной стране и стране партнера по общению, об общих процессах социального и личностного взаимодействия;

3) умения интерпретации и соотнесения состоят в способности человека трактовать документ или событие другой культуры, объяснять его и соотносить с явлениями собственной культуры;

4) умение приобретать новые знания о культуре и культурных практиках, оперировать знаниями, отношениями и навыками в условиях коммуникации и взаимодействия в реальном времени;

5) критическое осознание культуры, или политическое образование, заключается в умении критически и на основе определенных критериев оценивать мировоззрение, деятельность и результаты деятельности, присущие собственной и иной культуре [9; 8–13].

Исходя из логики исследования, мы, как указали выше, решили, что для развития кросс-культурной компетентности будущих педагогов-филологов наиболее подходят следующие педагогические подходы: культурологический, этнофилологический, аксиологический, компетентностный и синергетический. Выбор таких подходов оправдан тем, что кросс-культурная компетентность — это результат различных научных дисциплин: психологии, философии, литературы, искусства, этики, культурологии, лингвистики, литературоведения, педагогики и других смежных научных отраслей, которые отразили структурно-схематическую модель (рис. 1).

Однако для развития целостной структуры кросс-культурных компетенций, на наш взгляд, перечисленных компонентов недостаточно. Исходя из этих соображений, мы посчитали целесообразным дополнить характеристики М. Бирама такими психологическими компонентами, как мотивационный, когнитивный и рефлексивный.

Мотивационный компонент ориентирован на то, чтобы пробудить у обучающегося интерес к представителям своей и других культур, а также стремление познакомиться с их духовным миром.

Когнитивный предполагает овладение знаниями психоэмоционального уровня, а также кросс-культурными формами поведения и умениями оперировать приобретёнными знаниями в условиях реальной коммуникации и поведением в поликультурной среде.

Рефлексивный компонент направлен на то, что будущий педагог-филолог сможет давать объективную оценку своих знаний и умений в социальной, культурной, профессиональной сферах коммуникации с представителями других культур и народов.

Кроме того, в Модель включаются принципы и методы, основанные на таксономии Б. Блума. Представим характеристику компонентам, дополнительно включенным нами в модель М. Бирама.

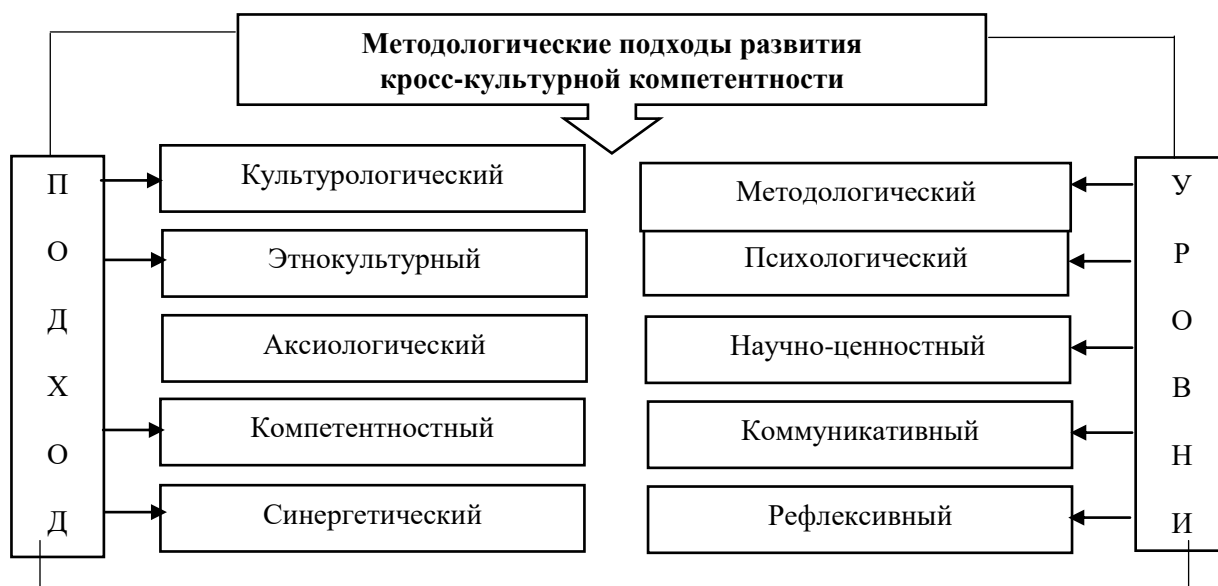

Рисунок 1. Структурно-схематическая модель кросс-культурной компетентности

В целях обобщения основных изложенных выше педагогических подходов приведем основные положения на предмет исследования (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Педагогические подходы развития кросс-культурной компетентности

№ п/п	Подходы	Основные положения на предмет исследования
1	Культурологический	Культура — это «мера человеческого в человеке», когда нравственные качества современной личности включают толерантное поведение, способность жить и работать вместе с представителями разных национальных культур
2	Аксиологический	Исследование понятий, подпадающих под категорию «ценность», характеристики, структуры и иерархии ценностного мира, способы его познания и его онтологический статус, а также природа и специфика ценностных суждений
3	Этнофилологический	Понимание произведения как формы, в которой историческая национальная культура осознает, формирует и выражает свое видение мира и отражает ценностный кругозор
4	Компетентностный	Компетентность учителя — интегральный социально-личностно-поведенческий феномен в совокупности мотивационно-ценностно-когнитивного и процессуального компонентов
5	Синергетический	Процедура обучения, способ связи обучаемого и обучающего, ученика и учителя — это не перекачивание знаний из одной головы в другую и преподнесение готовых истин

Принципами кросс-культурного развития в данном случае являются принципы культуросообразности, гуманизма, кросс-культурной коммуникации и эмпатии.

Наиболее важную часть Модели составляют методы, направленные на овладение кросс-культурной компетентностью будущих педагогов-филологов, это уровни мыслительных навыков по таксономии Б. Блума. В Республике Казахстан данная таксономия получила широкое распространение с 2016 г. и положена в основу национальной системы обучения и оценки компетентности владения русским языком.

Уровни развития кросс-культурной компетентности дифференцированы нами по трем показателям: пороговый, продвинутый, высокий. Эти показатели соответствовали шкалам мыслительных навыков по таксономии Б. Блума.

Пороговый уровень соответствует уровню знаний и пониманию полученной литературной информации.

Продвинутый — уровню применения и анализа полученной литературной информации.

Высокий уровень — синтезу и оценке полученной литературной информации, их систематизации, структурированию и рефлексии.

Пороговый уровень	Продвинутый уровень	Высокий уровень
<p>Соответствующий таксономии Блума уровням «знание и понимание»</p> <ul style="list-style-type: none"> – знает литературоведческие термины и имена известных писателей и поэтов Казахстана; – знает произведения известных писателей и поэтов Казахстана; – знает историю казахстанского литературоведения; – слабо представляет связь кросс-культуры и словесного творчества; – знает и понимает особенности родной страны (культуры, традиций, образа жизни, устоев и т.д.); – при литературном анализе различает только черты своей культуры в представленном тексте; – считает, что кросс-культурность не всегда можно познать через текст; – обнаруживает предрассудки и стереотипы восприятия других культур; – понимает поведение персонажей без учёта кросс-культурной мотивации, без связи с его национальным стереотипом, кодексом поведения, ментальностью, запечатлённых в литературном произведении; – принимает только знакомые правила, обычаи, традиции и приметы национальной жизни; – отсутствует интерес или скептически оценивает иные национально-культурные системы, ценит только свою национально-культурную систему; – верно истолковывает отличительные особенности стиля писателя или поэта; – демонстрирует понимание учитывать особенности гражданской позиции собеседников, их нравы, устои, обычаи; – верно интерпретирует различные национально-культурные концепты, архетипы 	<p>Соответствующий таксономии Блума уровням «применение и анализ»</p> <ul style="list-style-type: none"> – обнаруживает национальные и кросс-культурные аспекты сюжета, темы, идеи и образов; – умеет аргументировать свою точку зрения; определяет проблемно-мотивную структуру художественного произведения; – разбирается в особенностях культуры более трех этносов; – определяет национально-культурные компоненты содержания и приметы национально-культурной жизни; – верно устанавливает национально-исторический контекст создания произведения; – умеет распознавать смыслы и ценности национальной идентификации писателя и героев его произведения; – умеет осмысленно анализировать свою деятельность в контексте данной учебной работы, составлять алгоритм действий; – объясняет национально-культурные особенности не только казахстанской литературы; – рассматривает и проявляет интерес к иным культурам как несущие информацию о стране; – исследует литературный текст как важный источник национально-культурной информации; – обнаруживает межкультурный диалог автора произведения с другими художественными текстами; – демонстрирует толерантное поведение по учёту позиции и взглядов собеседников; – анализирует различие между национально-ценностными и ментальными основаниями родной и изучаемой культуры 	<p>Соответствующий таксономии Блума уровням «синтез и оценка»</p> <ul style="list-style-type: none"> – суммирует свою точку зрения по прочитанному произведению; – обсуждает мотивы владения познаниями в области кросс-культурной компетентности как необходимой коммуникации с представителями других культур; – сопоставляет становление национального менталитета и художественное произведение; – верно формулирует этическую оценку литературного произведения в контексте кросс-культурной парадигмы литературы изучаемого народа; – проявляет эмпатию по формуле: «узнать–понять–принять»; – демонстрирует умения в области моделирования ситуации кросс-культурного общения с героями произведений как представителями различных национальных культур; – высказывает свое мнение о решениях, выражающих акцентированную автором национальную идентичность; – расценивает знания, полученные из литературного текста, как информацию для прогнозирования и разрешения ситуативных или кросс-культурных задач; – умеет дискутировать о национальном своеобразии литературного произведения при изучении национальной литературы; – верно резюмирует равноценность различных национальных культур для литературного наследия Казахстана

Исходя из изложенного выше, все составляющие предлагаемой нами Модели развития кросс-культурной компетентности будущих педагогов филологов представим схематически (рис. 2).

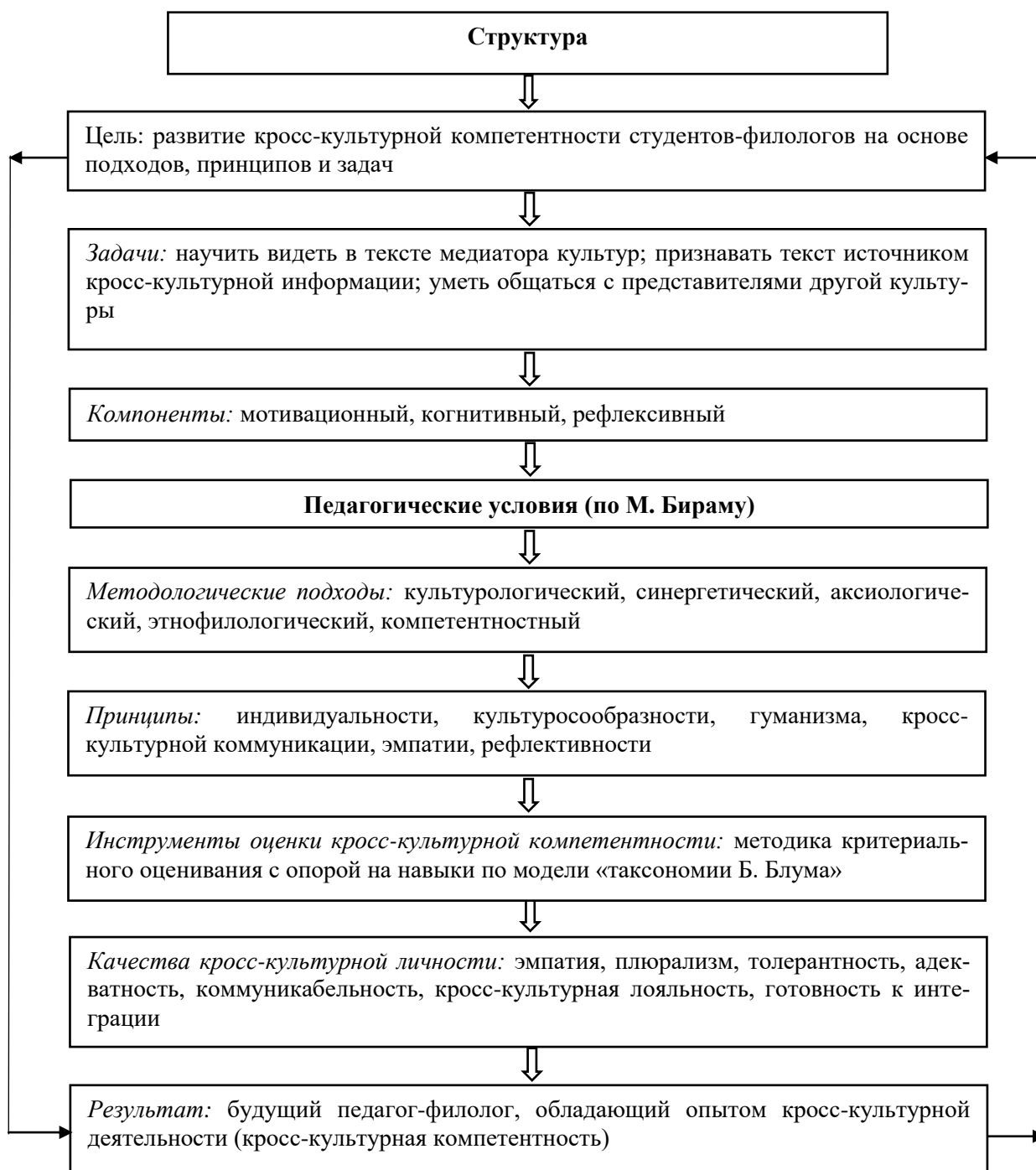

Рисунок 2. Структура-модели развития кросс-культурной компетентности студентов-филологов

С целью реализации сконструированной Модели развития кросс-культурной компетентности нами был разработан спецкурс «Понимание культуры других» и проведена экспериментальная работа по внедрению, апробации и оценке эффективности разработанного спецкурса.

В ходе проведения опытно-экспериментальной работы нами преследовалось решение следующих задач:

1) выявить исходное состояние развития кросс-культурной компетентности будущих педагогов-филологов;

2) проверить действенность разработанной нами структурно-содержательной модели и экспериментальной Программы развития кросс-культурной компетентности будущих педагогов-филологов в условиях университета;

3) подтвердить достаточность выявленных педагогических условий и гипотезы исследования.

Опытно-экспериментальная работа проводилась в три этапа (констатирующий, формирующий и контрольный). В эксперименте приняли участие обучающиеся Института филологии и полиязычного образования», иностранные студенты, изучающие русский язык, в числе которых бакалавры, магистранты КазНПУ им. Абая, и учителя общеобразовательных школ Алматинской области. Дополнительно были проведены беседы с обучающимися Института педагогики и психологии. Из общего числа обучающихся, принявших участие в эксперименте, группа, где проводилась опытно-экспериментальная работа, составила экспериментальную, другие — контрольную группу. В качестве базового университета выступал КазНПУ им. Абая и КМЦПК «Орлеу». С будущими педагогами проводились целенаправленные и планомерные беседы о том:

а) на сколько современный вуз планирует свою деятельность в направлении межкультурного сотрудничества;

б) для чего необходимы будущему педагогу такие качества, как толерантность, эмпатия, транспекция и др.

Так, на констатирующем этапе эксперимента студентам были предложены анкеты двух видов:

1. *Выявление кросс-культурной компетентности общего характера.*

2. *Выявление кросс-культурной компетентности дидактического характера в рамках изучаемого литературного предмета.*

В результате констатирующего этапа эксперимента нами было выявлено, что будущие педагоги-филологи, в целом, обладают кросс-культурной компетентностью, они способны к эмпатии и толерантным взаимоотношениям. Например, на вопрос: «Как Вы относитесь к культурному разнообразию в мире?» студентка 1-го курса Алия М. ответила: «Человечество устроено так, что должны быть культурное разнообразие и идентичность людей: 1) обогащая мир, делает его интересным; 2) выделяет личность из общей массы. Однако я не согласна, когда люди говорят: «Меня не волнует его национальность. Это должно волновать нас всех. Но при этом мы должны быть толерантны друг к другу».

Примерно такого же мнения придерживались и другие респонденты. В целом, можно констатировать, что в ответах студентов преобладали положительные результаты.

Результаты анкетирования второго характера, по выявлению частно-дидактических компетенций в плане изучаемого предмета, характеризовались более низкими показателями. Вопросы касались национальных литератур и важности развития трехязычия в Казахстане. Ответы обучающихся свидетельствуют о том, что студенты хорошо информированы в языковой политике Казахстана. Однако знание национальных литератур, их взаимоотношение и связи требуют более углубленного изучения. В то же время нужно отметить, что содружество литератур, примером которых являются творчество и деятельность А. Кунанбаева, А. Пушкина, М. Ауэзова и других, представляют уникальную платформу развития кросс-культурных качеств. Например, на вопрос: «Какова связь творчества Абая и А.С. Пушкина?» респондент Камиль ответил, что А. Кунанбаева и А. Пушкина объединяет идея схожести их творчества, основанная на межкультурных связях, однако привести примеры он затруднился. Мнения других респондентов были примерно такого же характера, что говорит о проблемах в решении данного вопроса, а именно несформированности у них необходимого уровня кросс-культурной компетентности.

Бесспорно, несформированность необходимого уровня кросс-культурной компетентности будущих педагогов-филологов в последующем отражается в профессиональной, педагогической деятельности. В этом мы убедились при проведении констатирующих срезов с учителями школ Алматинской области. В нашем эксперименте приняло участие 20 учителей.

В Анкете для учителей были использованы два типа вопросов: открытые и закрытые. Вопрос 1 являлся вводным и задавался для «разминки» респондентов: «От чего зависит уровень общения культуры?», для определения понимания культуры и ее важности для существования в современном социуме. Вопрос 2 – полузакрытый, многовариантный: «Какой смысл Вы вкладываете в понятие «кросс-культурная компетентность»? Примерно такой же характер носили и другие вопросы. Аналитический обзор ответов позволяет констатировать: учителя продемонстрировали недостаточное понимание важности кросс-культурного взаимодействия в современном мире, его связи с функцио-

нальной грамотностью, глобальными компетенциями. В некоторых ответах понятие «кросс-культурность» совпадало с коммуникацией.

На формирующем этапе эксперимента нами был реализован основной замысел по итогам констатирующей деятельности. Проведена апробация специальной программы и методики, которые предусматривали динамику развития компетенции будущих педагогов-филологов в направлении развития кросс-культурных знаний, умений и навыков.

Задача состояла в погружении обучающихся в кросс-культурную проблему и развитие определенных профессиональных и личностных компетенций в этом аспекте.

Методами исследования выступали: словесные методы, наблюдение, беседа, эксперимент, контент-анализ, оценивание, приемы рефлексирования и обратной связи.

В апробации программы приняли участие 52 обучающихся 4-го курса специальности «Русский язык и литература». Студенты, помимо получаемых знаний по основной программе обучения, дополнительно проходили элективный курс, тем самым углубляя знания в двух аспектах:

– *Кросс-культурность в творчестве русскоязычных поэтов Казахстана (М. Ауэзов, О. Сулейменов, Б. Каирбеков и другие).*

– *Кросс-культурность в творчестве национальных поэтов, пишущих на казахском языке (Г. Бельгер и другие).*

Экспериментальная группа в течение определенного времени изучала различные проявления кросс-культурных аспектов в национальных литературах. Приобретенные знания, бесспорно, совершенствовали компетенции кросс-культурного характера, заметно расширяя мировоззрение, познавательную деятельность и практические навыки взаимоотношений и толерантного поведения. При изучении литературного творчества поэтов по двухмерной модели использовались методы активного обучения и стратегии технологии критического мышления (мозговой штурм, парафраз, диаграммы и т.д.). Расширению познавательных способностей в плане кросс-культурности способствовали выполнение разнообразных заданий: презентации, постеры, моделирование ситуаций кросс-культурной направленности через художественные тексты и пр.

Отметим, что формирующий этап экспериментальной работы протекал в естественных условиях образовательного процесса университета по типу вариативного, для которого характерно целенаправленное варьирование в различных группах, в которых выровнены начальные параметры отдельных условий, подвергающихся экспериментальной проверке результатов обучения.

Таким образом, результаты формирующего этапа эксперимента продемонстрировали эффективность структурно-содержательной Модели и предложенной Программы изучения. Это подтверждает третий этап экспериментальной работы — контрольный. Сравнительные материалы экспериментальной и контрольной групп подтвердили ранее сформулированную рабочую гипотезу. В экспериментальной группе занятия проводились по перечисленным выше методикам, отличались гибкостью к разным педагогическим условиям, обучение во второй — контрольной группе осуществлялось по традиционной методике, с частичным применением некоторых стратегий развития кросс-культурной компетентности.

Проверка эффективности предложенной нами Программы и оценивание развития кросс-культурной компетентности испытуемых групп реализовывались с помощью критериально-уровневой шкалы, в которую входили разработанные нами критерии, показатели и уровни развития данного вида компетентности студентов-филологов на основе трех компонентов — мотивационного, когнитивного и рефлексивного. К основным критериям развития кросс-культурной компетентности студентов-филологов мы отнесли:

- информированность о способах усвоения кросс-культуры;
- творческую активность;
- развитие профессионально важных компетенций на основе приобретенных знаний.

Уровни развития кросс-культурной компетентности дифференцированы нами по трем показателям (пороговый, продвинутой и высокий), которые мы указали выше.

Полученные данные наглядно продемонстрировали повышенный уровень развития кросс-культурной компетентности будущих педагогов-филологов в экспериментальной группе.

Выводы

Таким образом, результаты исследования подтвердили выдвинутую нами гипотезу о том, что кросс-культурная компетентность будущих педагогов-филологов возможно развивать как личностно-

значимые качества в четко организованной деятельности на основе перечисленных выше психолого-педагогических компонентов, принципов, подходов и критериев в стенах вуза. Это соответствует принципам обновленного содержания образования и, в последующем, поможет им в профессиональной деятельности.

Сегодня можно утверждать, что в вузах страны созданы отличные условия для развития профессиональных компетенций будущих педагогов-филологов: это и содержательная стратегия вуза, его академическая политика, научные центры, департаменты международного сотрудничества и науки, которые ориентируют обучающихся на толерантное взаимоотношение, свободное межкультурное общение на разных языках и академическую свободу, тем самым развивая глобальные компетенции как стержень кросс-культурности. Из разработанной нами Программы, ее апробации и полученных опытно-экспериментальным путем данных можно сделать вывод, что приведенная нами Модель построения является эффективной, проделанная работа по развитию кросс-культурных навыков верно нацелена и основывается на умениях и навыках в рамках готовности личности студента-филолога воспринимать кросс-культурные идеи.

Список литературы

- 1 Послание Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 г. [Электронный ресурс]. — 2017. Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodukazahstana / (Дата обращения: 28.05.2021).
- 2 Колосовская Т.А. Формирование кросс-культурной компетентности будущих учителей: дис. ... канд. пед. наук. Спец. 13.00.08 — «Теория и методика профессионального образования» / Т.А. Колосовская. — Челябинск, 2006. — 195 с.
- 3 Циборева И.Н. Формирование кросс-культурной коммуникативной компетентности студентов: учеб.-метод. пос. для препод. англ. яз. / И.Н. Циборева. — М.: Интеллект-Центр, 2011. — 71 с.
- 4 Верещагин Е.М. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. — 4-е изд. — М.: Рус. яз., 1990. — 246 с.
- 5 Кривенькая М.А. Особенности пограничья культурных средств терминологии межкультурного взаимодействия / М.А. Кривенькая. [Электронный ресурс]. — 2020. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pogranichya-kulturnyh-sred-v-terminologii-mezhkulturnogo-vzaimodeystviya/> (дата обращения: 22.05.2021).
- 6 Алиева Н.Н. Кросс-культурность как методология изучения второго языка в современной лингвистике / Н.Н. Алиева // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. — 2007. — Т. 7. — № 28. — С. 7–13.
- 7 Зайцева В.А. Кросс-культурная компетенция как условие успешного межкультурного общения / В.А. Зайцева // Теория и практика профессионально-ориентированного обучения иностранным языкам: материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. — Минск, 2015. — С. 249–252.
- 8 Шиян О.М. Аутопедагогическая компетентность учителя / О.М. Шиян // Педагогика. — 1999. — № 1. — С. 325–328.
- 9 Byram M. Assessing Intercultural competence in language teaching // Sprogforum. — 2000. — № 18 (6). — P. 8–13.

Р.Н. Кошербаев

Болашақ филолог-мұғалімдердің кросс-мәдени құзыреттілігі, мазмұны мен құрылымы

Мақаланың мақсаты — кросс-мәдени құзыреттілік сияқты ғылыми терминнің маңыздылығын және оның барлық қазақстандық білім беру мазмұнының бүкіл кезеңдерінде жаңарту жағдайында филолог-мұғалімдердің кәсіби өсуіне ықпал ететін қажетті психологиялық-педагогикалық компонент ретіндегі маңыздылығын университеттен бастап мектепке дейін қарастыру. Кросс-мәдени құзыреттілік дегеніміз — бұл тек белгілі бір мәдениеттің немесе бірнеше мәдениеттің өкілімен қарым-қатынас жасау қабілеті және білім емес, бұл мектепте оқытылады. Сонымен қатар, кәсіби деңгейдегі сыни ойлау тұрғысынан өзінің ойлауы мен іс-әрекетін талдау және барабар бағалау мүмкіндігі, сондықтан бұл мақалада жоғары оқу орындарында құзыреттіліктің осы түрін дамытудың маңыздылығын қарастырылған және дамыту критерийлерін ұсынған. Автор пікір, мәдениеттің мәнін көрсеткен, сонымен қатар, белгілі бір тексерілген әдістемелік тәсілдер арқылы филология студенттері арасындағы кросс-мәдени құзыреттілікті дамыту жолдарын қарастырған. Сәйкесінше, болашақ филолог-педагогтердің кросс-мәдени арасындағы құзыреттіліктің дамыған педагогикалық моделін, оның компоненттерін және эксперименттік жұмыс барысында апробация нәтижелерін ұсынған.

Кілт сөздер: кросс-мәдениет құзыреттілік, модель, тәсілдер, компоненттер, филолог-оқытушылар.

R.N. Kosherbayev

Cross-cultural competence of future teachers-philologists: content and structure

The purpose of this article is to consider the significance of such a scientific term as a cross-cultural competence and its importance as a necessary psychological and pedagogical component that contributes to the professional growth of teachers-philologists in the context of updating the content of the entire Kazakhstani education at all its stages from the university to the school. In general, cross-cultural competence is not just knowledge and the ability to communicate with a representative of one particular culture or several cultures, this is taught at school. But also, the ability to analyze and adequately assess one's thinking and actions from the point of view of critical thinking at a professional level. Therefore, this article examines the importance of developing this type of competence in higher education and proposes developed criteria that, in the author's opinion, best reflect the essence of cross-culture. In addition, the author of this study also aimed to consider ways of developing cross-cultural competence among students of philology through certain verified methodological approaches, and accordingly, provided the demonstration of the most developed pedagogical model of the cross-cultural competence of future teachers-philologists, its components and the results of its approbation in the course of experimental work.

Keywords: cross-cultural competence, model, approaches, components, teachers-philologists.

References

- 1 Poslanie Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbaeva «Tretia modernizatsiia Kazakhstana: globalnaia konkurentosposobnost» ot 31 yanvaria 2017 goda. — Message of the first President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan “The third modernization of Kazakhstan: global competitiveness” dated January 31, 2017. — 2017. Retrieved from: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana/ (date of access: 28.05.2021) [in Russian].
- 2 Kolosovskaya, T.A. (2006). Formirovanie kross-kulturnoi kompetentnosti budushchikh uchitelei [*Formation of cross-cultural competence of future teachers*]. *Candidate's thesis*. Chelyabinsk [in Russian].
- 3 Tsiboreva, I.N. (2011). Formirovanie kross-kulturnoi kommunikativnoi kompetentnosti studentov: uchebno-metodicheskoe posobie dlia prepodavatelei angliiskogo yazyka [*Formation of cross-cultural communicative competence of students: manual for teachers of English*]. Moscow: Intellekt–Tsentr [in Russian].
- 4 Vereshchagin, E.M., & Kostomarov, V.G. (1990). *Yazyk i kultura: Lingvostranovedenie v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo* [*Language and Culture: Linguistic and Regional Studies in Teaching Russian as a Foreign Language*]. — 4th ed. — Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 5 Krivenkaya, M.A. (2020). Osobennosti pograniichia kulturnykh sredstv terminologii mezhkulturnogo vzaimodeistviia [*Features of the borderland of cultural means of terminology of intercultural interaction*]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pograniichya-kulturnyh-sred-v-terminologii-mezhkulturnogo-vzaimodeystviya/> (Date of access: 22.05.2021) [in Russian].
- 6 Alieva, N.N. (2007). Kross-kulturnost kak metodologiya izucheniia vtorogo yazyka v sovremennoi lingvistike [Cross-culturalness as a methodology for studying a second language in modern linguistics]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gertsena – Bulletin of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen*, 7, 28, 7–13 [in Russian].
- 7 Zaitseva, V.A. (2015). Kross-kulturnaia kompetentsiia kak uslovie uspeshnogo mezhkulturnogo obshcheniia [Cross-cultural competence as a condition for successful intercultural communication]. *Teoriia i praktika professionalno-orientirovannogo obucheniia inostrannym yazykam: materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii* [*Theory and practice of professionally oriented teaching of foreign languages: Materials of the VIII International Scientific and Practical Conference*]. Minsk [in Russian].
- 8 Shiyan, O.M. (1999). Autopedagogicheskaiia kompetentnost uchitelia [Auto-pedagogical competence of a teacher]. *Pedagogika – Pedagogy*, 1, 325–328 [in Russian].
- 9 Byram, M. (2000). Assessing Intercultural competence in language teaching // *Sprogforum*, 18 (6), 8–13.

ҒАЛЫМНЫҢ МЕРЕЙТОЙЫ ЮБИЛЕИ УЧЕНЫХ ANNIVERSARY OF SCIENTISTS

«Тілдік тұлға және қазіргі филология мәселелері» атты Республикалық ғылыми онлайн-конференция туралы хабар

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті филология факультеті қазақ тіл білімі кафедрасының ұйымдастыруымен **2021 жылдың 27 қарашасында** филология ғылымдарының докторы, профессор Мажитаева Шараның мерейлі 70 жасқа толуына орай «Тілдік тұлға және қазіргі филология мәселелері» атты Республикалық ғылыми онлайн-конференция өтті.

Шара Мажитаева 1951 жылы 25 қарашада Жамбыл облысы, Қордай ауданындағы Көктөбе ауылында (бұрынғы Ворошилов селосында) туған. 1968 жылы орта мектепті бітіргеннен кейін 1968–1972 жж. Алматы педагогикалық шетел тілдері институтында студент, 1972–75 жж. — Қарағанды мемлекеттік университеті шетел тілдері кафедрасында неміс тілі пәнінің оқытушысы, 1975–77 жж. — Алматы педагогикалық шетел тілдері институтының жанындағы 2 жылдық курстың тыңдаушысы, 1977–87 жж. — Қарағанды мемлекеттік университетінде оқытушы болып істейді. 1987–91 жж. — Тіл білімі институтында аспирант, 1991 жылдан Қарағанды мемлекеттік университетінің қазақ тілі практикалық курсы кафедрасында аға оқытушы, доцент, кафедра меңгерушісі болып қызмет атқарған. 1994–96 жж. аталған университеттің шетел тілдері факультетіне кафедра меңгерушісі қызметіне ауыстырылады. 1996–1998 жж. — Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, 1998 жылдан қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, 2000 жылдан профессоры, кафедра меңгерушісі, 2021 жылдан академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің еңбек сіңірген профессоры қызметін атқарады.

1992 жылы Тіл білімі институтының мамандандырылған кеңесінде профессор Б. Әбілқасымовтың ғылыми жетекшілігімен «XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы қазақ әдеби тілінің элеуметтік және лингвистикалық сипаттамасы» атты кандидаттық диссертация қорғады.

2000 жылдың 30 маусымында профессор Б. Әбілқасымовтың ғылыми кеңесшілігімен Тіл білімі институтының Диссертациялық кеңесінде «XX ғасырдың I жартысындағы қазақ әдеби тілі» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады, 2005 жылдан БҒСҚАК профессоры.

Шара Мажитаева — 300-ден аса ғылыми және әдістемелік еңбектің авторы, зерттеулері, негізінен қазақ әдеби тілінің тарихына арналған. Бұл салада 4 монография, 17 оқу құралы мен оқу-әдістемелік құрал, 200-ден астам ғылыми мақала жариялады, оның ішінде 20 мақала Web of science, Scopus базасындағы журналдарда жарияланған.

Қазақ әдеби тілі тарихына арналған «XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы қазақ әдеби тілінің мәселелері» (1997), «XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі» (1999), «XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі» (2000) атты монографиялары, «Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XX ғғ.)» атты оқу құралы қазақ әдеби тілі тарихын зерттеушілер мен филология факультетінің студенттері үшін қажетті еңбектер қатарына жатады.

Ғалымның лексикография, тіл мәдениеті жайында да біраз еңбектері бар. Бұл саладағы ғылыми еңбектері қазақ-орыс және қазақ-шетел тілдерін салғастырмалы түрде зерттеуге арналған. Мәселен, «Орысша-қазақша-немісше сөз әдебі» (1997 жылы 1-бөлім, 1999 жылы 2-бөлім), «Орысша-қазақша-ағылшынша тілдескіш» (2001) қазақ-орыс-неміс-ағылшын тілін үйренушілер үшін көмекші құрал ретінде кеңінен пайдаланылып жүр. 4 тілдегі «Қылмыстық құқық терминдерінің сөздігін» құрастырушылардың бірі. Бұндай зерттеулер қазіргі ғаламдандыру кезеңінде өте қажетті еңбектер қатарында саналады.

Шара Мажитаева көптеген жастардың ғылым жолына түсуіне көмектесіп, олардың ғылымдағы ізденістеріне жетекшілік етіп жүрген ғалым. Ш. Мажитаеваның ғылыми жетекшілігімен 4 ғылым кандидаты, 2 философия докторы /PhD/, 30-дан аса филология магистрі қорғады.

Білім беру саласындағы еңбегі үшін Ш.М.Мажитаева 2006 жылдың қараша айында «Қазақстан Республикасы білім беру ісінің құрметті қызметкері» белгісімен марапатталды.

Ш. Мажитаева — 2003-2007 жылдары Қазақ педагогикалық қыздар институты жанындағы Біріккен докторлық диссертациялық кеңестің, 2008 жылдан Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы докторлық диссертациялық кеңестің мүшесі болып, диссертациялық кеңестердің жұмысына эксперт төрағасы, мүшесі, оппонент ретінде белсене қатысты.

2019 жылдан академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті жанындағы 6D020500 — Филология мамандығы бойынша PhD философия докторы, бейіні бойынша доктор дәрежесін алу үшін диссертация қорғайтын диссертациялық кеңестің төрағасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы 6D021000 — шетел филологиясы, 6D011900 — шетел тілі: екі шетел тілі мамандықтары бойынша PhD философия докторы, бейіні бойынша доктор дәрежесін алу үшін диссертация қорғайтын диссертациялық кеңестің мүшесі.

Ш. Мажитаеваның оқу-әдістемелік жұмыстарын, ғылыми еңбектерін ескере отырып, 2009 жылы университет кеңесінде «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің еңбек сіңірген қызметкері» атағы берілді.

Конференция модераторы филология факультетінің деканы Елдос Ерғазыұлы Түйте конференция жұмысының негізгі бағыттарымен таныстырып, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің Басқарма төрағасы-ректоры ҰҒА корреспондент-мүшесі, заң ғылымдарының докторы, профессор Дулатбеков Нұрлан Орынбасарұлының құттықтауын жеткізді.

Конференцияның алқалық мәжілісі академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің Басқарма-мүшесі, ғылыми жұмыс жөніндегі проректор профессор *Еркебұлан Мұратұлы Тажбаевтың* құттықтау сөзімен ашылды. Құттықтау сөзінде проректор Шара Мажитаеваның Web of science, Scopus базасындағы рейтингісі жоғары журналдардағы мақалалары туралы, университетіміздегі Хирш индексі жоғары ғалымдар қатарында екендігіне тоқталып, конференция жұмысына сәттілік тіледі.

Алқалық мәжілісте филология ғылымдарының докторы, Ресей халықтар достығы университеті орыс тілі және мәдениаралық коммуникация кафедрасының профессоры *Улданай Максұтовна Бахтикиреева* «О внутренней детерминанте агглютинативных и флективных языков с позиции системной лингвистики» тақырыбында баяндама жасады.

Мерейтой иесінің шәкірті, филология ғылымдарының кандидаты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры *Жанат Дабылқызы Ратшьева* «Профессор Ш. Мажитаева еңбектеріндегі әдеби тіл мәселелері» тақырыбындағы бас баяндамада филология ғылымдарының докторы, профессор Шара Мажитаеваның өмірі мен ғылымдағы жетістіктерімен, қазақ әдеби тілінің жарты ғасырлық тарихына қатысты зерттеулерімен таныстырды.

Филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының профессоры *Айман Мырзалықызы Алдашева* «Тілдік тұлға vs ғалым тұлғасы: тану, ажырату параметрлері» атты баяндамасында тіл біліміндегі тілдік тұлға мәселесі туралы, тілдік тұлғаның түрлеріне қатысты өз ойын ортаға салды. Қазіргі филологияның өзекті мәселелерін зерттеуді профессор Ш. Мажитаеваның өзі де, докторант, магистранттары арқылы да, өзге зерттеушілермен қатар да жалғастыруы үшін жаһандану мен ұлттану тайталасқа түскен қазіргі кезеңде қазақ тілінің өміршендігі жолында әлі де талмай еңбек ететініне сенім білдірді.

Алматы қаласындағы А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтынан келген филология ғылымдарының докторы, профессор *Жамал Айтқалиқызы Манкеева* «Көркемдік дискурсты танудың антропоөзектік уәжділігі» атты баяндамасында тілді адаммен байланыста зерттеу, антропоөзектік зерттеулер туралы айта келіп, Ш. Мажитаеваның еңбектерімен байланыстырды.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясының академигі, ЖОО үздік оқытушысы грантының иегері *Айгүл Амантайқызы Сатбекова* «Үздік ұстаздың ұлағаты» атты баяндамасында қазақ және жалпы тіл білімі саласының маманы Ш. Мажитаеваның ғылыми еңбектері негізінде жарты ғасырдағы қазақ әдеби тілінің мәселелеріне қатысты сөз қозғап, республикамызда PhD философия докторлары мен магистранттарды дайындау ісіне зор үлес қосып келе жатқан

Ш. Мажитаева туралы оқыту және тәрбие ісінде ұстаздық, ғалымдық пен ұйымдастырушылық қызметтерін өзара ұштастыра білген бірегей тұлға деп қорытындылады.

Конференцияның соңында басқа жоғары оқу орындарынан келген оқытушылар, замандастары, әріптес достары, филология факультеті ұжымы мен шәкірттерінің құттықтау сөздеріне кезек берілді.

«Қазақстан Республикасы білім беру ісінің құрметті қызметкері», 2007 және 2011 жылғы «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы», «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің еңбек сіңірген қызметкері», академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің еңбек сіңірген профессоры Мажитаева Шара ардақты ұстаз, бірнеше тілді жетік меңгерген полиглот-ғалым, қазіргі заман талабына сай өмір сүріп, қызмет етіп келеді. Жұмыстан, ізденуден шаршамайтын еңбекқор апамызға зор денсаулық, ұзақ ғұмыр тілейміз!

Ж.Д. Рапишева, филол. ғыл. канд.,
академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры

Е.Е. Түйте, филол. ғыл. канд.,
академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
қазақ тіл білімі кафедрасының қауымдастырылған профессоры

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Adilov, M.E.** — PhD, Assistant Professor, Tokat Gaziosmanpaşa University, Turkey. E-mail: marlen.adilov@gop.edu.tr.
- Aitbayeva, B.M.** — Candidate of philological sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: beibarys@mail.ru.
- Alimbek, G.R.** — Candidate of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: alimbek_gaukhar@mail.ru.
- Alimkhan, A.A.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh, Russian Philology and Journalism, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: aigul_aset@mail.ru.
- Aubakirova, B.K.** — Master of Philology, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kazakhstan. E-mail: a.b.k_1967@mail.ru.
- Baiseitova, D.S.** — PhD student, Department of the Far East, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: dana.baiseitova8@gmail.com.
- Balabekova, M.A.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: merai_balabekova@mail.ru.
- Batyrgaliev, G.T.** — Master of Pedagogy, English teacher, Kazakh secondary School No. 3 of Shortandy district, Akmola region, Kazakhstan. E-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com.
- Demessinova, L.M.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: lepa_semey@mail.ru.
- Dulayeva, E.Z.** — PhD, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: yaftama@mail.ru.
- Filimonova, A.P.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: alexfilia@yandex.ru.
- Grigoryeva, I.V.** — Assistant Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: grigorjevai@mail.ru.
- Ibraimova, Zh.Zh.** — PhD, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov. E-mail: flowervictory85@gmail.com.
- Isakova, S.S.** — Doctor of Philology, Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Kazakhstan. E-mail: sabira-i@yandex.ru.
- Jubatova, B.N.** — Doctor of philological sciences, Associate Professor of the Department of Middle East and South Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bjubatova@gmail.com.
- Kairbaeva, Zh.K.** — Master of Philology, Senior teacher of the Department of Kazakh, Russian Philology and Journalism, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: zhazok-29@mail.ru.
- Kassenov, S.T.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh, Russian Philology and Journalism, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: saken__69@mail.ru.

-
- Kenzhegaliyev, S.A.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: sayan582@mail.ru.
- Khan, N.K.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: hnaejda@yandex.ru.
- Kosherbayev, R.N.** — PhD student, Institute of Philology and Multilingual Education, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan. E-mail: rinad_77@mail.ru.
- Kozlovskaya, N.V.** — Doctor of philological sciences, Head of Postgraduate Education Department, Institute for Linguistic Studies, Russian Academy of Sciences, St. Petersburg, Russian Federation. E-mail: mnegolosbyl@gmail.com.
- Kultanbaeva, N.K.** — Senior Teacher, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: nuryku76@mail.ru.
- Kussaiynova, Zh.A.** — Doctor of Philology, Associate Professor of the Kazakh and Russian languages, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: zhaina-1972@mail.ru.
- Mamedova, F.Z.** — PhD, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: baglan_5_3@mail.ru.
- Mazhitaeva, Sh.M.** — Doctor philological sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: s_mazhit@mail.ru.
- Orazbek, M.S.** — Doctor of Philology sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: makpal_zere@mail.ru.
- Rachymerlina, S.A.** — Associate Professor of the Department of kazakh linguistics, candidate of Philology sciences, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: sagila_a@mail.ru.
- Rakhimov, B.S.** — Doctor of Philology, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: beibarys@mail.ru.
- Rapisheva, Zh.D.** — Candidate of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: r_zhanat@mail.ru.
- Rysbergen, K.K.** — Doctor of Philology, Professor, The Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ms.rysbergen@mail.ru.
- Şahin, İ.** — Doctor of Philology, Ege University, Izmir, Turkey. E-mail: idrahim.sahin@ege.edu.tr.
- Sakhariyeva, A.Zh.** — Master of Philological Sciences, Senior Lecturer, N-PJSC «Toraighyrov University», Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: s_aygul@mail.ru.
- Salkhanova, Zh.Kh.** — Doctor of pedagogical sciences, Professor of the Department of Russian philology and world literature, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Salkhanova.zhanat@mail.ru.
- Sayfulina, F.S.** — Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Tatar Literature, IPIC, Kazan Federal University, Kazan, Russian. E-mail: fsaifulina@mail.ru.
- Tleuberdina, G.T.** — Candidate of Philological Sciences, Academic Secretary, Associate Professor of the Department of Kazakh Philology, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kazakhstan. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru.
- Tumanova, A.B.** — Doctor philological sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: a.tumanova@inbox.ru.
- Turkenova, S.S.** — Candidate of pedagogical sciences, Associate Professor of the Department of theory and methods of foreign language training, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: saltanat_turkeno@mail.ru.
- Tuyte, E.E.** — Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: eldos_t_e@mail.ru.
- Utebekova A.S.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aray.utebekova@yahoo.com.

-
- Valikova, O.A.** — Doctor PhD, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia. E-mail: leka.valikova@mail.ru.
- Vesselinov, D.** — Professor, Doctor of Philology Sofia University, Sofia, Bulgaria, E-mail: dvdimitrov@diuu.uni-sofia.bg.
- Yergaliyev, K.S.** — Candidate of Philology, Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: ergaliyev1976@mail.ru.
- Yergaliyeva, S.Zh.** — PhD, Associate Professor, N-PJSC “Toraighyrov University”, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: samal17.12@mail.ru.
- Zhalmakhanov, Sh.Sh.** — Doctor of Philology, Professor of Department of Kazakh Linguistics, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: szhalmakhanov@bk.ru.
- Zharylgapov, Zh.Zh.** — Doctor philological sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: Zharylgapov_zhan@mail.ru.

2021 ЖЫЛҒЫ
«Қарағанды университетінің хабаршысы» журналында
жарияланған мақалалардың көрсеткіші. «Филология» сериясы

Указатель статей, опубликованных в журнале
«Вестник Карагандинского университета». Серия «Филология»
в 2021 году

Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University». “Philology” Series»
in 2021

№ б.
№ с.
№ р.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

<i>Smagulov Zh., Kalybekova K.</i> Representations of totems and the image of the blue wolf in folklore.....	1	16
<i>Takirov S.U., Zhakulaev A.M.</i> Literary seaches of Kazakh dramaturgy in totalitarian system.....	2	6
<i>Жұртбай Т.</i> «Мен де оны тырнағынан таныдым...» (Абайдың астарлы сөздері)	1	6
<i>Ибраимова Ж.Ж.</i> Қазақ прозасындағы ашаршылық тақырыбы.....	3	7
<i>Рысберген Қ.Қ., Шаһин И.</i> Шеттілдік географиялық атауларды қазақ тілінің латын графикасы негізінде жазу тілді реформалаудың маңызды міндеті	4	7

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТИ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Abasilov A.M.</i> Issues of social differentiation of language and problems of code-switching.....	3	68
<i>Alshynbayeva M.A., Veselinov D.</i> National and cultural specificity of stable expressions with the zoonymic component «wolf» in English and Kazakh languages.....	3	83
<i>Baktiyarova R, Yessenova K.</i> Relationship between the concepts «businesswoman» and «successful woman»	3	48
<i>Balabekova M.A., Vesselinov D., Khan N.K.</i> Language convergence: linguistic aspect of COVID–19.....	4	36
<i>Filimonova A.P., Mazhitaeva Sh.M., Kozlovskaya N.V., Rapisheva Zh.D.</i> Explication of the “Book” concept in lexicographic representation.....	4	77
<i>Khamitova Sh.A., Adilova A.S., Olizko N.S.</i> Historical background of Turkizms in English language	2	53
<i>Kiikshi K.A., Suleimenova E.D.</i> The Death Euphemisms in Kazakh language and their sociocultural interpretation	2	14
<i>Mamedova F.Z., Dulayeva E.Z., Ibraimova Zh.Zh.</i> Speech etiquette forms and communication culture	4	15
<i>Mashimbayeva A.Zh., Suleeva G.S., Yessetova A.T.</i> Suggestion and pragmatics of ‘tilek-bata’ words in kazakh language	2	68
<i>Rakhmetova A.T., Temirgazina Z.K., Nikolaenko S.V., Ryspai S.A.</i> "Native among foreigners, foreign among natives": on the issue of linguistic identity	3	16
<i>Yergaliyeva S.Zh., Yergaliyev K.S., Sakhariyeva A.Zh.</i> The value potential of internet political commentaries	4	59
<i>Адилов М.Е.</i> Қазақ тіліндегі «тиын» сөзінің төркіні.....	4	85
<i>Ажарбекова Э.Н., Мажитаева Ш., Рапишева Ж.Д.</i> Адами қасиеттерді білдіретін фразеологизмдердің бағалауыш мәні.....	3	25
<i>Алимхан А.А., Қайырбаева Ж.Қ., Касенов С.Т.</i> Шығыс Қазақстан топонимдерінің лексика-семантикалық сипаты.....	4	51
<i>Антонова Е.М.</i> Речевые преступления против чести, достоинства и деловой репутации юридических и физических лиц (опыт лингвоэкспертного исследования)	2	39
<i>Ергалиева С.Ж., Уайханова М.А., Оленев С.В.</i> Саяси дискурстың лингвоаксиологиялық әлеуеті (қазақстандық интернет-түсіндірме материалдары негізінде)	3	32

<i>Әбиденқызы А.</i> Қытай тіліндегі идиомалық сөздердің ұлттық ерекшелігі және оны қазақ тілді аудиторында оқыту әдістері.....	3	55
<i>Жалмаханов Ш.Ш., Рахымберлина С.Ә., Түркенова С.С.</i> Түркі жазба ескерткіштері мен тілдеріне ортақ лексиканың көп мағыналылығы	4	23
<i>Жұбаева О.С., Кегенбекова А.Д.</i> Қазақ тіл біліміндегі өткен шақ түрлеріне қатысты атаулардың қалыптасып, дамуы.....	2	21
<i>Кенжебекова Р.С., Сабитова Л.С., Ибраева Б.М.</i> Об изучении глаголов движения в разносистемных языках.....	3	93
<i>Кенжеғалиев С.А.</i> Тілдік тұлғаның сөйлеу әрекеті және лексиконы.....	4	67
<i>Кондыбаева Р.Ж., Койшигулова Д.М.</i> Инструментальный анализ длительности гласных казахского языка (на основе латинской графики).....	2	30
<i>Куанышева А.Б.</i> Специфика метафорического образа в устойчивых сочетаниях эпохи Московской Руси (на материале «Словаря русского языка XI–XVII вв.»).....	3	39
<i>Култанбаева Н.К., Исакова С.С., Әлімбек Г.Р.</i> Ұлттық танымның ертегі дискурсындағы көрінісі (қазақ, орыс және араб материалдары негізінде).....	4	91
<i>Құсайынова Ж.А.</i> Антонимдердің контекстік-модальдік қызметі	4	44
<i>Мартынова И.Н.</i> Репрезентация концепта «Президентские выборы – 2020» в англоязычных СМИ.....	2	47
<i>Мудровская А.М., Темиргазина З.К., Лучик М.</i> Репрезентация эталонов красоты человека в сравнительных оборотах русского языка.....	3	61
<i>Солодовникова Т.В.</i> К построению социальной семиотики рекламной коммуникации: культурный контекст (на примере Республики Беларусь)	3	77
<i>Шахина С.Ж.</i> Қазақ өтірік өлеңдерінің құрылымдық қызметі.....	2	59

ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ
ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC LITERARY CRITICISM

<i>Balmagambetova Zh.T., Kerimbek A.Ye.</i> Terminology system as linguistic component of language for special purposes: principles of analysis and sistematization.....	1	24
<i>Nikiforova E.Sh., Simanchuk Ye.A.</i> Precedent Phenomena as a Way of Transmitting the Author's Intention.....	1	32
<i>Pak M.K., Chekmareva N.V.</i> Problems of reserch on borrowing from the English language.....	1	46
<i>Rahymbertina S.A., Rapisheva Zh.D.</i> The function of unofficial personal names in the Kazakh language....	1	59
<i>Кадина Ж.З., Самеева Б.С.</i> Ұлттық ділімнің төрт түлік атауларына қатысты тілдегі бейнеленуі	1	71
<i>Мозжегорова Е.Н., Засецкова Е.Н.</i> Достижение адекватности перевода вымышленного языка «надсат» на русский язык	1	54
<i>Мұқышева Н.Р.</i> «Тұлпардың ізі» фильмінің сценарийіндегі көркемдік детальдің рөлі	1	38
<i>Тукешова Н.М.</i> Антоним компонентті фразеологизмдер құрамындағы антоним түрлері (ағылшын және қазақ тілдері материалында).....	1	65

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ
ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC AND FOREIGN LITERARY CRITICISM

<i>Aitbayeva B.M., Rakhimov B.S.</i> Poetics of historical and heroic epics.....	4	104
<i>Bazylova B.K., Dautova S.B.</i> The author's conception on a historical personality in Nurlan Sanzhar's novel «The Unexpected Guest-Jochi».....	3	111
<i>Benčić S., Kharitonova L.</i> Literary tourism and its role in the study of culture (based on the material of the life and work of Dusan Makovitsky)	3	102
<i>Utebekova A.S., Salkhanova Zh. Kh., Valikova O.A.</i> Invariant art forms in the essays of Gerold Belger	4	110
<i>Абдикадирова А.Ж., Жұмағұл С.Б.</i> Этнопоэтиканың теориялық аспектілері	3	120
<i>Жарылғапов Ж.Ж., Оразова Б.О.</i> Қасым Аманжолов поэзиясындағы көркемдік кеңістік пен уақыт..	3	126
<i>Жунусова А.К.</i> Жазушы Кемел Тоқаев шығармашылығы және ұлттық детектив жанры.....	2	75
<i>Мирзахметов А.А.</i> Архетип және көркем шығармашылықтағы «түпсана»	2	101
<i>Мустояпова А.Т.</i> Теория травмы и нарратив	2	81

<i>Оразбек М.С., Демесинова Л.М., Сайфуллина Ф.С.</i> Абай шығармаларындағы Эго, Өздік/Self/Самость архетипі (Абай өлеңдеріндегі «көңілдің» мифопоэтикалық сипаты).....	4	98
<i>Глеубердина Г.Т., Аубакирова Б.К., Батыргалиева Г.Т.</i> Көкшенің айтыс өнерінің қалыптасу және даму тарихы.....	4	116
<i>Харитонова Л.М., Вишницкая В.А.</i> Жанровая природа романа Е.Г. Водолазкина «Лавр».....	2	93

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР
СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ
MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION**

<i>Grigoryeva I.V., Tumanova A.B., Zharylgapov Zh.Zh.</i> Conceptual analysis: principles and approaches in teaching.....	4	133
<i>Jubatova B.N., Baiseitova D.S.</i> Trends and issues of distance education of adults in Japan	4	126
<i>Жумагазиева С.Х.</i> К вопросу использования художественного текста при изучении русского языка в иноязычной аудитории	1	85
<i>Кадырова Г.Р., Казкенова А.К.</i> Из опыта преподавания элективной дисциплины «Культура делового общения» в условиях дистанционного обучения	1	78
<i>Кошербаев Р.Н.</i> Кросс-культурная компетентность будущих педагогов-филологов: содержание и структура	4	139

**ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM**

<i>Karpova S.K., Abisheva V.T.</i> Development popular science journalism in the era of globalization.....	1	90
--	---	----

**ҚАЗІРГІ ЛИНГВОДИДАКТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВОДИДАКТИКИ
PROBLEMS OF MODERN LINGUODIDACTICS**

<i>Keller-Deditskaya E.R., Akisheva Zh.S., Kucherenko O.F.</i> Padlet online board as a tool for interconnected teaching of speech activities in Russian as a foreign language classes.....	3	132
<i>Toktanova A.K., Dzhakipbekova M.T., Erkhodzina Sh.L.</i> Philosophical aspects of the development of linguistic reflection of the individual	3	138

МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ

OUR ANNIVERSARIES

Художественный дискурс сквозь призму языковой личности исследователя.....	1	96
---	---	----

**ҒАЛЫМНЫҢ МЕРЕЙТОЙЫ
ЮБИЛЕЙ УЧЕНЫХ
ANNIVERSARY OF SCIENTISTS**

<i>Рапишева Ж.Д., Түйте Е.Е.</i> «Тілдік тұлға және қазіргі филология мәселелері» атты Республикалық ғылыми онлайн-конференция туралы хабар.....	4	149
--	---	-----